HAZIRLAYANLAR

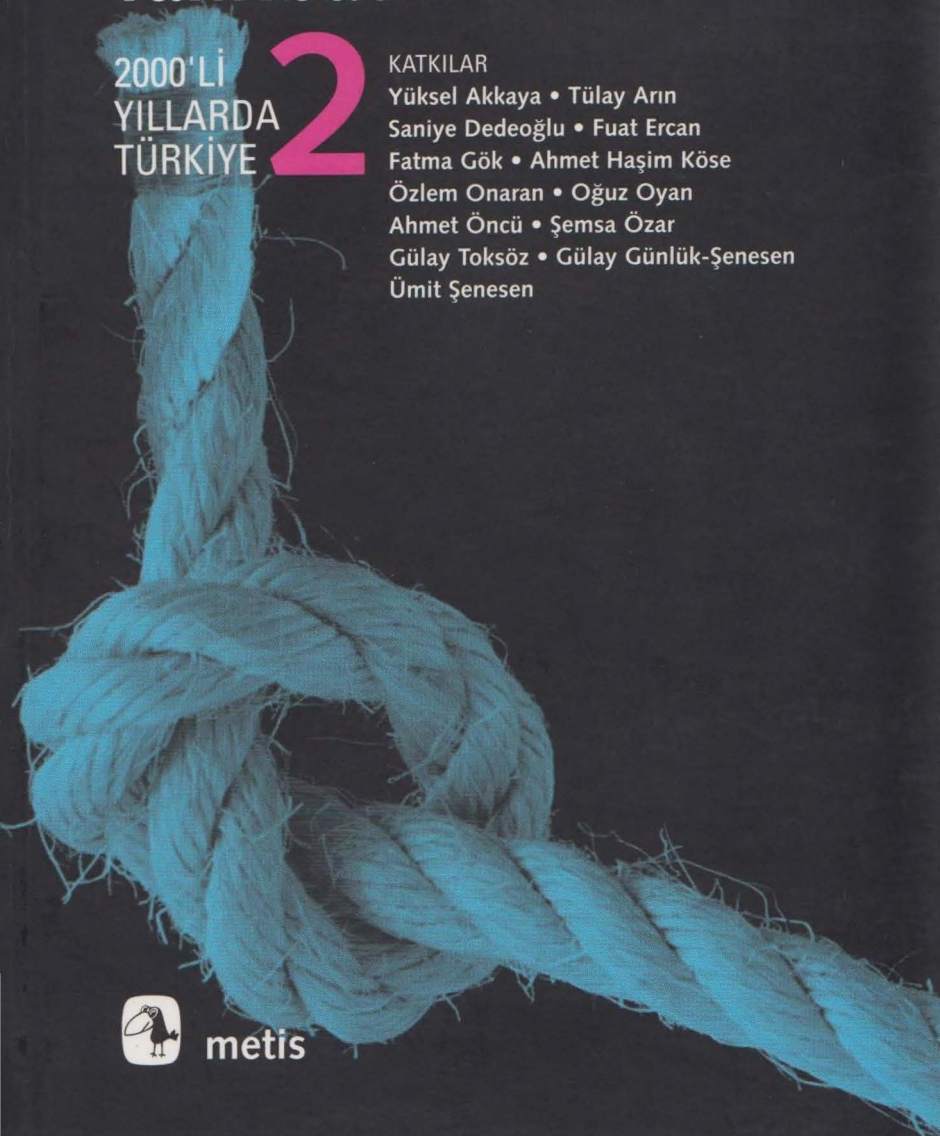
Neşecan Balkan, Sungur Savran

Neoliberalizmin Tahribatı

2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE 2

KATKILAR

Yüksel Akkaya • Tülay Arın
Saniye Dedeoğlu • Fuat Ercan
Fatma Gök • Ahmet Haşim Köse
Özlem Onaran • Oğuz Oyan
Ahmet Öncü • Şemsa Özar
Gülay Toksöz • Gülay Günlük-Şenesen
Ümit Şenesen

metis

Hazırlayanlar: Neşecan Balkan, Sungur Savran

Neoliberalizmin Tahribatı

Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet

Katkıda Bulunanlar

Yüksel Akkaya: Doktorasını İ.Ü. İş Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nden, "Türkiye'de Neo-korporatizm ve Sendikacılık" adlı teziyle alan yazar, halen Mersin Üniversitesi İktisat ve İşletme Bölümü'nde doçent olarak görev yapmaktadır. Emek iktisadı, endüstri ilişkileri, emek tarihi ve toplumsal politikalar üzerine kaleme aldığı birçok makalenin yanı sıra, M. Çetik ile birlikte *Türkiye'de Endüstri İlişkileri* adlı kitabın da yazandır.

Tülay Arın: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi'nden mezun olmuş, doktorasını George Washington Üniversitesi'nden almıştır. 1977'den beri İ.Ü. İktisat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışan yazar, George Washington Üniversitesi, ODTÜ, Ankara Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi'nde de dersler vermiştir. İktisadi krizler, mali krizler, mali politikalar, sosyal ve iktisadi eşitsizlik, sosyal güvenlik ve refah devleti gibi konularda çok sayıda makalesi olan yazar, *Onbirinci Tez* dizisinin de yayın kurulunda yer almıştır.

Sanlye Dedeoğlu: Southampton Üniversitesi Sosyoloji ve Sosyal Politika Bölümünde Avrupa Birliği Entegrasyonu ve Emek Piyasaları üzerine araştırmalar yürütmektedir. İlgi alanları kadın emeği, enformel çalışma, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde emek piyasalarının yeniden yapılanmasıdır.

Fuat Ercan: Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmakta olan yazarın başlıca eserleri şunlardır: *Para ve Kapitalizm* (1997), *Eğitim ve Kapitalizm* (1998), *Sosyal Bilimleri Açın: Toplumlar ve Ekonomiler* (1998), *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik* (2001).

Fatma Gök: Doktorasını New York'taki Columbia Üniversitesi'nden alan yazar, halen Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde profesör olarak görev yapmaktadır. Eğitim politikaları, eğitimin toplumsal temelleri, eğitimde cinsiyet sorunları gibi alanlarda araştırmalarını sürdürmektedir.

Ahmet Haşim Köse: ODTÜ Ekonomi Bölümü'nden mezun olan yazar doktora derecesini Hacettepe Üniversitesi'nden almıştır. Halen Ankara Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Türkiye'nin politik iktisadı, emek piyasaları ve endüstri ilişkileri üzerine çeşitli makaleler yayımlamış olan yazarın başlıca eserleri şunlardır: *Büyüme ve Verimlilik* (1992), *Verimlilik Değişmelerinin Etkileri: Bir Hesaplanabilir Genel Denge Model Çalışması* (1997), *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye'de Mühendisler-Mimarlar*, Ahmet Öncü ile birlikte (2000).

Özlem Onaran: Doktorasını İTÜ İşletme Fakültesi'nden alan yazar, aynı üniversitede öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Emek, kalkınma iktisadı, makro ekonomi, dağılım, büyüme, birikim ve istihdam konularında çeşitli dergi ve kitaplarda pek çok makalesi yayımlanmıştır.

Oğuz Oyan: Lisans eğitimini İ.Ü. İktisat Fakültesi'nde tamamlamış, doktorasını 1978 yılında Paris - 1 Panthéon-Sorbonne'dan almıştır. A.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmakta olan Prof. Dr. Oyan, akademik çalışmalarının yanı sıra 1992-94 yıllarında TARİŞ Genel Müdürlüğü, 1996-2000 yıllarında Türk-İş Araştırma Merkezi Müdürlüğü yapmıştır. Halen Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin başkanlığını yürütmektedir.

Ahmet Öncü: Lisans eğitimini ODTÜ İktisat Bölümü'nde tamamlayan yazar, Kanada'daki Alberta Üniversitesi'nde iktisat dalında yüksek lisans eğitimi görmüş ve sosyoloji dalında doktora yapmıştır. Organizasyon sosyolojisi, politik iktisat ve toplumsal kuramlar gibi alanlarda çalışmalarını sürdürmekte olan Öncü, Türkiye'nin politik iktisadı ve teknik işgücü konularında çeşitli makaleler kaleme almıştır. Ahmet Haşim Köse ile birlikte *Kapitalizm İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye'de Mühendisler-Mimarlar* (2000) adlı kitabın yazarıdır.

Şemsa Özar: Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden 1978 yılında yüksek lisans derecesiyle mezun olan yazar, 1978-80 yıllarında DİE'de, 1980-83 yıllarında Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nda görev yapmıştır. 1990 yılında Viyana'daki Wirthshaftsuniversitaet'ten doktorasını almıştır ve 1990'dan beri Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılık, kadınların işgücüne katılımı, kadınlarda işsizlik, enformel sektör ve emek piyasaları konularında çeşitli makaleler kaleme almıştır.

Gülay Günlük-Şenesen: 1978 yılında Boğaziçi İktisat Bölümü'nden mezun olmuştur. 1979-81 yıllarında DPT'de çalışmış, 1981-95 yıllarında İTÜ İşletme Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. 1996'dan bu yana İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi'nde profesör olarak görev yapmaktadır. Ekonometri uygulamaları, kadınların işgücüne katılımı, girdi-çıktı modellemesi, savunma sanayiinin modernizasyon programı ve savunma harcamaları konularında yurtiçinde ve yurtdışında yayımlanmış pek çok çalışması olan Şenesen, aynı zamanda *1980-2001, Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri* (2002) adlı kitabın da yazarıdır.

Ümit Şenesen: İTÜ İşletme Fakültesi'nde profesör olarak görev yapmaktadır. İstatistik, ekonometri ve niceliksel araştırma yöntemleri gibi alanlarda araştırmalarını sürdürmekte olan yazar, Türkiye'nin ekonometrik modellemesi, girdi-çıktı analizi, gelir dağılımı ve keşifsel veri analizi konularında çeşitli makaleler yayımlamıştır.

Gülay Toksöz: 1978'de ODTÜ Ekonomi-İstatistik Bölümü'nden mezun olmuş, aynı bölümde yüksek lisansını tamamlamıştır. 1978-80 yıllarında DİSK Araştırma Enstitüsü'nde çalışan yazar, 1982'de Almanya'ya gitmiş ve 1990'da Berlin Hür Üniversite Siyasal Bilimler Bölümü'nden doktorasını almıştır. Halen A.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. A.Ü. Kadın Araştırmaları ve Eğitim Merkezi'nin yönetim kurulunda yer alan Toksöz, aynı zamanda Uluslararası Feminist İktisat Birliği (IAFFE) üyesidir.

Metis Yayınları
İpek Sokak 9, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com

Metis I Siyasal İktisat

Neoliberalizmin Tahribatı
Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet
Hazırlayanlar: Neşecan Balkan, Sungur Savran

© Derleme: Neşecan Balkan, Sungur Savran, 2003
© Makalelerin yayım hakları yazarlara aittir.
© Metis Yayınları, 2003
Birinci Basım: Mayıs 2004

Yayıma Hazırlayan: Bülent Doğan

Kapak Tasarımı: Emine Bora
Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.

ISBN 975-342-446-9

HAZIRLAYANLAR:
Neşecan Balkan, Sungur Savran

Neoliberalizmin Tahribatı

TÜRKİYE'DE EKONOMİ, TOPLUM VE CİNSİYET

metis

İçindekiler

Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği
Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle
Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış
Fuat Ercan • 9

Tarımsal Politikalardan
Politikasız Bir Tarıma Doğru
Oğuz Oyan • 44

Refah Devleti
Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu
Tülay Arın • 68

Eğitimin Özelleştirilmesi
Fatma Gök • 94

Silahlanma
Küreselleşme Döneminde İktisadi Yansımalar
Gülay Günlük-Şenesen • 111

Bölgesel Gelir Dağılımı
Ümit Şenesen • 127

Düzen ve Kalkınma Kıskacında
İşçi Sınıfı ve Sendikacılık
Yüksel Akkaya • 139

Mühendislerin Toplumsal Evrimi Üzerine Gözlemler
Ahmet Haşim Köse, Ahmet Öncü • 165

Emek Piyasaları: Uyumsuzluk mu, Bütünleşme mi?
Şemsa Özar, Fuat Ercan • 191

Emek Piyasasına Dayalı Yapısal Uyum: Katılık Miti
Özlem Onaran • 211

"Sayımız Çok Az" Sendikalarda Kadınlar
Gülay Toksöz • 234

"Sindrella'nın Pazara Yolculuğu" Toplumsal Cinsiyet Rolleri, Aile ve Kadının İşgücüne Katılımı Üzerine Bir Deneme
Saniye Dedeoğlu • 254

Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği

Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış*

Fuat Ercan

"İnsanlar, zamana değil de âna baktıkları için, Semender'in ateşi altedebileceğini sanıp boş hayallere kapılıyorlardı. An kopukluktu, zaman süreklilik. Zaman nizamdı, an düzensizlik. Akıl zamanın ellerinde yeşerirdi; sezgiyse ânın. Şeytan ânın efendisiydi, Tanrıysa zamanın."

ELİF ŞAFAK, *Şehrin Aynaları*

TÜRKİYE EKONOMİSİ son yıllarda önemli bir dizi yapısal değişim geçiriyor.[1] Değişim sürecini anlamak için sermaye birikimine özgü genel dinamiklerin ülkenin kendi tarihsel ve toplumsal dinamikleri dolayında nasıl biçimlendiğinin belirlenmesi gerekiyor. Gerçekleşen değişimler bir yandan sermaye birikiminin ulaştığı bir aşamaya işaret ediyor ki bu anlamda Türkiye'de sermaye birikiminin sürekliliğinden bahsedilebilir. Bu sürekliliği açığa çıkaracak kavramsal bir çerçeve ile bizatihi bu *sürekliliğin* analize içkin olması gerekiyor. Diğer yandan aynı aşama sermaye birikiminin ülke içi birikim koşullarının az sayıda büyük sermaye için sona ermesi anlamında *yeni*

* Bu çalışma 2000 yılını önceleyen olgular setinden hareketle kaleme alınmıştır. Özellikle sayfa ve zaman kısıtı çalışmanın güncelleştirilmesine olanak vermemiştir. Diğer yandan bu makale, Türkiye'de kapitalizmin Marksist kavramlar dolayında analizini içeren daha detaylı bir çalışmanın özeti niteliğindedir. Daha geniş bir okuma için bkz. F. Ercan (2002c).

1. Değişimin boyutları ve içeriğine ilişkin sağlıklı bir bilgilenme için Türkiye'de son yıllarda gerçekleştirilen yasal düzenlemelere bakmak anlamlı olacaktır. Hemen hemen yaşamın her alanını tanımlayan ve herkesin uyması zorunlu olan yeni

bir sürecin başladığını da gösteriyor. 1980'li yıllardan itibaren hızlanan değişim sürecini, ülke içindeki az sayıda *büyük ölçekli sermayenin* artık dünya ölçeğinde işleyen sermayenin toplam döngüsüne katılmak *istemeleri* ya da böyle bir *zorunluluğu* yaşamaları çerçevesinde ele alıp tanımlayabiliriz. Dünya kapitalizmiyle eklemlenmenin, ülke içinde belirli bir donanıma ulaşan bireysel sermayeler açısından stratejik bir karar, yani *iradi bir isteğin* ürünü olduğunu söyleyebiliriz. *İradilik* sermaye birikiminin ülke içi birikimiyle ilişkiliyken, *zorunluluk* Türkiye'de içe dönük sermaye birikiminin de niteliğini önemli ölçüde belirleyen sermayenin dünya ölçeğindeki birikim dinamikleriyle ilişkilidir. Bu çalışmamızda Türkiye' de sermaye birikim sürecinin dünya kapitalizmiyle bütünleşmesini analiz etmeye çalışacağız.

Türkiye'de sermaye birikim sürecinin ulaştığı aşamaya bağlı olarak, ülke içi sermayenin toplam döngüsünde belirli bir donanıma sahip olan az sayıda sermaye grubu, sermayenin toplam döngüsü üzerinde *kontrol yeteneklerini* yoğunlaştırarak artırmışlardır. Özellikle holding biçiminde organize olan bu gruplar, 1970'li yılların sonunda karşılaştıkları derinleşen bunalımı aşmak ya da bunalımı *kontrol etmek* için yeni sermaye birikim biçimine uygun *stratejiler* (dışa yönelik sermaye birikim stratejisi) ve bu stratejilere uygun yeni *hegemonik* oluşumlara yönelmişlerdir. Fakat bu yeni kontrol ya da hegemonik oluşum çabaları, dünya ölçeğinde işleyen dinamiklerle çok yönlü bir dizi ilişkiyi içerdiği ölçüde sınıflar arası verili çelişkilerin ve çatışmaların artmasına neden olmuştur. Bu çelişki ve çatışmaları günübirlik egemen ideoloji ve siyasal oluşumlarda açık bir şekilde gözlemlemekteyiz. Sermayenin bu yeni stratejileri ve dolayısıyla artan kontrol yetenekleri, ülkedeki verili tüm toplumsal ilişkiler üzerinde etkili olmuştur.

yasal düzenlemelerdeki değişiklikler, Türkiye'nin 1980'lerde içine girdiği pazar yönelimli gelişmelerin artık kurumsal bir biçim aldığını gösterir niteliktedir. Bu anlamda "Derviş Yasaları" olarak adlandırılan yeni düzenlemeler, Türkiye'deki içe yönelik sermaye birikim tarzının dünya ölçeğinde toplam sosyal sermaye birikim döngüsüne eklemlenme sürecinin artık kurumsal bir düzeye ulaştığını gösteriyor. Fakat gerçekleşen bu değişiklikleri örneğin Meksika, G. Kore ya da Brezilya'da gerçekleşen değişimlerle karşılaştırdığımızda yaşanan sürecin farklılıklar içermekle birlikte sadece Türkiye'ye özgü olmadığını da ifade etmemiz gerekiyor.

Diğer yandan uygulamaya sokulan dışa yönelik sermaye birikim stratejisi ya da daha doğru bir tanımlama ile dünya ölçeğinde sermayenin yeniden yapılanma sürecine eklemlenme, kendi içinde oldukça önemli açmazları içeriyor. En önemli açmaz ülke içinde görece egemen olan sermaye gruplarının artık, doğrudan kontrol edemedikleri ve karşısında göreli olarak da donanımsız oldukları *dünya sermayeleriyle* ilişkiye girmeleridir. Dünya ölçeğinde gerçekleşen sermaye birikiminin kendisine özgü *güç hiyerarşisi* içinde anlamlı bir yer edinmek oldukça zor ve maliyetli olduğu için, uluslararasılaşmak isteyen sermayeler bu hiyerarşi içinde kural koyan değil de verili kuralları kabul eden bir konuma düşmüşlerdir.

Diğer yandan yaşanan bu süreç, uluslararasılaşma sürecinde başarı elde eden bireysel sermayelerin kısa erimli çıkarlarıyla genel olarak ülke ekonomisinin çıkarları arasında var olan çelişkilerin yoğunlaşarak artmasına neden olmuştur. Bu farklılaşma/çelişki ise, ülke içindeki sermayelerin devletle ilişkilerinin yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmıştır. Türkiye'de sermaye birikiminin artık tam anlamıyla kapitalist mantık dolayında biçimlendiği 1980'li yıllar, aynı zamanda sermaye birikimine içkin olan çelişkilerin daha bir açığa çıktığı yıllardır.[2] Bu çelişkiler, sermaye birikimine taraf olan bireysel sermayeler arasındaki çatışmaların ve dolayısıyla rekabetin daha da yoğunlaşmasına yol açmıştır. Uluslararası sermaye birikim sürecine aktif bir biçimde katılmak sermayeler için, özellikle geç kapitalistleşen sermayeler için daha fazla sermayeye sahip olmayı, dolayısıyla daha fazla artıdeğere ulaşmayı zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluğun dünya ölçeğinde sermayeler arası rekabetin her geçen gün daha acımasız bir biçim almasıyla bağlantısı vardır. Dünya ölçeğinde süren sermaye birikim sürecine eklemlenmek isteyen sermaye grupları (holdingler), ülke kaynakları üzerinden daha fazla sermaye elde etme adına bir dizi mekanizmayı harekete geçirmişlerdir. Diğer yan-

2. "Sermaye birikiminin tam anlamıyla kapitalist mantık dolayında biçimlenmesi" vurgusu ile sermayenin toplam sosyal döngüsünü tamamlayan para-ticaret ve üretim döngülerinin ülke içinde görece tamamlanması ve bu gelişmeye de bağlı olarak bireysel sermaye sahiplerinin artık sermayenin dünya ölçeğindeki toplam sosyal döngüsüne katılma isteği ve zorunluluğu ile karşılaşması kastedilmektedir. Vurgu, dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi sadece dışsal değişkenlere bağlayan açıklamalardan farklılığı işaret etmek için özellikle kullanılmıştır.

dan uluslararasılaşma sürecindeki sermayeler, yerel kaynakların ötesinde daha fazla sermayeye ihtiyaç duyduklarında dışsal kaynaklara (para-sermayeye) yönelmişlerdir. İhtiyaç duyulan para-sermaye, sermayenin uluslararasılaşması için önemli bir etken olduğu ölçüde, *finansal liberalizasyon* için gerekli koşullar/yasal düzenekler gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan ise, 1970'lerin sonunda içe yönelik sermaye birikim koşullarında özellikle ülke içi tüketim ve az sayıda ara mal üretiminde uzmanlaşan üretken sermayeler, iç pazarda realizasyon sorunuyla karşılaşmışlardır. Ülke pazar koşullarının tüketildiği bir aşamada, sermaye birikiminin devamlılığı için realizasyon sürecinin –en azından bu sektörler için– uluslararasılaşması kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmiştir. Bu gereklilik *ticari liberalizasyonun* temel belirleyenlerinden biri olmuştur. Fakat ülke içine yönelik sermaye birikim stratejisinin değişiminde, yani dünya kapitalizmiyle eklemlenme sürecinde temel belirleyici, üretken sermaye sahiplerinin daha fazla artıdeğer üretmek için ara ve sanayi malı üretimine yönelmenin zorunluluğunu görmüş olmalarıdır. Dayanıklı tüketim mallarında ülke içi pazar olanağını tüketen üretken sermayeler için, daha fazla artıdeğer yaratan ara ve sanayi mallarına yönelme bir yandan daha fazla sermayeye sahip olma zorunluluğunu gündeme getirirken, diğer yandan ara-sanayi malı üretmek amacıyla nitelikli girdi sağlamak için daha fazla yabancı paraya –dövize– ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu zorunluluk "70 sente muhtaç" olduk ifadesinde popüler bir şekilde dile getirilmiştir.

İhracata yönelik sanayileşme ya da dışa yönelik sermaye birikiminin yapısal belirleyenleri ve bu anlamda dünya ölçeğinde gerçekleşen sermayenin toplam döngüsüne eklemlenme süreci, ülke içinde belirli bir aşamaya ulaşan bireysel sermayelerin temel amaçları-stratejileri olmuştur. Bu amaçların yerine getirilme süreci/süreçleri, yerel düzeyde etkinliğini sürdüren bireysel sermayelerin uluslararası dinamiklerle yüzleşmesini zorunlu kılmıştır. Bu yüzleşmenin sermayenin toplam döngüsü içinde farklı işlevleri üstlenmiş bireysel sermayeler açısından anlamı, kontrol edemedikleri/belirleyemedikleri uluslararası ortama karşı güçlü olabilmek için verili sermaye donanımlarını artırmak olmuştur. Aslında 1980'li yıllardan 2000'li yıllara kadarki süre, Türkiye'de üretken ve ticari ya da para-sermaye sahiplerinin yeni koşullar karşısında güç kazanma ya da ayakta kalma

mücadelesi ile geçmiştir. Bu mücadelede tüm toplumsal kaynaklar/olanaklar sermaye birikimi adına hızla tüketilmiş ya da ilkel sermaye birikim dönemine özgü bir dizi araçla talan edilmiştir. Hiç kuşkusuz bu talan/süreç aynı zamanda uluslararası ittifaklar dolayında gerçekleşmiştir.

Diğer yandan kapitalizmin 1970'lerin başında dünya ölçeğinde durgunluk sürecine girmesi, sermayeler arasında ve ülkeler arasında var olan *güç hiyerarşisinin* değişimine yol açmıştır. Özellikle sermayenin dünya ölçeğinde değerlenme koşullarının çok daha zorlaştığı ve rekabetin arttığı bu yıllarda, sermayenin uluslararasılaşması yönündeki uygulamalara yönelmenin dünya ölçeğinde geçerli olan güç ilişkilerini ve verili hegemonik konumları kabul etmek anlamına geleceği açıktır. 1970'lerin ortalarından itibaren erken kapitalistleşen ülkelerde yaşanan, sermaye birikiminin yeniden değerlenme koşullarının krize girmesi, bu ülkelerin bireysel sermayeleri –ama belirli bir sermaye donanımına sahip sermayeleri– için uluslararasılaşmayı önemli bir strateji haline getirmiştir. Süreci anlamamız açısından, sermaye birikiminin dünya ölçeğinde yeniden değerlenme koşullarının *para*, *ticaret* ve *üretken sermayeler* için farklı mekanizmalar dolayında gerçekleştiğine işaret edilmesi gerekiyor.[3] Farklı işlevleri üstlenen bireysel sermayelerin dünya ölçeğinde artıdeğeri en fazlaya çıkartacak yeni alternatiflere yönelmeleri/aramaları, aynı zamanda *dünya ölçeğinde gerçekleşen verili işbölümünün* yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Bu yeni işbölümünün tekil ülkeler üzerindeki etkisi, her bir ülkenin sermaye donanımına bağlı olarak farklı biçimlerde gerçekleşmiştir.

Sermaye birikim koşullarının dünya ölçeğinde gerçekleşme sürecinin yeni koşulları, ülkelerin makro ekonomik dinamikleri üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Sermayenin dünya ölçeğindeki etkinliğinin daha bir belirleyici olduğu ve bu etkinliği dünya ölçeğinde kurumsallaşma yönündeki gelişmelerle artırdığı bir dönemde, bireysel sermayelerin dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim sürecine eklemlenebilmesi "görece" daha kolay ve risksiz olmaktadır.

3. Kapitalizmin 1970'lerden sonra yeniden yapılanma sürecinde, para ve üretken sermayenin dünya ölçeğinde farklı mekânlara farklı ilişkileri taşıması için bkz. Ercan (2000b).

Küresel kapitalizmin oluşum sürecinin kendi içinde yeni bir aşamaya geçme eğiliminde olduğuna dair işaretler var. 1970'lerin ortasında başlayan ve verili tüm düzenlemeleri (regülasyon) tahrip eden (deregülasyon) *neoliberal orman yasalarının* işlevlerini yerine getirdiği ve artık günümüzde *dünya ölçeğinde kurumsal mekanizmalar* (reregülasyon) oluşturma çabalarına/aşamasına geçildiğini söyleyebiliriz. Bu gelişmeler, toplumsal teorilerde önemli kavramsal aparatlar olan ve sıkça kullanılan "ulusal-devlet" yönelimli analizleri yetersiz kılmıştır. Bu anlamda gerek erken kapitalistleşen ülkeler için sıkça kullanılan *Keynesyen ulusal yönelimli analizler*, gerekse de geç kapitalistleşen ülkeler için belirleyici olan *ulusal kalkınma temelli analizlerin/kavramlaştırmaların* günümüz koşullarında eleştirel bir şekilde gözden geçirilmesi gerekiyor.[4] Sermayenin dünya ölçeğinde belirleyici olduğu günümüz koşullarında, belirli bir donanıma ulaşmış sermaye için devlet önemini kaybetmese bile, *ulusal pazar* ya da *ulus-devlet* önemini kaybetmiştir. Dünya ölçeğinde işleyen sürece eklemlenen veya eklemlenmek isteyen sermayeler için *ulusal devleti* tanımlayan tüm düzenlemeler yeniden tanımlanmaktadır. Sermaye açısından devlet artık dünya ölçeğinde işleyen sermayeye ilişkin mekanizmalarla, yerel ölçekte işleyen mekanizmalar arasında gerekli uyum mekanizmalarını sağlayacak bir şekilde yeniden kurgulanmaktadır. Kapitalizmin içine girdiği bunalım, sermayenin genişlemesi ve derinleşmesini zorunlu kıldığı ölçüde mekânsal ölçek yeniden ve yeni kurallar dolayında tanımlanıyor. Bireysel sermayeler için artık ulusal pazar değil, ulaşabilecekleri her türlü pazar önem kazanmıştır. Bu tanımlama içinde bireysel sermayeler dünya ölçeğinde var olan olanakları tüketme amacı ya da zorunluluğu içinde, ulusal birlik ya da homojen bir bütün olarak ulusal kalkınmaya ihtiyaç duymamaktadır. İhtiyaç duyanlar ise dünya ölçeğinde süregelen amansız rekabet sürecinden bir süre için korunma amacında olan küçük ölçekli sermayeler ya da büyük ölçekli olup da yerel pazar için üretim yapan sermayelerdir.[5]

4. Bu konuda işaret edilebilecek en anlamlı çalışma H. Radice'in çalışmasıdır. Radice çalışmasında, 1970'lerin sonlarında sol analizlerin sermayenin uluslararasılaşmasına karşı ulusal olanı öne çıkarttıklarını eleştirel bir dille ele alıp incelemiştir. Bkz. H. Radice (1984).

Türkiye'de sermaye birikim koşullarının dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecini, yukarıda temel çerçevesini çizdiğimiz dinamikler dolayında açıklamak bu çalışmanın temel amacı olacak. Sermaye birikim stratejilerinin üretim, bölüşüm ve güç ilişkilerini içerdiğini kabul ettiğimiz ölçüde, güç ve egemenlik ilişkilerinin de analize dahil edilmesi gerekiyor Yeni güç ve kontrol ilişkileri,[6] *farklı sermaye birikim stratejilerinin eşzamanlı olarak aynı coğrafyada* (Türkiye) uygulanmasına neden olmuştur. Farklı sermaye birikim stratejilerinin eşzamanlı olarak hayata geçmesi, sermayeyi oluşturan farklı bileşenlerden her birinin dünya ölçeğinde işleyen sürece eklemlenmesi ve bu eklemlenmeyi sağlamak için sürecin yarattığı olanakları kullanması anlamına gelmektedir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, sermayeler için ayakta kalmanın gereklerini yerine getirmek, farklı sermaye birikim stratejilerinin eşzamanlı olarak uygulanmasına neden olmaktadır. Bunun Türkiye için daha açık ifadesi, sermaye birikimi belirli bir aşmaya ulaşan ve Anadolu sermayesi diye adlandırılan sermayelerin ayakta kalma mücadelesinin önemli bir sermaye birikim stratejisi olduğudur; diğer yandan küçük ölçekli işletmelerin uluslararası altsözleşmeler yaparak ayakta kalma çabası, ya da büyük ölçekli sermayelerin artan oranda uluslararası sermayelerle ittifaklara (*merger, joint venture,* vb.) yönelmesi de üretken sermayelerin gerçekleştirdiği stratejilerdir. Bunun ötesinde para ve ticari sermaye sahipleri de oldukça çeşitlenmiş bir dizi mekanizmayı hayata geçirmişlerdir. Örnek olarak üretken sermaye sahibi bir yandan bir ürünü üretirken, diğer yandan aynı ürünü uluslararası piyasadan ithal ederek ülke pazarına sunmakta, yani ticari sermaye işlevini de üstlenmektedir. Küçük üretici bir yandan uluslararası pazar için ürün üretirken, diğer yandan aynı ürünü daha az maliyetle ülke içi pazara da sunabilmektedir. Sermayeler için çeşitlenen tüm bu ak-

5. Ulusal yönelimli analizlerin Türkiye gerçeğinde açığa çıkmasının Marksist bir çerçeveden ele alınışı için bkz. Ercan (2002c).

6. Kontrol ilişkileri, sermaye birikiminin gelişimine bağlı olarak, tek tek aktörlerin bireysel belirlemelerinin ötesinde sürece egemen olan ilişkiler dolayında açığa çıkar. Sermayenin toplam döngüsünde farklı işlevleri üstlenen sermaye içi gruplar, sermayenin gelişim dinamiklerine (merkezileşme ve yoğunlaşma) bağlı olarak sermayenin toplam döngüsü üzerinde kontrolünü artırır (Overbeek ve Pijl 1993).

tiviteler aynı zamanda çıkarların dile geliş tarzını da yoğun bir şekilde etkilemiştir/etkilemeye devam ediyor. Bir malı hem üreten hem de ithal eden bir sermaye ya da sermaye grubunun ücret, faiz ve döviz kurundaki değişimler karşısında nasıl tavır alacağını belirlemek oldukça zor olmakla birlikte, ekonomik aktivitelerdeki bu çeşitlenmenin ta kendisinin süreci anlamamızı kolaylaştıran bir değişken olduğuna, değişimin açığa çıkardığı bir gerçeklik olduğuna işaret etmemiz gerekiyor.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında Türkiye'de sermaye birikiminin uluslararasılaşmasını iki temel aşama dolayında ele alacağız. Kapitalist ilişkilerin ülke içinde inşa edildiği içe yönelik sermaye birikim aşaması ilk aşamayı oluşturuyor. Ülke içinde belirli bir düzeye ulaşan sermaye birikiminin dünya ölçeğinde işleyen sermayenin toplam döngüsü ile eklemlenme süreci ise ikinci aşamayı oluşturuyor.[7]

İçe Yönelik Sermaye Birikim Stratejisi

Türkiye'de kapitalizmin gelişimi ve dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci aynı zamanda ülke içinde para ve ticari sermaye donanımının gelişmesini de sağlamıştır. Ticari ve para-sermayenin üretken sermayeye dönüşü ve üretken kapitalistlerin organize olması 27 Mayıs 1960 yılında gerçekleştirilen askeri darbe ile belirli bir hız kazanmıştır. Bu yıllarla birlikte başlatılan *ulusal kalkınma* yönelimli vurgular, aslında *sermaye birikiminin* tüm aşamalarının *ülke içinde* belirli bir donanıma erişmesine olanak sağlayan yıllar olmuştur. İçe yönelik sermaye birikim politikalarının azgelişmiş ülkelerde uygulanmasının hem yerel hem de uluslararası sermaye açısından çeşitli nedenleri vardır. Gelişmiş kapitalist ülkelerde sermayenin yoğun birikimi ve aşırı biriken sermayenin bu ülkelerce yeniden değerlendirme koşullarının azalması, üretken sermayelerin uluslararasılaşmasının temel nedeni olmuştur. Üretken sermayelerin uluslararasılaşması, azgelişmiş ülkelerdeki içe yönelik sermaye birikim stratejileri ile uygunluk göstermektedir (Bina ve Yaghmanian 1990).

7. Sermayenin toplam sosyal döngüsünün bu tarz sınıflandırılması konusunda bkz. D. Bryn (1987).

İçe yönelik sermaye birikim stratejileri bu anlamda ülke içi ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüş öyküsüdür. Bu süreç Türkiye'de 1950'li yıllarda gündeme gelmiştir; "ticaret sermayesi, iç pazarı yeniden ele geçirmenin yolunu arayan metropol sermayesi ile işbirliği içinde, bu kez piyasaya üretici olarak girdi. Başlangıçta bilinçli bir sanayileşme politikasının söz konusu olmadığı açıktır. Ama bu süreç içerisinde ticaret sermayesinin belirli kesimleri, yabancı sermayeyle doğrudan ve dolaylı işbirliği içinde (yani, ortak yatırımlar ve lisans anlaşmaları yoluyla) sanayi sermayesine dönüşmüştü" (Gülalp 1983: 34). Türkiye'de ticari kapitalistlerin üretken kapitaliste dönüşmeleri oldukça kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Süreci anlamamız açısından endüstriyel üretim artışına bakmak yararlı olacaktır. 1960-70 ve 1970-76 yıllarında orta gelir düzeyine sahip 58 ülkede yıllık endüstriyel üretim artışı sıra ile %7.6 ve %7.2 düzeylerinde gerçekleşirken, Türkiye'de artış %7.8 ve %9.5 düzeyinde gerçekleşmiştir (TÜSİAD 1979: 160).

İçe Yönelik Sermaye Birikiminin Krizi

İçe yönelik sermaye birikiminin ilk aşamasını kolay aşama olarak tanımlıyoruz. İçe yönelik sermaye birikiminin ilk aşamasında, üretim ve kârlar büyük bir hızla artış gösterir. Fakat hızlı büyüme ve yüksek kârlar vaktinden önce doygunluk aşamasına girer (Hirschman 1968: 13). Türkiye'de içe yönelik sermaye birikiminin kolay aşaması kısa sürede doygunluğa ulaşmıştır. Özellikle yatırım yapılan dayanıklı tüketim mallarının hızla doyum noktasına ulaşması, üretken sermayeler için yeni yatırımları zorunlu kılıyordu. Sermaye birikiminin bu aşamasında pazar olanaklarını ve dayanıklı tüketime yönelik yatırım olanaklarını tüketen sermaye için, dünya ekonomisi ile eşitsiz de olsa eklemlenmenin istek ve zorunluluğu açığa çıkmıştır. Çalışma için ısrarla belirtmek istediğim nokta, *dünya ekonomisi ile eklemlenme kaygısının kapitalistler için bir neden değil sonuç olmasıdır.* Amaç *dünya ekonomisi ile bütünleşmek değil dışa yönelik sermaye birikimi kanalıyla daha fazla artıdeğer yaratmak ve yaratılan değerlerin yeniden paylaşılmasıdır.*

Gelişmekte olan ülkelerdeki sermaye birikiminin çelişkili sürekliliğini 1970'li yılların Türkiyesi'nde daha belirgin bir biçimde göz-

lemleyebiliriz. İthal ikamesine dayalı gelişme, dayanıklı tüketim mallarının üretimi için gerekli ithalat miktarının azalmasına yol açmışsa da, ara ve sanayi mallarının üretimine yönelme, bu malların üretimi için gerekli ithalatın artmasına neden olmuştur. Türkiye'de tüketime yönelik mallara ilişkin ithalat 1950-78 döneminde %20.6'dan %2.9'lara düşerken, hammadde ithalatı %33.4'ten %62.4 gibi bir düzeye çıkmıştır (TÜSİAD 1979: 11). Bu olgunun sanayileşme sürecine geç başlayan ülke kapitalistleri açısından anlamı, sanayileşmenin erken dönemlerinde üretim yapan sanayicinin aslında hâlâ ticaret sermayesinin özelliklerini taşıyor olmasıdır. Üretken kapitalistin, üretimi daha çok montaj biçiminde gerçekleştirmesi, yaratılan artıdeğerin montaj üretimi sınırlarında gerçekleşmesine neden olur. Fakat sermaye birikimi arttıkça kapitalistler ticari kâr yerine daha fazla artıdeğer yaratmaya yönelmek isterler. Gelişmekte olan ülkeler için bu isteği sınırlayan olgu, sermaye birikiminin yetersiz düzeyde olmasıdır. Özellikle iç pazara yönelik dayanıklı tüketim mallarında gözlemlenen kâr oranlarındaki düşüş ve realizasyon krizleri, bireysel sermayeler için alternatifler stratejiler geliştirmeyi gerekli ve zorunlu kılmıştır. Fakat geç kapitalist ülkelerde gerek krizin kapitalizme özgü yapısal özellikleri, gerekse geliştirilen alternatif stratejilerde döviz yetersizliği temel belirleyiciler olarak öne çıkmıştır. *Bu yüzden bağımlı ekonomilerde içe yönelik sermaye birikiminin krizi, döviz krizi olarak kendini gösterir.* Analiz açısından döviz krizi üzerinde durmak önemli iken, yaşanan gerçekliği sadece döviz krizi olarak analiz etmek yani kapitalizme özgü yapısal belirlemeleri göz önüne almamak hatalı sonuçlara yol açacaktır. Bu anlamda krizin döviz krizi olarak açığa çıkmasının yapısal nedeni, üretimde yaratılan artıdeğerin yeterli düzeyde olmamasıdır. Diğer yandan üretken sermayelerin, bu yetersizliği aşmak için daha sermaye yoğun mallara yönelmeleri dövize duyulan ihtiyacı daha bir artıracaktır. Bu ise üretken sermayenin uluslararası sermayeye olan bağımlılığının daha da artmasına yol açacak, diğer bir deyişle sermayenin uluslararasılaşma sürecini hızlandıracaktır. Daha bir üst soyutlama düzeyinden soruna bakacak olursak, aslında bu gelişmenin kapitalizmin dünya ölçeğinde eşitsiz ve bileşik gelişmesinin doğal sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Kapitalizmin ülke içinde gelişim sürecinde nasıl dünya ölçeğindeki kapitalist dinamikler etkili olmuşsa, ülke içindeki ka-

pitalist ilişkilerin belirli bir düzeye ulaşması, dışsal etkilerle etkileşimi daha bir artıracaktır. Karşılıklı ilişki ya da etkileşim hiç kuşkusuz "eşitsiz" bir ilişki ya da etkileşimdir, ama dünya kapitalizminin biçimlendiği günümüz koşullarında, *iki boyutlu ilişkiler* yerini daha çok *ağ tarzı ilişkilere* bırakacaktır. Bu sermaye birikiminin tarihsel gelişiminin zorunlu sonucudur. Bireysel sermayeler, dünya ölçeğinde kapitalizmin yarattığı birikimli yapısal sürecin parçası oldukça, ilişkiler çok daha kompleks bir biçim almıştır. Sermayeler açısından belirli ilişkiler ağı içine girebilmek, ayakta kalabilmenin ön koşullarından biri olmuştur. Diğer yandan bu ağ tarzı örgütlenme süreci *mekânsal öncülleri* önemli ölçüde değiştirmiştir, ulusal-pazar yönelimli mekânsal düzenlemeler yerini bizatihi faaliyetlerin belirleyici olduğu ağ tarzı mekânsal düzenlemelere bırakmıştır/bırakmaya başlamıştır. Sermaye birikiminin tarihsel eğilimlerinin sonucu olan bu ağ tarzı örgütlenme ile yüzleşmenin geç kapitalistleşen ülkeler için ilk uğrağı, içe yönelik sermaye birikim mekanizmasının yukarıda işaret ettiğimiz sınırlamalarını ortadan kaldırmak olmuştur.

Türkiye için bu sürecin / zorunluluğun ilk ifadesini Üçüncü Beş Yıllık Plan'da görüyoruz. Planda süreci gerçekleştirecek iki temel öneri öne çıkıyordu. Bunlar üretimde ara ve yatırım mallarına yönelme ve ekonomide döviz kazandırıcı faaliyetlerin artırılmasıydı (Eralp 1981: 628).

Dışa yönelik bir birikim stratejisine yönelme ya da dünya ölçeğindeki sermaye döngüsüne katılma, yapısal bir biçim alan içe yönelik sermaye birikim mekanizmasının gözden geçirilerek önemli değişikliklere uğramasını zorunlu kılmıştır. Süreç içinde güçlenen ve artık uluslararasılaşmak isteyen sermaye grupları, yeni bir birikim stratejisine yönelmek için devleti ve devletin olanaklarını kullanmaya yönelmişlerdir. Büyük sermayenin, sermaye birikiminin dünya ölçeğinde işleyen koşullara bağlanma yönündeki değişim istekleri uluslararası sermayenin çıkarları ve istekleri ile kesiştiği ölçüde süreç hızlanmıştır.

Dışa Yönelik Sermaye Birikim Rejimi ve Değişen Güç İlişkileri

Türkiye'nin dünya sermayesi ile bütünleşmesi ve dolayısıyla dünya sermayesinin Türkiye'deki olanaklara ulaşmasında belirleyici olgu, 1980 yılında gerçekleştirilen askeri darbe olmuştur. Askeri darbenin sağladığı uygun ortam, aynı zamanda dünya ölçeğinde gerçekleşen sürece eklemlenme için gerekli ittifakın taraflarını da belirlemiştir. Türkiye'nin uluslararasılaşma süreci için gerekli dönüşüm üçlü ittifak dolayında gerçekleşmiştir. İttifakın temel aktörleri;

- ülkede belirli bir hegemonik konuma ulaşan ve verili koşullarda bu konumun devamlılığını sağlayamayan *büyük ölçekli sermaye*,
- siyasal temsil krizi yaşayan ve toplumsal muhalefet karşısında güç kaybeden *devlet* ve *siyasal yapılar*,
- ve dünya ölçeğinde piyasa yönelimli yeniden yapılanmanın ve sermayenin aktörleri olan *Dünya Bankası* (DB) ve *IMF* olmuştur.

Ülke içi sermaye döngüsünde belirli bir düzeye ulaşan sermaye grupları uluslararasılaşmanın gerekliliği ve zorunluluğunu meşrulaştırmak için yoğun bir çabaya girerken, devlet de verili toplumsal muhalefeti önleyebilmek için sahip olduğu şiddet tekelini harekete geçirmiştir. Kapitalizmin uluslararası çıkarlarını temsil eden DB ve IMF ise sermayenin bağımlı yapısının sağladığı olanakları (özellikle borçlanma) kullanarak, yeni sermaye birikim rejimi için gerekli uygulamaları yaşama geçirecek reçeteleri (neoliberal ekonomik politikaları) önermiştir.

Güçlü devlet ve serbest piyasa mantığı[8] dolayında biçimlenen süreç, üçlü ittifakın belirli ölçülerde kesişen çıkarlarını dile getiriyordu. Bu anlamda gerek 12 Eylül 1980 askeri darbesi, gerekse 24 Ocak 1980'da uygulamaya konulan yeni kararlar sermaye birikiminin içine girdiği bunalımı aşmanın birbiriyle ilişkili farklı görünüm-

8. Güçlü devlet, serbest piyasa kavramı ilk defa İngiltere'de M. Thatcher'ın neoliberal politikalarını açıklamak için kullanılmıştır. Kavramın Türkiye dolayında kullanılması için bkz. F. Ercan (1995).

lerini oluşturuyor.[9] Askeri darbe, devleti yeniden biçimlendirerek *emek ve toplumsal muhalefete karşı* güçlü bir devletin gereklerini yerine getirmiştir. 24 Ocak kararları ise büyük sermayenin yeni ihtiyaçlarına karşılık gelecek çıkarları yaşama geçiriyordu. Sermayenin bu döneme ilişkin stratejik olarak en önemli çıkarı, içe yönelik sermaye stratejilerine özgü düzenlemelerin ortadan kaldırılmasıdır. Diğer yandan kapitalizmin küresel ölçüde biçimlenmesinin temsilcisi konumundaki DB ve IMF de ülke piyasasının dünya piyasası ile bütünleşmesinin nasıl gerçekleşeceğine ilişkin düzeneklerin genel çerçevelerine işaret etmişlerdir. IMF ile 1980-83 yıllarını içeren standby ve Dünya Bankası ile 1980-84 yıllarını içeren Yapısal Uyum Kredileri'ne ilişkin anlaşmalar, askeri rejiminin sağladığı güvenlikli ortamda dünya kapitalizmi ile bütünleşmenin ilk aşamalarını oluşturmuşlardır (Şenses 1998).

Dışa Yönelik Sermaye Birikim Rejiminde Devlet ve Sınıflar

Türkiye'de kapitalizmin 1980'lerden itibaren uluslararasılaşma eğilimine girmesi, geçerli olan hegemonik[10] konumların da değişmesini zorunlu kılmıştır. 1980'li yıllarda sermayenin toplam döngüsünün farklı işlevlerini kendi içinde toplayan ve holding biçiminde organize olan sermayeler, kendilerine ait çıkarlarını toplumun çıkarları olarak tanımlamaya başlamışlardır. Fakat bu yeni hegemonik oluşumun gerçekleşmesinde devlet önemli bir dizi rol üstlenmiştir.[11]

Devletin sermayenin yeni birikim rejimine uygun bir dönüşüm geçirmesi, bir bütün olarak devletin organizasyon tarzının değişmesine ilişkin bir dizi değişimin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Devle-

9. 12 Eylül askeri darbesi ile 24 Ocak kararlarını sermaye birikimine içkin krizleri aşmanın sonuçları olduğuna ilişkin bir açıklama için bkz. S. Savran (1992: 109).

10. Hegemonyayı bir sınıfın kendine ilişkin çıkarlarını toplumun genel çıkarları olarak kabul ettirme kapasitesi olarak tanımlıyoruz.

11. Burada devlet derken sınıflar üstü bir kavramdan daha çok, sermaye birikim sürecindeki sınıflar arası ilişkiler dolayında biçimlenen bir kavramdan bahsediyoruz. Bkz. Ercan (1998a).

tin iktisadi bir aktör olarak sahip olduğu kaynakları *özelleştirme* uygulamaları ile ulusal ya da uluslararası sermayeye aktarması birikim rejiminin değiştiğini gösteriyor. Günümüzde siyasal iktidarlar için özelleştirme, gerçekleştirilecek temel bir amaç haline gelmiştir. Örnek olarak 1986-96 yılında 4 milyar 215 milyon dolarlık bir özelleştirme gerçekleştirilirken, 1998 yılında bu rakam 1 milyar 172.4 milyon dolara ulaşmıştır. Kamusal kaynakların sermayeye aktarılma sürecine baktığımızda, holdinglerin %10'u geçen bir düzeyde özelleştirmeden pay aldığını görüyoruz (Örnek olarak AEG, BASF, Koç Holding, Rumeli Holding vs.).

Devlet, diğer yandan meta ve para hareketlerinin uluslararası düzeyde dolaşıma girme yeteneğini artıracak düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir. 24 Ocak kararlarıyla gerçekleştirilen en önemli uygulama, içe yönelik sermaye birikiminde baskı altında tutulan faizlerin serbest bırakılmasıdır. Verili sermeye donanımlarını artırmak isteyen sermaye grupları ile kriz koşullarında ayakta kalmaya çalışan kapitalistler için para-sermaye özel bir önem kazanmıştır. Faizlerin serbest bırakılmasıyla birlikte, devlet ile sermaye ve sermaye içi bileşenler arasındaki ilişkiler oldukça dinamik bir biçim almıştır. Faiz oranlarının serbest bırakılması ile faizin reel getirisindeki artış, ekonominin üretken sermaye yönelimli yapısının önemli ölçüde değişmesine neden olmuştur. Faiz oranlarının reel olarak artması hem küresel kapitalizm hem de ulusal sermaye içindeki çatışmaların artmasına neden olmuştur. Para-sermaye konusundaki bu yeniden yapılanma, holding biçiminde organize olan sermayenin para-sermaye kaynaklarına ulaşmasını kolaylaştırdığı ölçüde, ülke içinde var olan sermaye grupları arasındaki çelişkinin de artmasına neden olmuştur.[12]

Devletin önemli bir diğer müdahalesi, ithalat, ihracat ve döviz rejimine ilişkin bir dizi düzenlemeye yönelmesidir. 24 Ocak 1980 Ekonomi Programı ile birlikte, ihracatı organize edecek bir İhracatı Teşvik ve Uygulama Dairesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. İhracat yapanlara bir İhraç Teşvik Belgesi verilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer yandan ihracatçılar için bir İhracat Teşvik Fonu oluşturulmuş

12. C. Marazzi analizinde para-sermayesinin önemini açıkça ifade etmektedir: "Dünya ölçeğinde yeniden yapılanan kapitalizmde para oldukça önemli bir araç haline gelmiştir." (Marazzi 1996: 70).

ve böylece ihracat teşvik kredileri verilmeye başlanmıştır. İhracat vergi iadeleri 1980 yılında GSMH'nin sadece %0.12'sini oluştururken, bu rakam 1988 yılında %0.74 düzeyine ulaşmıştır. Aynı şekilde ihracat kredilerinin toplam krediler içindeki payı 1980'de %6.88 iken bu oran 1990'da %12.06'ya çıkmıştır (Togan 1992).

Türkiye'de yaratılan kaynakların yeniden devlet kanalıyla dağıtılma biçimindeki en önemli değişim, devletin iç piyasadan borçlanması olmuştur. Kamunun faiz ödemelerine yaptığı harcamalara baktığımızda sorunun önemini daha iyi kavramış oluruz. Faiz ödemelerinin toplam yatırım harcamalarına oranı 1980 yılında %158.5 iken bu oran 1998'in ikinci yarısında %1010.4'e yükselmiştir (Yeldan 2000: 286). İç borçlanmanın alıcılara göre dağılımına baktığımızda, holdinglerin sahip olduğu bankaların belirleyici olduğunu görüyoruz. 1987 yılında devlet bono ve tahvillerinin %77.7'sinin bankalar, %4'ünün de özel sektör tarafından alındığı görülüyor. Aynı yıl tasarruf sahiplerinin payı %0.2 düzeyindedir. 1999 yılında durum daha da kötüleşmiş ve bankalar, toplam kamu borçlanma gereğinin %85.3'ünü kontrol ederken özel sektör %2.1'ini kontrol etmiştir (Hazine Müsteşarlığı, 2000: 68). İç borçlanma mekanizması, var olan kaynakların devlet kanalıyla sermaye kesimine aktarılmasında önemli bir işlev görmüştür. Sermayeye kaynak aktarma mekanizması olarak işleyen iç borçlanma aynı zamanda sermayenin uluslararası para-sermaye ile ilişkiye geçmesinin de önünü açmıştır. Diğer yandan devletin artan oranlarda dış borca yönelmesi ile iç borçlar arasında önemli bağlantılar vardır. Devlet dış borçları ödemek için iç borca yöneldiği oranda faiz oranları yükselmiş ve böylece devletin borçlandığı az sayıda sermaye grubuna aktardığı faiz ödemeleri daha da büyük miktarlara varmıştır. 1980'li yıllarda kamu borçları bu anlamda sadece muazzam kaynakların sermayeye aktarılması anlamına gelmiyor, aynı zamanda borçların özel sektör tarafından sosyalizasyonu anlamına geliyor. 1980'li yıllarda kamunun borçlanma gereğinin önemli bir olgu olmasına karşılık, bu olgu muhalif literatür tarafından bile sadece *sıcak para, kısa süreli sermaye* ya da *rant* kavramları dolayında kısmi analizlerle ele alınmıştır. Oysa "borçlar" hem aşırı biriken sermayenin (*overaccumulation of capital*) açığa çıkardığı krize ilişkin bir olgudur, hem de dünya kapitalizmiyle eşitsiz de olsa bütünleşmeye çalışan geç kapitalist ülkelerin bireysel sermayeleri için özel anlamlar

ifade etmektedir.[13] Ama bu süreç, özellikle de para-sermayesinin maliyeti olan faizlerin sürekli yükselmesi küçük ölçekli üreticiler için özel bir anlam ifade etmektedir. Bu özel anlam hiç kuşkusuz küçük üreticilerin varlık koşullarının her geçen gün daha bir zorlaşması, faaliyetlerinden vazgeçmeleri ya da büyük ölçekli sermayenin belirlediği hayli kötü koşullara razı olmaları anlamına gelmektedir (Ercan 2000). Borç ya da para-sermaye bu dönemde toplumsal bir baskı ve denetim aracına dönmüştür.

Sermayenin uluslararasılaşması, ülkede *düzenin sağlanması* yönündeki ideolojik söylem dolayında gerçekleştirilmiştir. İdeolojik söylemin gereklerini yerine getiren askeri müdahale, sermayenin yapısal mantığı ile egemen kapitalist sınıfların ideolojik mantığının birbiriyle uyumlaştırılmasına olanak sağlamıştır. Özellikle işçi sınıfının ve artık geniş kitlelere yayılan antikapitalist muhalefetin denetim altına alınma sürecinde devlet baskıcı yönünü açığa çıkarırken, bir yandan da sermayenin ihtiyaç duyduğu dövizi sağlamak için ilk elden ihracat yönelimli büyümenin gereklerini yerine getirecek neoliberal ekonomik-politik düzenlemeleri gerçekleştiriyordu.

Böylece kapitalizmin küresel hegemonyasında yer edinme çabaları, görece meşruiyetten yoksun mekanizmaların hayata geçirilmesine neden olmuştur. Özellikle devletin sahip olduğu karar alma erki, uluslararasılaşmayla birlikte açığa çıkan olanaklara ulaşmak isteyen sermaye içi grupların temel referans noktası olmuştur. Bu ise sınıflar arası ve sınıf içi (özellikle yukarıda işaret ettiğimiz eşzamanlı sermaye birikim stratejilerinin) çelişkilerin devlet ve dolayısıyla yasama, yürütme ve yargı açısından açığa çıkmasına neden olmuştur. Tüm bu değişime ilişkin çelişkiler yumağında, bütünlüklü bir hegemonya oluşturmak daha da bir zorlaşmıştır. Böylece uluslararasılaşma histerisi içindeki bireysel sermayelerin verili tüm olanakları sermaye donanımlarını artırma adına kullanmaları, kendi aralarındaki verili ilişkileri/düzenekleri tahrip etmiştir. Bu uygulamalar sonucunda sermayenin bütünlüklü bir dil ve hegemonya oluşturması her geçen gün daha da zorlaşmıştır. Başlarda sermayenin, hatta toplu-

13. Marksist bir kavramlaştırma dolayında borçların ne anlama geldiğine ilişkin Meksika örneğinde detaylı bir çalışma için bkz. S. Soedeberg (2001). Kâr ile faiz arasındaki hiyerarşik ilişkinin tersine dönmesine ilişkin bir analiz için bkz. F. Ercan (1996).

mun farklı kesimlerini işleyen sürece dahil ederek bir dizi hiyerarşik kazanç sağlama mekanizması yaratılmıştır, fakat dünya kapitalizmi ile bütünleşme sürecinin daha bir belirginleştiği ve dünya ölçeğinde işleyen sermayenin gereklerine uygun düzeneklerin daha yoğun olarak hayata geçirildiği 1990'lı yılların sonunda, ülke içi koşullarca biçimlenen hiyerarşik kazanç sağlama mekanizmaları hızla tahrip edilmiştir. Tahribat süreci, ekonomik-politik krizler olarak kendini göstermektedir. Krizler ise bir yandan ekonominin/toplumun dünya ölçeğinde işleyen sermayenin kurallarına göre biçimlenme sürecini hızlandırırken, diğer yandan verili devlet-sınıf ilişkilerinin daha çelişkili bir biçim almasına neden olmuştur. Dünya ölçeğinde süren sermaye birikim sürecine eklemlenmek isteyen sermaye gruplarının, devleti kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeye çalışması, bu çelişkili biçimlenme sürecinin önemli göstergelerinden biri olmuştur. Bu anlamda sermayeler, dünya ölçeğinde işleyen sürece eklemlenme sürecinde bu yeni koşullar içinde kendi varlıklarını güvence altına almaya çalışırken, aynı zamanda kendilerini tanımladıkları ölçüde devleti de tanımlamaya çalışmaktadırlar. Tüm bu çelişkili tavır alışlar aslında sermayenin toplam döngüsünde üstlenilen işlevlerin daha bir kristalize olması ve sınıf içi konumların netleşmesini sağlamaktadır. Dünya ölçeğinde sermaye birikim sürecine katılma, sermayenin hareket alanını genişletmesine rağmen, bireysel sermayelerin manevra kabiliyetlerini geliştirme zorunluluğu açığa çıkmıştır. Süreç böylece manevra kabiliyetini artıran sermayeler ile artıramayan sermayeler arasındaki acımasız rekabet sürecinin daha da hızlanmasına neden olmuştur. Bireysel sermayelerin, özellikle dünya pazarına yönelen bireysel sermayelerin hırçınlığı ve daha bir saldırgan olmasının altında bu etkiler yatmaktadır.

Küresel kapitalizmle bütünleşme sürecinde devlet-sınıf ilişkilerini belirleyen de sermayenin bu saldırganlığı ve hırçınlığı olmuştur. Devletin, serbest piyasa adı altında sermayenin yeni birikim rejimi için gerekli donanımını artıracak kaynakları sağlama çabaları, sonuçta sermayenin uluslararası düzeyde sermaye birikim sürecine katılması için gerekli *maliyetlerin sosyalizasyonunu sağlamıştır.* Devlet bu anlamda sermaye gruplarının çıkarları doğrultusunda biçimlendiği ölçüde, geniş kitlelerin, özellikle emeği ile geçinen kesimlerin ve yer yer küçük ölçekli sermaye sahiplerinin taleplerini siyasal

alana taşımalarına olanak tanımamıştır. Böylece yeniden biçimlenen devlet, toplumun geniş kesiminin siyasallaşması önündeki en önemli engel olmuştur. Özellikle dünya ölçeğinde riskleri azaltmak isteyen uluslararasılaşmış sermayeler, devletle sınıflar arasındaki ilişki ve çelişkilerin yerel/kendine özgü özelliklerini dışlamak üzere bir dizi yeni uygulamayı gerekli ve zorunlu kılmışlardır. Bu artık uluslararasılaşmış ya da uluslararasılaşmak isteyen sermaye ile erken dönem uluslararasılaşmış sermayelerin ortak stratejisi haline gelmiştir. Bu anlamda üst kurulların oluşturulması devlet-sınıf ilişkileri açısından özel bir öneme sahiptir. Bu mekanizmaların oluşturulmasında "siyasetin ekonomiden elini çekmesi" yönündeki argüman belirleyici olmuştur. Bu uygulamalar "devlet" ve "siyaset yapma tarzının" Türkiye'de yeniden biçimlenmesine neden olmuştur/olacaktır. Bu düzenlemelerin hızlandığı dönemde Başbakan Bülent Ecevit, "Türkiye'de özelleştirmenin yanında bir özerkleştirme sorunu bulunduğuna işaret etmiştir". Başbakan özerkleştirme konusunda "ölçünün kaçırıldığını ifade etmiş" ve devamla "birçok kamu kurumu, devletin ve hükümetin etki alanı dışında başına buyruk kuruluşlar haline geldiler... Tabii bundan en büyük zararı bazı toplum kesimleri ve üretim sektörü görüyor, ama gerek bankacılık alanında gerek başka duyarlı konularda devlet tümüyle devre dışı bırakılmış oluyor. Buna biz tahammül edebiliriz ama halk tahammül edemiyor" demiştir (Ecevit 2002). Siyasal olarak hesap vermeyen üst özerk kurulların oluşumu, dünya kapitalizmiyle eklemlenmenin kurumsal bir aşamaya ulaştığına işaret ediyor, ama aynı zamanda sermaye dışı kesimlerin siyasal süreçlerde aktör olarak etkinliklerinin azaldığını da gösteriyor. Türkiye'deki devlet ile sınıflar arasındaki ilişkilerin bu anlamda önemli bir dönüşüm geçirdiğini söyleyebiliriz.[14]

14. Bu konuda sağlıklı ve duyarlı bir analiz için bkz. H. İnan (2002).

Uluslararasılaşma Sürecinde Sınıflararası İlişkilerde Gözlemlenen Değişiklikler

Sermayenin uluslararasılaşması yönündeki eğilim ve bu eğilimin bir dizi somut değişim dolayında biçimlenmesi sınıflar arası ilişkilerin de önemli ölçüde değişmesine neden olmuştur. Sınıflar arası ilişkilerde işgücünün artıdeğer yaratma kapasitesini artırma ve daha fazla artıdeğere sahip olma çabaları emek-sermaye ilişkilerinin temel belirleyeni olurken, yaratılan ya da yaratılmış kaynakların yeniden bölüşümü ise sermaye içi ilişki/çelişkilerin niteliğini belirlemiştir. Bu ilişkiler/çelişkiler değişim sürecinde önemli farklılıklar göstermiştir.

İlk elden uluslararasılaşmak isteyen sermaye için rekabet önem kazandığı ölçüde, işçi sınıfı ile olan ilişkisi daha çelişkili bir biçim almıştır. Sermaye ile emek arasındaki sınıfsal çelişki iki düzlemde açığa çıkmıştır.

- Bir yandan bizatihi siyasal gücün, yani devletin baskı araçlarının emek aleyhine harekete geçmesi ile emek-sermaye çelişkileri artmış,
- diğer yandan dar anlamda işbölümü olarak tanımladığımız üretim süreci içinde de, sermayenin emek üzerindeki kontrol mekanizmaları hızla değişmiştir. Emek-sermaye ilişkileri/çelişkileri de buna bağlı olarak biçimlenmiştir.

Askeri darbenin işçi sınıfının örgütlü mücadelesini ve işçilerin hareket alanını önemli ölçüde zayıflattığı bir gerçekliktir, ama bu gerçekliğin sağladığı ortamda üretken sermayeler emek üzerinde önemli bir dizi denetim/kontrol mekanizması geliştirmişlerdir.

Üretken sermaye sahiplerinin eşzamanlı olarak başlattıkları yeni kontrol biçimlerini kabaca iki başlık altında toplayabiliriz. İlk değişiklik büyük ölçekli üretim birimlerinde işçilerin daha yoğun çalışmalarını sağlayacak uygulamaların ortaya çıkması olmuştur. İkinci değişiklik ise ucuz ve marjinalleşmiş emek kullanım tarzlarına olanak sağlayan altsözleşme ilişkilerine dayalı üretim biçimlerinin çeşitlenerek çoğalması olmuştur. Üretim ve emek rejimlerinde gözlemlenen değişikliklerin nihai amacı, kapitalizme içkin olan "en az girdi ile daha çok ve daha hızlı üretimi" gerçekleştirmesidir.

Özellikle büyük ölçekli işletmeleri (48 işyeri ve 13 342 işçiyi)

içeren bir çalışmadan elde edilen sonuçlar, bize üretim sürecinde artıdeğeri görece artıracak yeni teknolojilere dayalı makineleşme artışı ile mutlak artıdeğeri artıracak altsözleşme ilişkilerindeki artışın eşzamanlı gerçekleştiğini göstermektedir (Erten, Ercan ve Erendil 1999).

Uluslararası sistemle bütünleşme sürecinde bireysel sermayelerin para-sermayeye olan ihtiyacının artması faiz oranlarının yükselmesine yol açtığı ölçüde, ihracata yönelik büyüme için temel referans ucuz emek olmuştur. Yeni yatırımlar için para-sermayenin maliyeti (faizler) yüksek olduğu ölçüde, ucuz emeğe ve verili olanakları daha fazla kullanmaya yönelmenin sermayenin bu dönemdeki temel stratejisi olduğunu söyleyebiliriz. Örnek olarak imalatta kapasite kullanımı 1977-79 yılında %59.20 iken, bu oranın 1988 yılında %76.68'e ve 1995-98 yılları arasında %79.12'ye ulaştığını görüyoruz (Yentürk ve Onaran 2001).

İşçileri etkileyen bir diğer gelişme altsözleşme ilişkilerinin gelişmesidir. Özellikle kapitalizmin reel hegemonyasının belirgin bir biçim almasına paralel olarak, büyük sermaye grupları özellikle pazar ilişkileri dolayında küçük ve orta işletmeleri kendi belirlemeleri doğrultusunda kullanmaya başlamışlardır. Ekonomide mikro işletme olarak tanımlanan 1-9 işçi çalıştıran firmaların sayısı özel firmaların %95'ini oluştururken, bu işletmelerde çalışanların ücretlerinin asgari ücretten daha düşük olduğunu ve çok daha kötü çalışma koşullarına sahip olduklarını görüyoruz. Dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecinde yeniden biçimlenen mikro ve küçük ölçekli işletmeler, diğer yandan ekonomide enformel ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur (Kose ve Öncü 1998). Emeğin kadın ve çocuk emeği olarak çeşitlenmesine yol açan enformelleşme süreci, sermaye için ucuz ve örgütsüz emek anlamına geliyor.

Sermaye ile emek arasındaki ilişkiler, yukarıda işaret ettiğimiz eşzamanlı ve farklı birikim rejimlerinin açığa çıkmasına bağlı olarak oldukça çeşitlenmiştir. Ama tüm bu çeşitlenmeyi tanımlayan temel eğilim, sermayenin nispi ve mutlak artıdeğeri eşzamanlı olarak artıracağı mekanizmaların/organizasyon tekniklerinin harekete geçirilmesi yönünde olmuştur.[15]

15. Bu konuda bkz. F. Ercan (1995b).

Dışa Yönelik Sermaye Birikim Rejiminde Sınıf İçi İlişkiler

Dünya kapitalizmi ile bütünleşme süreci emek ile sermaye arasındaki temel çelişkinin yoğunlaşarak artmasına neden olduğu oranda, sermaye içi çelişkiler de yoğunlaşarak artmıştır. Bu aşamada kamu kesiminin ekonomideki ağırlığı azalırken, özel kesimin yani sermayenin gücü artmıştır. Yapılan bir söyleşide Bülent Eczacıbaşı bunu bizzat dile getirmiştir: "... Fakat sanıyorum şöyle bir gerçek var karşımızda: *Özel kesim gerçekten Türkiye'de belirli bir güce erişti* " (Eczacıbaşı 1995: 5). Bu aşamada ekonominin genel gelişim eğilimleri ile özel sermayenin gelişim eğilimleri arasında bir ayrım yapmamız gerekiyor. Eşitsizliğin artışına bağlı olarak sermaye içi bazı kesimler gelişmelerden oldukça kârlı çıkıp donanımlarını artırırken, genel olarak makroekonomik koşulların kötüleştiğini görüyoruz. Kapitalizmin dünya ölçeğinde etkinliğinin daha bir arttığı bu dönemde bütüncülleştirilmiş veriler dolayında ülke ekonomisine ilişkin analizler yapmak yetersiz bilgilenmeye yol açacaktır.[16]

Bunun iki nedeni var; ilk neden kapitalizmin gelişimine bağlı olarak sermaye içi işlevlerin daha bir kristalize olması iken, bu nedenle bağlantılı olan ikinci neden de uluslararasılaşan ekonomide bireysel sermayelerin özel çıkarı ile ekonominin genel çıkarı arasındaki çelişkinin her geçen gün daha da artmasıdır.

İlk etapta içe yönelik sermaye birikim dönemi ile ihracata yönelik sermaye birikim dönemini karşılaştırdığımızda, genel olarak tarım dışı özel kesimin kârlılığının artmış olduğunu görüyoruz (Onaran ve Stockhammer 2001). Onaran ve Stockhammer'ın çalışmasında, Türk ekonomisinin uluslararasılaşma sürecinin başladığı 1980 ve sonrasında özel kesim kârlarının bir bütün olarak arttığını görüyoruz (Tablo 1).

Bu veriler bize, ülke içi sermaye kesiminin 1980 sonrası sermaye birikimini artırma yönündeki stratejisinin belirli bir ölçüde başarıya ulaştığını gösteriyor. Gerçekten de tarım dışı kesimde kârların GSYİH içindeki payı 1965-79 dönemindeki %68.5'lik düzeyinden

16. Bu konudaki verilerle ilgili detaylı bir değerlendirme için bkz. F. Ercan (1998a).

Tablo 1: Tarım Dışı Kesimde Bölüşüm, Birikim, Dış Ticaret, Büyüme, İstihdam (%)

	Kâr GSYİH[a]	Özel yatırım GSYİH	İhracat GSYİH	İthalat GSYİH	Büyüme[b]	İstihdam artış hızı[c]
1965-79	68.55	18.54	3.27	11.02	6.09	4.84
1980-97	71.79	17.70	15.98	22.86	5.33	2.83

a. Tarım dışı GSYİH; b. Tarım dışı GSYİH'nın büyüme hızı; c. Tarım dışı istihdamın büyüme hızı. Kaynak: Önaran ve Stockhammer 2001.

1980-97 döneminde %71.8'e çıkmıştır.

Sermayenin Türkiye'de yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen kârlılığını koruduğu yönündeki vurgunun çok önemli olduğunu, ama sermaye içi ilişkileri anlamamız için yetersiz olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Bu yetersizliğin aşılması için sermayenin yapıbozumu olarak adlandıracağımız bir analize yönelmemiz gerekiyor. Böyle bir analizde Türkiye burjuvazisinin sermaye birikim sürecinde gösterdiği farklılıklar ve üstlendiği işlevlere göre içsel bileşenlerinin, sınıf-içi bölünmelerinin analize dahil edilmesi gerekiyor.

Sermaye kavramının içsel yapısı ele alındığında, sermayenin toplam döngüsünde, sermayenin farklı döngülerde üstlendiği işlevlere bağlı bir ayrım yapabiliriz (Aaronovitch 1981: 227). Bu ayrıma göre, üretimin başlaması için gereken sermayeye *para-sermaye* derken, üretim sürecine bağlanan sermayeyi *üretken sermaye* ve üretim sonucunda elde edilen ürünün dolaşıma sokulması için gereken sermayeyi de *ticari sermaye* olarak adlandırıyoruz.

Türkiye için bu ayrının oldukça önemli olduğunu düşünüyorum. Daha önce işaret ettiğimiz, Türkiye'de sermaye birikim sürecinin holding biçiminde gelişmesi, sermayeler arasındaki ilişkinin niteliğini de belirlemiştir. Geçmişleri içe yönelik sermaye birikim dönemine uzanan ve holding olarak organize olan grupların sermayenin toplam döngüsü içinde farklı işlevleri kendi bünyelerinde toplamaları, sermayenin toplam döngüsü üzerinde belirleyiciliklerini artırma yönünde önemli bir etken olmuştur.[17] Dünya kapitalizmiyle yüzleşme sürecinde sermayenin toplam döngüsünün farklı işlevlerini bünyesinde barındıran gruplarla, barındırmayan gruplar arasındaki çelişkiler yoğunlaşarak artmıştır. Holding biçiminde örgütlenen grup-

ların bu dönemdeki verili güç donanımını artırmalarının temel faktörlerinden biri, ekonomideki para-sermaye döngüsünü kontrol edebilecek bankalara sahip olmalarıdır. Özellikle üretken sermaye donanımını belirli bir düzeye taşıma ve uluslararası dinamiklerle bütünleşmede para-sermayesi önem kazandığı ölçüde, ekonomide yeniden bölüşüm kategorisi olarak faiz gelirleri belirleyici olmuştur.

Bireysel sermayelerin kriz ve yeniden yapılanma eğilimlerine bağlı olarak para-sermayesi ihtiyacı arttığı oranda, para-sermaye ile üretken sermaye arasındaki sınıf içi çelişkiler yoğunlaşmıştır. Bir yandan dünya ölçeğinde erken kapitalistleşen ülke sermayelerinin krizden çıkma adına ellerindeki para-sermayelerini pazarlamak istemeleri, diğer yandan ise uluslararasılaşmak isteyen sermayelerin para-sermayeye olan ihtiyacının artması ekonominin giderek finansal bir biçim almasına neden olmuştur (Ercan 2002b). Diğer yandan erken kapitalistleşen ülkelerdeki üretken sermayelerin krize karşı yeni mekânlara yönelmesi ve bu yönelmenin de para-sermaye biçiminde gerçekleşmesi finansal sermaye hareketlerinin, dolayısıyla para-sermayesinin belirleyiciliğini bir anda artırmıştır. Bu yöndeki gelişmeyi Türkiye ekonomisinde de gözlemleyebiliyoruz. Para-sermayenin öneminin artmasına bağlı olarak 1992 yılında Türkiye'de bankalar 11 727 milyar TL kâr ederken, bu oran 1998 yılında 759 986 milyon dolara yükselmiştir. Sınıf içi ilişkiler açısından para-sermayenin artan önemi ve dolayısıyla banka kârlarındaki artış, Türkiye gerçeğinde bir yandan para-sermaye ile üretken sermaye arasındaki çelişkilerin artması anlamına geliyor. Diğer yandan, holding tarzı organize olan ve böylece para ve üretken sermaye döngüsünde eşzamanlı olarak yer alan kesimler açısından, para-sermaye döngüsüne katılamayan sermayeler karşısında daha bir güçlü olma anlamına geliyor. Bu nedenlerden dolayı 1980'li yıllarda üretken sermaye sahibi olup da bankası olmayan gruplar hızla banka sahibi olmaya çalışmışlardır. Banka sahibi olmak aynı zamanda sermayenin toplam döngüsündeki para-sermaye akımları üzerinde söz sahibi olmak, dolayısıyla üretken sermaye için para-sermaye aktarmak anlamına geliyordu. Üretken sermaye ile para-sermaye arasındaki bu ilişki ya da çelişkiden dolayıdır ki, ekonomide kısa bir zaman diliminde birçok

17. Bu yönde bir kavramlaştırma için bkz. F. Ercan (1998b).

banka önce kuruldu, sonra da art arda iflas etti. Tabii burada uluslararası para-sermayelerin istediği kurumsal eşik, bankaların, dolayısıyla para-sermayenin yeni koşullar dolayında yeniden biçimlenmesine yol açtı. Bankaların artan ölçüde uluslararası para-sermayenin de var olduğu bir aşamaya ulaşması, sermaye içi çelişkilerin dünya ölçeğinde biçimlendiğini gösteriyor.

Fakat sermaye içi çelişkilerden bahsederken, Türkiye'de sıkça yapılan, para-sermaye sahiplerini rantiye ya da "saadet zincirinin mutlu azınlığı", üretken sermaye sahiplerini de süreçten etkilenen kesim olarak göstermek oldukça hatalı bir tutumdur. Holdingler, üretken sermaye ve para-sermaye sahipliğini ve kontrolünü aynı organizasyon içinde tutmaya olanak sağlarlar. Holding tarzı organizasyonlara yönelmek, artıdeğerin açığa çıktığı farklı biçimler (kâr, faiz, ticari kâr) üzerinde kontrol kurma ve daha fazla artıdeğere el koyma amacını taşır. Bizim gibi geç kapitalistleşen ve bu anlamda sermaye donanımı yetersiz olan ekonomilerde, aileler holding tarzı organizasyon ve sermaye birikimini tercih ederler. Güney Kore ve Türkiye bu konudaki iki anlamlı örnektir. Bu kısa nottan sonra Türkiye'de para-sermaye sahipleri ile üretken sermaye sahipleri arasında bir çelişki var diyebiliriz, ama esas çelişki para ve üretken sermaye sahibi olan sermayeler ile diğer sermayeler arasında artarak sürmektedir. Bu anlamda "rant-ekonomisi" ve "rantiye" kavramlaştırmalarına yaklaşmamız gerekiyor. İkinci olarak yine Türkiye'de para-sermayenin bu kadar önem kazanması hastalıklı bir durum olarak ele alınmaktadır. Oysa para-sermayenin ve faizin ekonomide birden önem kazanması, sermayenin toplam döngüsünün farklılaşma içinde olduğunu gösterir. Ekonominin parasallaşmasının en önemli nedeni, artıdeğer yaratma sürecinde kâr oranlarının düşmesi ve bu süreç içinde üretken sermayelerin ayakta kalmak için daha fazla para-sermayeye ihtiyaç duymaları, ya da bizim durumumuzda olduğu gibi dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşmenin gereği olan daha fazla sermaye donanımına ihtiyaç duyulmasıdır. Fakat sonuçta her iki neden de, sermaye ya da servetlerin hızla el değiştirmesine yol açar. Bunlar ise sermaye birikiminin içine girdiği krizden kurtulmasının önemli araçlarıdır.[18]

Para-sermaye ile üretken sermaye arasındaki ilişkiler, Türkiye'de

18. Bu konuda anlamlı bir analiz için bkz. E. Arrighi (1996).

çok belirgin bir biçimde gözlemlenebilir. Türkiye'de üretken sermaye donanımını elinde bulunduran kesim, özellikle de bu kesimde güçlü olan holdingler aynı zamanda ekonomide belirleyici olan bankaları da elinde tutuyor. Bunun anlamı sermayenin toplam döngüsündeki para-sermayeyi belirli bir şekilde kontrol etmelerinin yanı sıra, para-sermayenin getirisi olan faiz gelirlerine de sahip olmalarıdır. Sadece bir örnek olması açısından bankaların sahip olduğu toplam varlıkların dağılımına bakmak yararlı olacaktır. Faaliyetini sürdüren 58 banka içinde 9 banka varlıkların %76'sına sahipken, 49 banka sadece %24'üne sahiptir.[19] Holdinglerin denetimi altında olan bankaların toplam finansal kaynaklar açısından belirleyici olduğu bir diğer nokta, bankaların menkul kıymet ihracı ile sermaye piyasasından fon toplamasıdır. Aynı zamanda bu güçlü bankaların, toplam kamu borçlanma gereğinin %85.3'ünü kontrol ettiklerinin de belirtilmesi gerekiyor. Banka sermayesi aracılığıyla para-sermaye üzerinde denetim kuran bankalara baktığımızda yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu bankaların aynı zamanda üretken sermaye ile ticari sermaye donanımına sahip holdinglerin bankaları olduğunu görüyoruz (Sabancı Holding'in Akbank, Çukurova Holding'in Yapı Kredi Bankası, Koç Holding'in Koç Bankası vb).

Diğer yandan holdinglerin menkul kıymet ihracında da belirleyici bir yoğunlaşmaya sahip olduklarını söyleyebiliriz. Örnek olarak hisse senedi ihracatında ilk 60 şirket toplam hisse senetlerinin %60.6'sına sahipken, ilk 20 şirketin %42.1'lik bir orana sahip olduğu görülüyor. 1995 yılında Sermaye Piyasası Kanunu'na tabi 1316 şirketten 226'sının (%17.2) holding şirketi olduğunu görüyoruz. Holdinglerin 1982-93 yılları arasındaki toplam menkul kıymetler ihraçları içinde en büyük payı 2.610 milyar ile Koç Holding almaktadır. Onu sırasıyla Şişe-Cam Grubu ve Çukurova Holding takip etmektedir. 12 yılda sermaye piyasalarında yaratılan toplam kaynaklardan 27 holdingin aldığı pay %27.7'dir (Eser 1994: 44).

19. Bu ve bundan sonraki örnekler 2000 yılından önceki dönemlere işaret etmektedir. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması ile dünya ölçeğindeki sermayelerle eklemlenme, geçen bu zaman zarfında para-sermayesi ve dolayısıyla bankacılıkta önemli kurumsal değişimler yaşanmasına neden olmuştur. İki yıl gibi bir kısa zaman içinde 16'ya yakın bankanın faaliyeti durdurulmuş ya da banka el değiştirmiştir.

Uluslararasılaşma sürecinin olanaklarını tüketme açısından banka sahibi olmak, uluslararası para-sermayeye eklemlenmeyi de kolaylaştırmakta. 1989 yılında çıkartılan 32 Sayılı Kararname uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki sınırlamaları kaldırdığı ölçüde, banka sermayesi olan sermaye gruplarının uluslararası düzeyde manevra kabiliyetini de artırmıştır. Bankaların yabancı piyasalardan döviz karşılığı borçlanarak elde ettikleri parayı TL'ye dönüştürerek ülke içinde finansal yatırıma yönelmeleri, yukarıda da işaret ettiğimiz borçlanma mekanizmasının uluslararası alanda gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Dış borç stokuna baktığımızda 1990 yılında 9 500 000 dolar olan kısa vadeli dış borç stokunun 1996 yılında 20 536 000 dolara yükseldiğini görüyoruz (DİE 1998: 251). Uluslararası kısa süreli sermayenin ülkeye girişini hızlandıran yüksek faiz oranları, para-sermayenin diğer sermayeler karşısındaki gücünü daha da artırırken, özellikle bu gücü elinde tutan holdinglerin çok daha belirleyici olmalarına yol açmıştır.

Bu gelişmeler sonuçta sermaye donanımı yetersiz olan küçük ölçekli sermaye ile banka sermayesi olmayan üretken sermayeleri olumsuz etkilemiştir. Para-sermaye ile işçi sınıfı arasında doğrudan bir ilişki olmamasına rağmen, üretken kapitalistler para-sermayenin maliyetinin artmasını kontrol edemedikleri ölçüde, üretim maliyetini aşağıya çekmek için, kontrol edebildikleri işgücü üzerinde sömürü oranını artırmaya yönelmişlerdir. Böylece para-sermayenin ekonomideki egemenliği üretken sermayenin güç kaybetmesine yol açarken, bu güç kaybetmenin maliyetini işçi sınıfına aktarma çabası emek ile sermaye arasındaki ilişkiyi tanımlayan önemli bir diğer sonuç olmuştur.

Üretken sermayeyi sahip olunan sermaye donanımına bağlı olarak küçük, orta ya da büyük sermaye olarak ayırdığımızda gerek üretken sermayeler arası ilişkiler, gerekse bu farklı sermaye donanımına sahip sermayelerin uluslararası üretken sermayelerle ilişkileri oldukça önemli farklılıklar gösterecektir. Böyle bir ayrım yaptığımızda Tablo 1'deki verilerin bu ayrım dolayında değerlendirilmesi gerekiyor. İçe yönelik sermaye birikim dönemiyle (1965-79) karşılaştırıldığında uluslararasılaşma döneminde (1980-97) tarım dışı gayri safi hasıla içinde sermayenin kârlılığının arttığı doğru olmakla birlikte, bu artışın farklı büyüklükteki sermayeler arasında eşit da-

gıldığını söylememiz mümkün görünmüyor. Öncü ve Köse'nin çalışmalarında işaret ettikleri gibi, 1-9 kişinin çalıştığı firmaların toplam firmalar içindeki oranı %95 iken, bu kesimin yarattığı katma değer sadece %7 dolayında kalmaktadır. Aynı şekilde bu firmalarda ücretler genellikle asgari ücretin bile altında kalmaktadır. Diğer yandan aynı çalışma, bu firmaların uluslararasılaşma sürecinde daha emek yoğun sektörler olan tekstil, giyim ve ahşap doğramacılık sektöründe yoğunlaştıklarını göstermiştir (Köse ve Öncü 1998). Daha önceden de ifade ettiğimiz, eşzamanlı farklı sermaye birikim stratejilerinin geliştirildiğine ilişkin vurgumuzu haklı çıkartan bir boyut da, üretken sermayenin farklı biçimlerde organize olarak uluslararasılaşmasıdır. Hâlâ küçük üreticilerin geniş bir kesimi için iç pazara yönelik ucuz nihai ürün ya da ara girdi sağlama belirleyici olurken, yeni bir kesim uluslararası altsözleşme bağlantıları kurarak üretim yapmaktadır.

Küçük ölçekli üretken sermayelerin sayısal olarak artmasının bir diğer nedeni, büyük ölçekli üretken sermayelerin ölçek ekonomilerine dayalı üretimde yeni tekniklere yönelmeleri ve özellikle üretim sürecinin kendi içinde bazı işlevlerin fabrika dışına aktarılmasıdır.

Gerek uluslararası yeni ilişkilere girme, gerekse büyük ölçekli üretimde gerçekleşen değişimlerle açığa çıkan yeni gelişmeler küçük üreticiliğin sayısal olarak artmasına neden olduğu ölçüde, emek kullanım tarzının da önemli oranda değişmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler, işçi sınıfının kendi içinde çeşitlenmesine, özellikle enformel işgücü kullanımının artmasına ve buna bağlı olarak da kadın ve çocuk emeğinin artan ölçüde kullanılmasına yol açmıştır. İşçi sınıfının kendi içinde farklılaşması, sermaye karşısında önemli ölçüde güç kaybetmesine neden olmuştur. Bu güç kaybı işçi sendikalarının bürokratikleşen konumlarını daha bir açığa çıkarmıştır. Sendika yöneticileri gelişmeler karşısında sermayeye karşı geniş cepheli bir karşı duruş yerine, kısa erimli çıkarlarını/konumlarını kollamak /sürdürebilmek için verili sermayenin hegemonik konumlarına eklemlenmeyi kendileri için temel çıkar yol olarak görmüşlerdir.

Büyük ölçekli üretken sermaye ise, yukarıda işaret ettiğimiz gibi üretim sürecinde işgücü üzerinde yeni kontrol rejimleri kurarak, emeğin ve sermayenin üretkenliğini önemli ölçüde artırmıştır. Büyük ölçekli üretken sermayenin ekonomideki etkinliğinin arttığını

gösteren en önemli veri, Türk imalat sanayiinde sektörel yoğunlaşmanın önemli bir boyuta ulaşmasıdır. Boratav, Yeldan ve Köse'nin çalışmalarında gösterdikleri gibi, uluslararasılaşmanın hızlandığı yıllarda, üretken sermaye tekelleşme eğilimini korumuştur (Boratav, Yeldan ve Köse 2000).

İmalat sanayiinde tekelleşme eğiliminin korunduğu ya da arttığı yönündeki vurgunun gerçek referanslarının da açığa çıkarılması gerekiyor. Biraz daha açacak olursak imalat sanayiinde yoğunlaşmanın arttığı alanların aslında az sayıda holdingin belirleyici olduğu sektörler olduğunu görürüz.

Üretken sermaye sahibi olarak holdinglerin yoğunlaşma sürecinde hangi sektörlerde egemen olduklarına işaret etmek anlamlı olacağı gibi, bir başka açıdan da holdinglerin ekonomideki egemenliklerini göstermek mümkün. Holdinglerin kendilerine ilişkin verilerden hareketle yapılacak bir çalışma yukarıda ifade edilen kârların az sayıda büyük holdinge aktığını gösterecektir. Türkiye'de holdinglerin kendilerine ilişkin bilgileri kamuoyuna sunmakta çok isteksiz oldukları bir gerçek olmakla birlikte, bu konuda daha önce yaptığımız bir çalışmanın 1990-96 yılları arasını içeren verileri bu konuda hâlâ anlamına korumaktadır. Bu veriler olgusal açıdan günümüzde oldukça değişmiş olsa bile, teorik düzlemde anlatmak istediğimize uygunluk gösteriyor. 1990-96 yıllarında, yani ihracata yönelik sanayi-

Tablo 2: Holdinglerin 1990-96 Yılları Arasında Kârlarının Artışı (Milyon $ ve %)

Firmalar	1990	1996	Değişim %
Doğan	31	161	408.3
Bayraktar	11	49	316.7
Alarko	3	10	222.5
Sabancı	571	1415	147.8
Anadolu	101	248	144.9
Yaşar	28	48	73
Akkök	156	1119	66.6
Çukurova	280	468	67.14
Koç	1047	1501	43
Eczacıbaşı	84	105	24.73
Oyak	330	427	28

Kaynak: Ercan, 1998a

leşme hızının iyice düştüğü dönemde, belirli bir donanıma sahip olan holdinglerin kârlarında önemli artışlar olduğunu görüyoruz. Tablo 2'de holdinglerin kârlarındaki artışların ne kadar önemli düzeyde olduğu gösterilmiştir.

Dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim sürecine eklemlenmek isteyen bireysel sermayeler, eklemlenme için çok daha fazla sermaye donanımına sahip olmalarının gerekliliğini pratik süreç içinde açık bir şekilde gözlemlemişlerdir. Ama bu gözlem kapitalizme özgü olan bir mekanizmayı en azından kısa süre için açığa çıkarmıştır. Özellikle kriz ve yenilenme koşullarında günlük pratiğin mantığı, kapitalizmin genel sisteme ilişkin mantığının önüne geçmektedir. Böyle zamanlarda bireysel sermayelerin pratik mantığı, sermayenin genel mantığının önüne geçtiği ölçüde, T. Veblen'in işaret ettiği gibi "sermayenin sabotajcı" mantığı daha bir açığa çıkmaktadır. T. Veblen, sermayenin amacının genel olarak ekonomi ya da üretkenliği artırmak olmadığını, daha çok kendisinin elindeki sermayenin parasal getirisini kısa sürede artırmak olduğunu belirtmiştir (Veblen 1990: 62-70). Türkiye sermayesi için bugün sabotajcı nitelemesini kullanmak oldukça anlamlı olacaktır. Türk sermayesinde sabotajcı bir eğilimin var olduğu bir gerçek olmakla birlikte, bu güncel mantığın sınırlarını iki önemli değişken belirlemektedir. Bunlardan ilki yapısal bir gerçeklik olarak sermayenin dünya ölçeğinde yeniden yapılanması ve ikincisi de bu aşamaya görece daha geç eklemlenen Türk sermayesinin kendine özgü dinamiklerinin sabotajcı sermayenin güncel mantığını belirlemesidir. Bu iki değişkenin sermaye açısından belirleyeni ise, uluslararasılaşma isteği ve zorunluluğu olan yerel sermayenin sahip olduğu sermaye donanımının yetersiz olmasıdır. Uluslararası piyasada var olma sürecinin oldukça zor olduğunu gören üretken kapitalistler, üretim sürecinde elde ettikleri sermayeyi üretken sermaye olarak yeniden yatırıma yönlendirmek yerine, daha çok para-sermaye getirisine yönelmiştir. Ulusalcı bir söyleme düşmeden tekrar Tablo 1'deki verilere baktığımızda, tarım dışı özel kesimin 1980-97 yılları arasında, yani dışa yönelik sermaye birikim döneminde kârlarını artırdıklarını (Kâr/GSYİH oranı 1965-79 yıllarında %65.55 iken, bu oran %71.79 oranına çıkmıştır) görülüyor, ama aynı üretken kapitalistlerin bu kârlılığa rağmen elde ettikleri kârı (bu kâr genellikle itiraz edildiği gibi üretim dışı gelirden elde edil-

miş olsa bile) yeni üretken sermaye yatırımlarına yöneltmediklerini görüyoruz. Yine verilere göre dışa yönelik sermaye birikim döneminde kârların artmasına karşılık, bireysel üretken sermaye sahiplerinin yeni yatırımlara yönelmediğini gözlemlemekteyiz. Kapitalist bir ekonomide bölüşüme konu olan kaynakların özünde üretim sürecinde yaratılan artıdeğer olduğunu kabul ettiğimiz anda, yeni yatırımlar dolayısıyla üretken sermaye formasyonunu geliştirmeden gerçekleştirilen tüm bölüşüm ilişkilerinin, aslında daha önce yaratılan değerlerin yeniden paylaşımı anlamına geldiğini de kabul etmemiz gerekecektir. Olguya kısa bir zaman dilimi açısından bakıldığında bireysel sermayeler gerçekte yeni kaynak yaratmaktan çok, ellerindeki sermayeleri değerlendiriyorlar; ama uzun erimde baktığımızda bu sermaye sahiplerinin ellerinde tuttukları servetlerin bölüşüm sürecine aktarıldığını görüyoruz. Marksist kavramlarla düşünecek olursak, aslında son zamanlarda Türkiye'de, geçmişte yaratılmış değerlerin yeniden paylaşımının, üretim ilişkilerinin önüne geçtiğini söyleyebiliriz. Yani sermayenin merkezileşme süreci günümüzde daha bir hızlanmıştır. Bir yandan az sayıdaki büyük ölçekli sermaye sahipleri için sermayenin yoğunlaşması hızla devam ederken, diğer yandan daha büyük bir rekabetin sürdüğü dünya piyasasına açılabilmek için sermayenin merkezileşmesi, tek elde toplanma süreci devam etmektedir. Dünya kapitalizmi ile bütünleşmenin maliyetini bu anlamda sadece sermaye dışı geniş kitleler yüklenmemiş, devam eden süreçte bu maliyet sermaye içinde de bir dizi kardeş katline yol açmıştır. Soruna kısa vadeli bakıldığında, evet, Türk sermayesi gerçek anlamda sabotajcı bir kimliğe sahiptir, ama kapitalizmin yapısal özellikleri açısından bakıldığında, yaşanan sermaye birikiminin kendine özgü çelişkili dinamiklerinin daha bir belirginleşmesidir. Bunlar bir anlamda sermayenin, dünya ölçeğinde gerçekleşen birikim sürecine eklemlenme sürecine yetersiz üretken sermaye donanımı ile uyum göstermesinin sancılı sonuçlarıdır. Bu uyumu nasıl gerçekleştireceğine dair bireysel sermayeler için önceden hazırlanmış reçeteler olmadığı ölçüde de, sahip olunan işlev ve sermaye donanımına bağlı olarak bireysel sermayelerin sürece uyum göstermeleri oldukça farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Ama tüm bu mekanizmaların alt ve üst sınırını sermayenin dünya ölçeğinde işleyen temel eğilimleri belirlemektedir.

Hiç kuşkusuz tüm bu gelişme sürecinde belirleyici olan değişkenlerden bir diğeri, sermayenin *ulusal* ya da *uluslararası düzeyde* gerçekleşen katılma biçiminde gözlemlenen farklılaşmalardır. Özellikle yerel olup da uluslararasılaşma eğilimi içinde olan büyük ölçekli sermayelerin daha donanımlı uluslararası sermayelerle ilişki kurma tarzları, ele alınıp analiz edilmeyi gerektiren önemli bir konudur. Diğer yandan uluslararasılaşma potansiyeline sahip olmayan ve bu anlamda sadece dışarıdan gelen talepler dolayında uluslararası sermaye ile ilişkiye geçen küçük ölçekli sermayelerin ne gibi ilişkilere yöneldiğinin de detaylı olarak analiz edilmesi gerekiyor.

Özellikle büyük ölçekli sermayeleri elinde bulunduran holdinglerin uluslararası sermayelerle gerek üretken gerek para gerekse ticari sermaye dolayında önemli ittifaklara yöneldiğini belirtmemiz gerekiyor. *The Economist* dergisi, Sabancı Holding'i tanıtmak için ayırdığı sayfada ittifakın niteliğini oldukça açık bir şekilde dile getirmiştir; "Türkiye'nin her köşesine damgasını" vuran Sabancı Holding'in yabancılarla yaptığı ittifaklar sonucunda, Türklerin Carrefoursa'dan alışverişlerini yaptıkları, Hilton otelinde konakladıklarını, Philip Morrissa'dan sigaralarını içtikleri ve I-Bimsa'dan bilgisayarlarını aldıkları belirtilmektedir. 1985 yılından itibaren dünyanın önde gelen 17 büyük sermaye grubuyla anlaşma yapan Sabancı Holding'in, yabancı sermaye gruplarından yatırım yaptıkları alana ilişkin *know-how* alırken, bu sermaye gruplarına Türkiye hakkında *know-how* verdiğine de değinilmektedir (*The Economist*, 1997). Bu ittifak Sabancı Holding'in ülke içindeki donanımını artırdığı ölçüde, uluslararası arenada da hareket kabiliyetinin artmasına neden olmuştur. Çukurova Holding, Koç Holding gibi gruplar için de aynı durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu holdinglerin uluslararası sermayelerle kurdukları ilişkiler zaman zaman eşitsizlikler içerse bile, sonuçta gerçekleştirilen ittifaklar bu gruplar için dünya ölçeğinde verili koşulları kullanma olanağı sağlamaktadır. Bir adım daha atacak olursak, ülke içinde de daha önce ulaşamadıkları güç ve olanaklara kavuştuklarını söyleyebiliriz. Yukarıda işaret ettiğimiz ağ tipi örgütlenmenin en önemli sonuçlarından biri, kapitalistler arası ilişkilere iki taraflı ilişki olarak bakmayı artık yetersiz kılmasıdır.

Sonuç:
Değişen Güç İlişkileri ve Yeni Çelişkiler

1980'lerden günümüze Türkiye'de sermaye birikiminin ulaştığı aşamayı tanımlarken, ülke ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesinin olumsuz bir dizi sonuca ve dahası art arda gelen krizlere neden olduğunu biliyoruz. Ama bu sürecin az sayıda holding biçiminde organize olan bireysel sermayelerin sermaye donanımlarını artırmalarına neden olduğunu vurgulamalıyız. Bu 1980'li yılların başında uygulamaya konulan ekonomik politikaların doğal sonucudur.

Günümüzde uluslararası düzeyde etkinliğini artıran sermayeye, girişte ifade ettiğimiz *kontrol* kavramı dolayında baktığımızda, sermaye birikiminin bugün *finans-kapital aşamasına* geçtiğini söyleyebiliriz.[20] Güç ilişkileri açısından günümüzde belirleyici olan olgu, *değerin açığa çıktığı farklı biçimler olarak emek, meta ve para üzerindeki kontrol rejimlerinin değişmesi/değiştirilmesi ve dahası bu değer biçimlerine sermayenin toplam döngüsünde el konulma mekanizmalarına sahip olma kapasitesinin sınırlı sayıda sermaye kesimi için gerçekleştirilmesidir.* Böylece sermayenin toplam döngüsünde açığa çıkan üretken sermaye, para-sermaye ve ticari sermaye kavramları bazı bireysel sermayeler ya da sermaye grupları için artık anlamsız hale gelmiştir. Bu değişim ve değişime yol açan mekanizmalar, sermaye birikim sürecinin zaman içinde merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminin doğal sonucudur. K. Marx'ın *Kapital*'de sıkça işaret ettiği sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması olgusu, kapitalizmin küresel bir gerçeklik olduğu günümüz koşullarında daha farklı çelişkili biçimler dolayında açığa çıkmaktadır. Türkiye'de sermaye birikiminin gerçekleşme ve dünya kapitalizmiyle eşitsiz eklemlenme sürecinin tarihsel çelişkileri günümüzde daha bir açığa çıkmıştır. Bu çelişkinin temel belirleyeni, belirli donanıma sahip olan bireysel sermayelerin çıkarları ve stratejileri ile genel olarak ülke ekonomisinin çıkarlarının birbirleriyle her zaman uygunluk göstermemesidir.

20. Finans-kapital kavramının R. Hilferding (1981) ve I. Lenin'den (1982) farklı bir yorumu için bkz. F. Ercan (1998b).

Türkiye'de sermaye birikiminin tarihsel sürekliliği ve bu sürekliliğin ulaştığı aşamaya bağlı olarak yeni eğilimlerin açığa çıkması bir dizi çelişkiyi içinde barındırmaktadır. Sermaye birikim süreçleri dünya ölçeğinde gerçekleşirken, artık belirli bir düzeye ulaşan sermayelerin tercihleri ve stratejileri de dünya ölçeğindeki ittifaklar dolayında belirlenmeye başlamıştır. Diğer yandan sınıflar arasındaki ilişki ya da çelişkiler, yani politik süreç hâlâ ulusal düzeyde biçimlenmektedir. Ama bu çelişkilerle daha bir yüzleşen sermaye dışı toplumsal kesimler için alternatif geliştirmenin kendisi de önemli bir çelişkiyi içeriyor. Sınıflar arası ilişkilerinin özü olan sermaye birikimi süreci uluslararası bir düzeyde belirlenirken, alternatif sınıfsal mücadeleler hangi düzeyde gerçekleşecek? Alternatif politik oluşumlar ulusal sınırlar içinde mi gerçekleşmeli, yoksa uluslararası düzeyde mi? Bu sorulara cevap verirken, küresel sermaye birikiminin gerçekliğinin ve içerdiği çelişkilerin göz önüne alınması gerekecektir. Küresel kapitalizm artık "orada", bizim dışımızda "bir olgu" değil, biz de onun "bir parçasıyız" – süreçten olumsuz etkilenen ve olumsuz etkilendiğimiz ölçüde onu yeniden üreten, ve kuşkusuz alternatifini de üretecek parçasıyız.

KAYNAKLAR

Arrighi, G. (1996), *The Long Twentieth Century*, Londra: Verso.

Aaronovitch, S. (1981), "Composition of Capital and Changes in its Distrubition", *The Political Economy of British Capitalism* içinde, S. Aaronovitch ve diğ. (der.), Berkshire: McGraw-Hill Book Company.

Bina, C. ve Yaghmanian, B. (1988), "Import Substitution and Export Promotion within the Context of the Internationalization of Capital", *Review of Radical Political Economics*, cilt 20, no. 2 ve 3.

— (1990), "Post-war Global Accumulation and the Transnationalization of Capital", *Review of Radical Political Economics*, cilt 22, no. 1, Bahar.

Bryn, D. (1987), "The State and the Internationalization of Capital: An Approach to Analysis", *Journal of Contemporary Asia*, cilt 17, no. 3.

Boratav, K., Yeldan, E. ve Köse, A. (2000), "Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-98", *CEPA* Conference Paper, New York.

DİE (1998), *Türkiye İstatistik Yıllığı 1997*, Ankara.

Economist (1997), "Import-Import", Kasım.

Ebiri, K., Bozkurt, Z. ve Çulfaz, A. (1977), *Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü*, Ankara: DPT.

Ecevit, B. (2002), "Özerkliğe Tırpan Geliyor", *Radikal Gazetesi*, 28.3.2002.
Ercan, F. (1995a), "Türkiye'de Sosyal-Ekonomik-Politik Panorama: Yaşananlar ve Yaşananların Ötesi", *'95-'96 Petrol-İş Yıllığı*, İstanbul: Petrol-İş.
— (1995b), "Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik", *'95-'96 Petrol-İş Yıllığı*.
— (1996), "Büyü Ekonomisi: Kâr ve Faiz Hiyerarşisinin Tersine Dönmesi", *İktisat* dergisi, sayı 359.
— (1998a), "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Çerçeve Denemesi", *İktisat* dergisi, sayı 378.
— (1998b), "Meta ve Para Analizinde Finans Kapital (1970 Sonrası Yaşanan Ekonomik İlişkiler İçin Teorik Bir Çerçeve)", *Ekonomik Yaklaşım*, Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü, cilt 8, sayı 27.
— (2000), "Financial Framework of Micro and Small Enterprises (MSE) in Turkey", *Report presented at the ERF's Micro and Small Enterprise (MSE) Research Project.*
— (2002a), "Bankalar ve Banka Sermayesinin Analizi İçin Alternatif Bir Çerçeve", *İktisat* dergisi, sayı 417.
— (2002b), "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi 1: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi", *Praksis*, sayı 5.
Eralp, A. (1988), "The Politics of Turkish Development Strategies", A. Finkel ve N. Riman (der.), *Turkish State and Turkish Society*, Londra: SOAS – Centre of Near *and Middle Easterns Studies.*
Erten, A., Ercan, F. ve Erendil, A. (1999), "Aşırı Genellemeler ve Ampirik Gerçeklikler", *IV. Sosyal Bilimler Kongresine Sunulan Tebliğ*, Ankara.
Eser, R. (1995), "Sermaye Piyasasında Yaratılan Kaynaklar ve Dağılım", *Türkiye'de Kaynak Aktarma Sürecinde Sermaye Piyasalarının Rolü*, SPK Araştırma Dairesi, Ankara: SPK.
Hazine Müsteşarlığı (2000), *Aylık İstatistik* (Haziran 2000), Ankara.
Hilferding, R. (1981), *Finance Capital: A study of The Latest Phase of Capitalist Development*, çev. T. Bottomore, Londra: Routledge & Kegan Paul.
İnan, H. (2002), "Yeni Düzenlemeler ve Ekonomi Politik: IMF Kaynaklı Kurumsal Reformlar ve Tütün Yasası", *Birikim*, sayı 158, Haziran.
Gülfidan, S. (1993), *Big Business and The State in Turkey: The Case of TUSİAD*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
Gülalp, H. (1983), *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt.
— (1985) "Patterns of Capital Accumulation and State-Society Relations in Turkey", *Journal of Contemporary Asia*, cilt 15, sayı 3.
Hirschman, A. O. (1968), "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America", *Quarterly Journal of Economics*, cilt LXXII, no. 1.
İstanbul Sanayi Odası (1983-96), *En Büyük 500 Sanayi Şirketi*, Özel Sayılar, İstanbul: İSO Dergisi.
Köse, A. H ve Öncü, A. (1998), "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu

İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi yoksa Fakirleşmenin mi Eşiğindeyiz?" *Toplum ve Bilim*, Yaz, 77.

— (2000), "İşgücü Piyasaları ve Uluslararası İş Bölümünde Uzmanlaşmanın Mekânsal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii", *Toplum ve Bilim*, Yaz, 78.

Lenin, V. I. (1982), *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*, Moskova: Progress Publishers (Türkçesi: *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Ankara: Sol, 1992).

Marazzi, C. (1995), *Money in the World Crisis: The New Basis of Capitalist Power*, Londra: Macmillan.

Onaran, Ö. ve Stockhammer, E. (2001), "Are High Profits Good for Accumulation, Growth and Employment? A Post-Keynesian Model for Turkey", ODTÜ İktisat Konferansı'nda sunulan tebliğ, 10-13 Eylül, Ankara.

Overbeek, H. ve Pijl, K.V. D. (1993), "Restructuring Capital and Restructuring Hegemony", *Restructuring Capital and Restructuring Hegemony in The Global Political Economy* içinde, H. Oveerbeek (der.), Londra: Routledge.

Radice, H. (1984), "The National Economy: a Keynesian Myth?", *Capital and Class*, no. 22, Bahar.

Savran, S. (1992), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, İstanbul: Kardelen.

Soedeberg, S. (2001), "States, Crises, and Capital Accumulation in Mexico", *Historical Materialism*, sayı 9, Brill.

Şenses, F. (1994), "Labor Market Responses to Structural Adjustment and Institutional Pressure: The Turkish Case", *METU Studies in Development* 21 (3).

Tekeli, İ., İlkin, S., Aksoy, A. ve Kepenek, Y. (1982), *Türkiye Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma*, Ankara: ODTÜ.

Togan, S. (1992), *1980'li Yıllarda Türk Dış Ticaret Rejimi ve Dış Ticaretin Liberizasyonu*, Ankara: Türk Eximbank Araştırma Dizisi.

Türkiye Bankalar Birliği (1993-99), *Bankalarımız*, Ankara: TBB.

TÜSİAD (1979), *The Turkish Economy 1979*, İstanbul.

— (1980), *1980 Yılının Ortalarında Türk Ekonomisi*, İstanbul.

Yeldan, E. (2000), "Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisinde Üretim, Birikim ve Bölüşüm İlişkilerine Toplu Bir Bakış", *Petrol-İş '97-'99 Yıllığı*, İstanbul.

Yentürk, N. ve Onaran, O. (2001), "Do Low Wages Stimulate Investments? An Analysis of the Relationship Between Wages and Investments in Turkish Manufacturing Industry", *International Journal of Applied Economics*, cilt 15, sayı 4.

Yıldırım, S. ve Altun, O. (1995), "Türk Bankacılık Sisteminin Değerlendirilmesi", *Türkiye'de Kaynak Aktarma Sürecinde Sermaye Piyasalarının Rolü* içinde, SPK Araştırma Dairesi, Ankara: SPK.

Tarımsal Politikalardan Politikasız Bir Tarıma Doğru

Oğuz Oyan

YİRMİ BİRİNCİ yüzyıl başlarının dünyasında uluslararası ekonomik liberalizasyon önemli bir mesafe katetmiş görünüyor. Sınai mallar ve hizmetler ile kısa vadeli sermaye hareketlerinin serbest dolaşımı üzerindeki tüm engeller birbiri ardına kaldırılmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının önündeki ulusal engellerin temizlenmesinde ise, MAI'deki geri çekilişe rağmen, GATS, uluslararası tahkim ve diğer konulardaki ikili anlaşmalarla yol alınmaya devam edilmektedir. Sistem kuşkusuz kendi koruma mekanizmalarını saklı tutmaktadır: Teknik ve bilimsel buluşlara ilişkin fikri ve sınai mülkiyet haklarının serbest mal statüsüne indirgenmesi istenmemektedir.

Tarıma ilişkin liberalizasyon mekanizmaları sınai malları biraz geriden izlemektedir. Bunun arkasında Gelişmekte Olan Ülkeler'i (GOÜ) veya Azgelişmiş Ülkeler'i (AGÜ) kollama niyetlerinden ziyade, Gelişmiş Ülkeler'in (GÜ) belirli bir intibak sürecine gereksinim duymaları belirleyici bir rol oynamaktadır. Tarıma ilişkin uluslararası bağlayıcı resmi belge, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) 1995 yılında imzalanan Tarım Anlaşması (TA) olmuştur. Bu anlaşma nihai bir belge sayılmamalıdır; 2001 yılı Mart ayından itibaren bu belge yeni müzakerelerle yenilenecektir. 1995 TA metni üç alanda liberalizasyon önermektedir: Ülkeler tarımsal ürün ithalatında korumayı kaldırmalı (pazara giriş serbestisi); tarımsal ürün ihracatına dönük teşvik ve sübvansiyonlar son bulmalı ve nihayet tarıma dönük iç destekler tasfiye edilmelidir. Bütün bunlar, ülke gruplarına göre farklı takvimlere bağlı olarak uyulması zorunlu süreçler olarak tanımlanmaktadır. GÜ için daha kısa uyum süreleri önerilmesi doğaldır; bu ülkeler gerek maddi altyapıları gerekse kısıtlama altında olmayan alternatif destekleme modellerine geçiş olanakları nedeniyle

avantajlıdır. Kaldı ki GÜ, tarımsal ürün fazlaları nedeniyle, GOÜ ve AGÜ'nün dış ticarette korunma oranlarının aşağıya çekilmesinden en fazla yarar sağlayacak ülkelerdir.

Bu arada, iç destekleri tarımsal hasılanın %10'unu aşmayan ülkeler *"de minimis"* kapsamında kabul edilerek indirim dışında tutulmuştur. Türkiye, kendisinden beklenenden daha etkin bir müzakere yürüterek bu kapsama alınmayı başarmış olmakla birlikte, 2000-2002 döneminde IMF ve DB gözetiminde uygulamaya koyduğu istikrar programı (stand-by) sürecinde bu kazanımından geri adım atmaya kolayca ikna edilmiştir. Kamu maliyesi krizinden çıkışı bununla tutarlı olmayan bir istikrar programında arayan Türkiye, ek mali kaynaklar bulma adına kolayca kendi tarımını feda etme noktasına sürüklenmiştir. Bu yazının üzerinde en fazla duracağı konu, bu istikrar ve yapısal uyum programının Türkiye tarımı üzerine etkileri olacaktır.

Öte yandan, Türkiye 1963 yılından itibaren Avrupa "Ortak Pazarı"nın ortak üyesi statüsüne kabul edilmiş, 1970'de imzaladığı Katma Protokol sonucunda Avrupa Ekonomik Topluluğu ile gümrük vergilerinde tarım dışı ürünlerde tedrici indirimlere yönelmiş ve nihayet 1995 yılında, asıl üye olmadan –ki bu Avrupa Topluluğu (AT) tarihinde bir ilktir– AT ile imzaladığı ve 1996 yılı başından itibaren uygulamaya geçtiği bir Gümrük Birliği (GB) sürecini yaşamaya başlamıştır. Ancak bu GB süreci tarım ürünlerini kapsama almamıştır. Bununla birlikte, GB süreci öncesinden başlayarak, 1991'den itibaren AT'nin Türkiye'den bazı tarım ürünlerinin koruma oranlarında indirim tavizleri koparmayı başardığını eklemek gerekir.

E. Hobsbawm'ın (1996: 338) deyişiyle, "Türkiye, Avrupa ve Ortadoğu yöresinde kalan son köylü kalesi"dir. Türkiye'yi 21. yüzyılda acaba nasıl bir dönüşüm, nasıl bir altüst oluş bekliyor? Türkiye bu dönüşümü ne ölçüde kendi bağımsız karar alma mekanizmalarıyla ve kendi özgün çözümlerini üreterek gerçekleştirmeye muktedir olabilecek? Kaçınılmaz gibi görünen bu dönüşümü ne ölçüde ekonomisi ve toplumsal dokusu açısından en az tahripkâr olacak (ve belki de en çok yararla sonuçlanacak) bir düzeyde tutabilecek? İşte bu makale bu sorulara bir yanıt vermeye çalışacaktır.

Bu makalenin izleyen bölümlerinde şöyle bir sistematik izlenecektir: İkinci başlık altında, Türkiye ekonomisi ve tarımına dair kı-

sa bir tarihçe sunulacak, ekonomik ve sosyal yapının bazı veçhelerine yer verilecektir. Burada 1980 öncesinin bazı dönüm noktaları ile gelişme sürecine ilişkin bazı kritik saptamalar öne çıkarılacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümü, 1980 sonrasında Türkiye'nin IMF-DB gözetiminde yöneldiği dönüşüme ayrılacaktır. Bu bölümde, tarımsal destekleme politikalarının mevcut biçimleri ve yakın tarihli evrimi ile 2000 yılından itibaren içine girilen yeni sürecin karşılaştırmalı tahlili yapılacaktır. Aralık 1999 ile Aralık 2000 arasındaki bir yıllık süreçte IMF ve DB'ye verilen toplam 5 Niyet Mektubu'nda ve daha sonra bu programın çökmesi üzerine 2001 Mayıs'ında açıklanan yeni programda (Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı) tarıma ilişkin taahhütlerin Türkiye için nasıl bir gelecek hazırladığı bu bölümün ana tartışma konusunu oluşturacaktır.

Tarımsal Yapı ve Politikalarda Gelişim Süreci

Bazı Tarihsel Dönüm Noktaları

Türkiye Cumhuriyeti, 1923'te bir ortaçağ tarım imparatorluğunun enkazı üzerine kuruldu. Kurtuluş Savaşı'nın asker-sivil genç kadroları, sadece modern bir devletin tüm siyasal/hukuksal üst yapısını yeniden inşa etmek misyonuyla değil, hatta sadece birinci sanayi devrimi sürecini tamamlamak gibi temel bir ekonomik altyapı sorunsalıyla da değil, 11 yıldır süren savaşlar (Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı) nedeniyle beşeri ve fiziki altyapısı iyice zayıflamış bir tarım kesimini de ayağa kaldırmak sorumluluğuyla yola çıktılar. Böylece 20. yüzyılın en kapsamlı toplum mühendisliği projelerinden birine girişmiş olan yönetici kadrolar, kendilerine geniş bir toplumsal destek bulabilmek için, ticaret kesimi ve büyük toprak sahipleriyle kurdukları ilişkilerle yetinmeyip en geniş toplumsal kesimi oluşturan köylülüğü de yanlarında tutmanın kaygısını taşıdılar.

İşte bu nedenlerle, 1920'lerde eski rejimle siyasal/ideolojik/hukuksal kopuşa öncelik verilirken, bütçe gelirlerinin dörtte birinden fazlasını karşılayan aşarın da kaldırılması göze alınabildi. Bu, üstyapıdaki anti-feodal karakterli demokratik devrim sürecinin bir bakıma artık-sağma mekanizmalarına yansımasıydı.[1] 1920'lerde aşarın

kaldırılmasının da etkisiyle sağlanan ortalama yıllık tarımsal hasıla artışı %16'dır.

1930'lar, Büyük Dünya Krizi'nin etkisiyle korumacı-devletçi-planlı ekonomik politikalar dönemidir. Liberal iktisat politikalarından kopuş yanında sanayileşmede de atılımın gerçekleştirildiği, sanayi-tarım-tarımsal kooperatifleşmenin organik bağlantısının kurulduğu dönemdir. Bu dönemde, tarımsal ürün fiyatlarının istikrarına dönük kurumsal yapıdan tarımla bağlantılı kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT) oluşturulmasına (Türkiye Şeker Fabrikaları, Toprak Mahsulleri Ofisi gibi), tarımda çeki hayvanı olarak öküz yerine atın ikamesine, karasabandan pulluğa geçilmesine, tarımsal araştırmadan ürün çeşitlendirilmesinin teşvik edilmesine kadar bir dizi atılım yapılmıştır. Mübadeleyle gelen göçmen köylülerin iskânı (1934 tarihli İskân Yasası) ve bunlara 1.2 milyon hektar toprak dağıtımı (Sencer 1971) önemli satırbaşlarıdır.

Savaş yıllarının zihinlerde yer eden uygulamaları, köylülük üzerine bir bedensel yükümlülük olarak yansıyan Yol Vergisi, Milli Korunma Kanunu (1940) çerçevesinde çiftçinin tahılının bir bölümünü devletçe belirlenen fiyatlardan devlete satma zorunluluğu, 1943-45 arasında aşara geçici bir dönüş olan Toprak Mahsulleri Vergisi'dir (Oyan 1986).

Savaş sonrasının önemli gelişmeleri, köylülükle yeniden barışmak için çıkarılan (ama uygulaması 1950 sonrasının yeni iktidarına kalan ve bir toprak reformu özelliğinden uzaklaşan) "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", çok partili siyasal yaşama adım atış, "dünya ekonomisi ile hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bir iktisadi bütünleşme dönemine geçiş" (Boratav 1988: 80) ve Marshall Yardımı'yla da bağlantılı olarak tarımda traktörleşme atılımının başlatılmasıdır.

1950'ler, traktörleşmeye dayalı hızlı toprak açmalar ve tipik bir yaygın (ekstansif) üretim dönemidir. Öyle ki, buğdayda 10 yıllık üretim artışı %50 olurken, ekilen alan genişlemesi de %58'dir (Oyan 1978; Köymen 1999). Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesin-

1. Aşarın kaldırılmasının, sınai birikim için kaynak gereksinimi olan bir ekonomide erken olduğu yönündeki eleştirileri tartıştığım bir yazı için bkz. Oyan 1999a.

de esas olarak Hazine arazilerinden dağıtılan 1.8 milyon ha. toprak da sürülü alanları genişletmiştir.

1965-79 döneminde yoğun (entansif) tarımda (yani modern girdi kullanımına bağlı olarak birim alanda verimlilik artışında) ilerleme vardır. Planlı döneme yeniden girilen bu dönemde, 1930'larda ilk işaretleri verilen tarımsal destekleme bir politika olarak benimsenerek genişletilmiş, desteklenen ürün sayısı 1969'da 17'ye, 1970'lerde 22'ye yükselmiştir.

Gelişmenin Özet Nicel Görüntüsü

Türkiye'de Cumhuriyet dönemine toplu olarak bakıldığında, tarımsal dönüşümün en hızlı olduğu dönemin 1950'ler sonrası olduğu görülecektir. Bunun bazı göstergelerine daha önce değinildi. Tarım sektörünün GSYİH ve toplam istihdam içindeki payının gelişimini on yıllık dönemlerin ortalamaları itibariyle veren Tablo 1, aynı zamanda yıllık ortalama değişmeleri de sunmaktadır. Böylece son yarım yüzyıllık dönemin bir görüntüsü elde edilmektedir.

Tablodan görüldüğü gibi, Türkiye'de ekonomik yapının dönüşümü 1950 sonrasının ürünüdür. Bunu daha iyi değerlendirebilmek için, tarımsal katma değerin 1925'te (cari fiyatlarla) %47.8 iken (Bulutay 1998: xvm), 1950-59 ortalaması olarak yani 25-35 yıl sonrasının ortalaması olarak %44 düzeyinde kaldığı tespiti yapılabilir. Buna karşılık, tarımsal istihdamın payının azalışında 1950 öncesinde daha fazla hareketlilik yaşanmış gibi görünmektedir: 1925'te toplam istihdamın %89.6'sı olan bu pay (*a.g.y.*), 1950'lerin ortalaması olarak %78'dir. Ancak gene de, 1950 öncesindeki çeyrek yüzyılda yaklaşık 10 puan gerileyen tarımsal istihdam payının, 1950 sonrasında her on yıllık dönemde 10'ar puan gerilemesine tanık olunmaktadır. Bunun anlamı, hızlı bir kırsal göç olarak da algılanabilir.

Sanayi sektörü katma değerinin tarımsal katma değeri geçmesinin 1980'li yıllardan itibaren kalıcılaştığı görülmektedir. Buna rağmen, toplam istihdam içinde tarımsal istihdamın ezici ağırlığı 1990'lı yıllarda da sürmektedir. Öte yandan Türkiye'de işgücü verileri en az güvenilir veriler olma özelliğini halen korumaktadır. Örneğin, 2000 yılının birinci çeyreğinde Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından açıklanan verilere göre tarımın istihdamdaki payı hâlâ

%45'tir; buna karşılık aynı yılın ikinci çeyreğinde bu pay %40'a düşmüş görünmektedir.

Tablo 1: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla ve İstihdamın Dağılımı

	GSYİH'nın dağılımı (1987 fiyatlarıyla, %)		İstihdamın dağılımı (15 yaş +, %)	
	Tarım	Sanayi	Tarım	Sanayi
1950-59				
Toplam içindeki payı	44.1	12.1	78.0	7.5
Yıllık ortalama değişim	6.3	9.3	1.4	5.8
1960-69				
Toplam içindeki payı	36.6	16.2	69.6	9.6
Yıllık ortalama değişim	1.8	8.5	0.0	3.8
1970-79				
Toplam içindeki payı	26.6	21.8	58.6	13.6
Yıllık ortalama değişim	1.8	6.2	0.1	5.0
1980-89				
Toplam içindeki payı	20.5	24.8	49.7	15.4
Yıllık ortalama değişim	0.6	5.9	0.3	2.4
1990-97				
Toplam içindeki payı	15.3	27.7	45.6	15.9
Yıllık ortalama değişim	1.5	6.1	1.3	1.8

Kaynak: Temel (1999: 87).
Not: GSYİH'nin dağılımında hizmetler sektörünün payını bulmak için tarım ve sanayi sektörlerinin payları toplamını 100'den çıkarmak yeterlidir.

Köy-kent nüfusu açısından bakıldığında, köy nüfusunun gelişimi tarımsal istihdam verileriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Buradaki gelişme, istihdam verilerine kıyasla tarihsel olarak önce daha yavaş, sonra daha hızlı bir kırsal nüfus gerilemesine işaret etmektedir. 1935'te köy nüfusu oranının %76.5 olduğu ve bunun 1950'de ancak %74.9'a gerilediği dikkate alınırsa, 1950 öncesi kentleşme olgusunun oldukça durgun olduğu saptanabilecektir. Ancak 1990'ların ortasından itibaren köy nüfusunun toplam nüfus içindeki payı %35'e düşmüştür. DİE 1996 verilerine göre (Bulutay 1998: XX), "kırsal nüfusun %76.8'i tarımda çalışmaktadır. Buna karşılık kent nüfusunun yalnızca %5.2'si tarımda çalışmaktadır. Böylece kırsal yörelerde bile önemli tarım-dışı sektörler vardır" sonucuna ulaşılmaktadır.

Türkiye'de ihracatın ezici bir bölümü yakın zamanlara kadar (1957'de %93'ü, 1970'te %75'i) tarımsal ürün ihracatından oluşmuştur. Bu geri yapının kırılışında ilk önemli dönüşüm 1970'li yıllarda (ihracatta tarımın payı 1980'de %57'ye düşer), ikincisi ise 1980'li yıllarda (1990'da %18) yaşanmıştır (DTM 2000). Buna rağmen, 1970 ve 1980 sonrasında ihracatta payı artan sanayi ürünlerinin önemli ölçüde tarımsal kökenli sanayi ürünleri olduğunu da dikkate almak gerekir.

Türkiye'nin ithalatında tarımsal ürünlerin payı 1980 öncesinde anlamlı oranlarda değildir. Ancak, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve içerde gelir dağılımının aşırı bozulması nedeniyle tarımsal ürün ithalatı giderek büyümektedir. 1999 yılında bu tür ithalatın toplam ithalat içindeki payı %8.4'e ulaşmıştır.

■

Tarımsal yapılardaki gelişmenin bir başka boyutu, işletme sayılarının tasarruf edilen toprağa göre dağılımıdır. 1950 tarım sayımı (veya bunun sonuçlarını test eden 1952 anketi) ile 1991 sayımı sonuçlarının karşılaştırılması, 40 yıllık dönemde toprak dağılımında çok büyük değişiklikler olmadığını göstermektedir. İşletmelerin çok büyük bölümü mülk topraklar olduğundan, mülkiyet dağılımında da toprak dağılımındakine benzer bir dengesizlik ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2'nin bize söylediği, eğer üçlü bir sınıflandırma yaparsak, 1991'deki 4 milyon tarımsal işletmenin üçte ikisinin 5 hektarın altın-

Tablo 2: Tarımsal Toprakların İşletme Büyüklüklerine Göre Dağılımı (%)

	1952		1991	
İşletme Büyüklüğü (ha)	Hanehalkı	Toprak	Hanehalkı	Toprak
0 - 5.0	62.1	18.6	67.1	22.1
5.1 - 10.0	21.9	20.7	17.9	19.9
10.1 - 20.0	10.3	19.3	9.6	20.9
20.1 - 50.0	4.2	16.6	4.4	19.8
50.1 +	1.5	24.8	0.9	17.1

Kaynak: Çakmak ve diğ. (1999).

daki küçük/mikro işletmelerden oluştuğu ve bunların işlenen toprağın %22'sine sahip olduğudur. Küçük işletmelerin öneminin artışı, işletmelerin parçalanması eğiliminin var olduğunu, ancak bu eğilimin 1970 ve 1980 sayımlarının telkin ettiğinden daha zayıf kaldığını göstermektedir. Hanehalkının %31 ila 28'lik bölümünü oluşturan 5-20 hektarlık küçük/orta boy işletmeler, 40 yıllık süreye rağmen toprağın %40 ila 41'ini işleyerek aynı ağırlığı korumuşlardır. 20 hektarın üzerindeki orta/büyük boy işletmeler, hane halkının yaklaşık %5'ini temsil ederken, toprakların %41 ila 37'sini işler durumdadırlar.

Destekleme alımına ilişkin ödemelerin, başka bir deyişle destekleme kurumlarına açılan kredilerin dağılımına bakıldığında, eğer 1997 yılı verilerini izlersek, toplamın %40'a yakın bölümünün tahıl alımlarına ayrıldığı, şeker pancarının %20'ye yakın bir pay aldığı, tütünün de %10 düzeyini bulduğu görülecektir. Dolayısıyla, sadece 3 KİT'in (Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Tekel Genel Müdürlüğü) destekleme alımlarının kredi maliyetlerinin üçte ikisinden fazla bir payı temsil ettiği görülecektir. Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri'nin (TSKB) tümünün ürün alım değerinin, toplam ürün alım değerine oranının, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT 1998) verilerine bakılırsa, 1994-97 döneminde %24 ile 40 arasında değiştiği görülmektedir. Ancak gerçekte Birliklere devletçe yapılan kredi desteği çok daha önemsizdir. Çünkü, son yıllarda TSKB alımlarının yaklaşık beşte biri ile dörtte biri arasındaki bir bölümü Birlik kaynaklarınca ödenmiştir.

IMF ve Dünya Bankası Gözetiminde Yeniden Yapılandırma

1980-2000: Yapısal Dönüşümün İlk Alıştırmaları

1980'li yıllar Türkiye'nin dünya kapitalizmiyle daha savunmasız, daha teslimiyetçi bir eklemlenme denemesine tanık olmuştur. IMF ve Dünya Bankası (DB) ikizlerinin yol göstericiğinde, askeri rejimle de desteklenen yeni birikim modeli, ücretlerde ve tarımsal gelirlerde cumhuriyet döneminin en uzun süreli, en kapsamlı gerilemesine yol açtı (Boratav 1988: 135). Aynı yıllar, desteklenen ürün sayısında (1980'de 22'den 1990'de 9'a) ve destekleme alımlarının değerinde (Türel 1991: 171-8) köklü daralma yıllarıdır.

1980'lerde dış ticaret üzerinden dışa açılan Türkiye, 1990'lı yıllarda sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi yoluyla uluslararası bütünleşmeye yönelmiş; ancak, tarımsal destekleme 1990'ların sonuna kadar 1980'li yıllardan daha dalgalı ve genelde daha fazla köylü lehine uygulanma olanağı bulabilmiştir. Seçim dönemlerinin sıklaşması da bunda rol oynamıştır. İstikrarsız tarımsal politikalar dönemi olan 1990'larda şu alt dönemler ayırdedilebilir: a) 1991-93, tarımsal desteklemede genişleme dönemi; b) 1994-95, daralma dönemi; c) 1997-98, yeniden genişleme dönemi; d) 1999-2000, yeniden daralma dönemi.

Tarımsal desteklemede 1994-95 daralması, 1994 mali krizi sonucunda ve gene IMF ile ilişkili olarak alınan 5 Nisan Kararları ile yürürlüğe sokulmuştur. Desteklenen ürün sayısı yeniden 9'a düşürülmüş, TSKB destekleme dışına çıkarılmış, girdi desteğinin azaltılması süreci başlatılmıştır. Bununla birlikte 1995'ten itibaren, klasik destekleme kalıpları (yani Hazine garantili alımlar usulü) dışına çıkılarak TSKB'nin alımlarma kredi desteği sürdürülmüştür. Ancak 1997 sonrasında gübre desteği nispi esastan miktar esasına bağlanıp, çift rakamlı fiyat enflasyonunun hüküm sürdüğü bir ülkede nominal olarak da sabit tutulunca, amaçlardan biri (girdi desteğinin daraltılması amacı) gerçekleşmeye başlamıştır.

Türkiye'de 1990'lı yıllarda tarımsal destekleme modeli tartışmaya açıldı. Tartışmayı açan ekonomi bürokrasisi –özellikle Hazine ve kısmen Planlama çevreleri– büyük ölçüde IMF-DB ikizinin telkinleri doğrultusunda politika oluşturmaya çalıştılar. Dıştan güdümlü bir dönüşümü kabule yatkın olan bir siyasetçi zümresinin varlığı işleri hızlandırdı. 1994-99 dönemi bu dönüşümün zihinsel altyapısının hazırlanmasının yanı sıra, 7. Plan (1996-2000) metnine kadar bazı direktifler doğrultusunda somut adımların da atıldığı bir dönem oldu. Gene de GÜ bloku adına hareket eden uluslararası finans kuruluşlarının istekleri doğrultusunda tam sonuç alınamamış olduğu için, 1999 sonunda oluşturulan yeni ekonomik programda, tarım alanında yapılması planlanan köklü değişim çok hızlı bir takvime bağlandı.

IMF ve ikiz kardeşi DB'ye verilen niyet mektupları nasıl bir Türkiye ve nasıl bir tarımsal yapı öngörmektedir? 2000 yılında uygulanan ve tökezleyen Stand-by programı çerçevesinde IMF ve DB'ye verilen ve kamuoyuna açıklanan 5 niyet mektubundan 4'ü tarıma

ilişkin yeniden yapılanmaya önemli bir yer ayırmaktaydı; yapısal uyarlama programı bakımından eskisinin devamı olan 2001 yılı Stand-by programı ve buna ilişkin 3 Mayıs 2001 tarihli (IMF'ce kabul tarihi 15 Mayıs 2001) niyet mektubu da eskisinde olduğu gibi, Türkiye'nin geleceğini nasıl şekillendirmek istediği konusunda yeterince açık bir dil kullanmaktadır.[2]

Niyet Mektuplarında Tarıma İlişkin Niyetler ve Gerekçeleri

9 Aralık 1999 tarihinde IMF'ye verilen ana Niyet Mektubu'nda (nm1) şu ifadeler yer almaktadır: "Reform programımızın orta vadeli amacı var olan destekleme politikalarını safhalar halinde ortadan kaldırmak ve fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirmektir" (Hazine I: xiv).

Pek âdetten olmadığı halde DB'ye de verilen 10 Mart 2000 tarihli Niyet Mektubu (nm2) da aynı kararlılığı vurgulamaktadır: "Tarım alanında, Hükümet, büyümenin desteklenmesi ve tarımsal destekleme politikalarının bütçe ve tüketiciler üzerindeki yükünün azaltılması için geçmişe kesin bir set çekme niyetindedir. Orta vadeli hedef, hükümetin sübvanse ettiği girdi, kredi ve temel mahsullerdeki fiyat desteklerine dayanan mevcut sistemin, zaman içerisinde küçük çiftçileri giderek daha fazla hedefleyecek doğrudan gelir desteği programı ile değiştirilmesidir" (Hazine II: 52). Aynı metinde, "tarımsal reform programı, devletin tarımsal üretim ile tarımsal sanayi üretiminde doğrudan bir rol almaktan çekilmesine yönelik orta vadeli hedef doğrultusunda, sektördeki devlet varlıklarının ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesini kapsamaktadır" (Hazine II: 54) ifadesiyle özelleş-

2. IMF'ye verilen Niyet Mektupları'nın Türkiye tarafından yazılış/sunuluş tarihleri (bunların IMF İcra Kurulu'nda kabul tarihleri farklıdır) sırasıyla şöyledir:
9 Aralık 1999: Stand-by'ı başlatan ana belge (nm1).
10 Mart 2000: İlk Ek Niyet Mektubu; bu birinci gözden geçirmede tarıma ilişkin değinmeler yoktur.
10 Mart 2000: Dünya Bankası'na verilen şimdilik ilk ve son Niyet Mektubu (nm2).
22 Haziran 2000: İkinci Gözden Geçirme kapsamında verilen ikinci Ek Niyet Mektubu (nm3).
18 Aralık 2000: Üçüncü Ek Niyet Mektubu (nm4).
3 Mayıs 2001: Yeni Niyet Mektubu (nm5).

tirmenin de temel hedeflerden biri olduğu vurgulanmaktadır. Bir başka açıdan ise, tarımsal dönüşüm, kamunun üzerindeki maliyetleri azalttığı ölçüde amaç fonksiyonları içinde yer almaktadır.

Programın vadesi konusunda da kararlı bir katılık vardır: "Tarım politikalarının reformunda, tüm dolaylı destek politikalarından 2002 sonuna kadar kademeli olarak vazgeçilmesi ve Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sisteminin uygulanmasına geçilmesi amaçlanmaktadır" (nm4). 2001 programı bu süreyi sadece bazı bakımlardan 2003 sonuna kadar uzatmıştır.

Bu arada 2000 yılı içinde program doğrultusunda önemli mesafeler de katedilmiştir. Örneğin, TSKB için içeriği niyet mektuplarında kabaca belirtilmiş yeni bir yasal düzenleme yapılacağı sözü verilmiş, Haziran 2000'de bu söz yerine getirilmiş, tüm TSKB'yi yeniden yapılandıracak bir Yeniden Yapılandırma Kurulu'nun oluşturulması 2000 sonunda tamamlanmış, tahıllarda dış ticaret koruması düşürülmeye 2000 yılı içinde başlanmış, destekleme alımları için ödenen fiyatların hedeflenen enflasyonu aşmayacağı taahhüdüne uyulmuştur. 2000 yılında gerçekleşen enflasyon oranı (%39) ile hedeflenen enflasyon oranı (%25) arasındaki büyük fark, çiftçi gelirlerindeki reel aşınmanın da ölçüsünü vermektedir. 2001 yılında ise, şeker ve tütün yasaları çıkarılarak ulus-aşırı şirketlerin taleplerini neredeyse birebir karşılayacak düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

Dünyada benzeri görülmeyen bir hız ve kapsamda uygulanmak istenen bu tarımsal dönüşüm programının ne gibi sosyal/siyasal sonuçlara yol açabileceği konusunda mektuplarda herhangi bir iz bulmak mümkün değildir. Türkiye'nin ilginç bir sosyal laboratuar olarak kullanılmak istenmesi IMF/DB açısından bakıldığında belki anlaşılabilir bulunabilir, ancak Türkiye'nin siyasal karar odaklarının cesaretini (belki de cüretini) anlamak daha zordur.

Niyet mektuplarında tarıma ilişkin yeniden yapılandırmanın gerekçelerine bakılırsa, bunların, geçilmesi öngörülen yeni modelin (doğrudan gelir desteğinin) erdemlerinden ziyade, mevcut destekleme modelinin "kötülükleri" üzerine inşa edilmiş olduğu görülür. Mevcut modelin bazı olumsuzlukları güçlü bir siyasal irade tarafından kolayca düzeltilebilecek durumdayken, mevcudun tamamen silinmesini öngören politikalar "güçlü" gerekçelerden ziyade tartışmalı savlara dayandırılmaktadır. Bütün bu gerekçelerin bağlandığı nok-

ta, mevcut destekleme modelinin rasyonel olmadığıdır. İşte bu nedenle, "rasyonalize etme" gerekçesi sık sık karşımıza çıkmaktadır (nm2).

Gerekçeler Tutarlı mı? Çelişkili Veriler ve İdeolojik Pozisyonlar

Var olan desteklemenin zengin çiftçilere yarar sağladığı savının Türkiye koşullarında gerçeklik payı nedir? Tablo 2'nin verileri mutlak rakamlarla desteklendiğinde, 20 hektarın üzerinde toprak büyüklüğüne sahip (veya işleyen) grubun zengin köylülüğü temsil ettiğini düşünürsek, bunların sayısının 1950-52'de 150 bin dolayında, 1991' de ise 200 bin dolayında olduğu görülecektir. Eğer tarımsal desteklemenin esas olarak bu gruba hizmet ettiği söyleniyorsa, bu çok yanıltıcı olacaktır. Oysa Türkiye'de tarımsal aile işletmelerinin sayısı 4 milyon 200 bin civarındadır. Sadece TSKB'nin üye sayısı 700 bini aşarken (ki tarımsal desteklemenin en fazla üçte biri TSKB'yi ilgilendirmektedir), tarımsal desteklemenin zengin çiftçilere dönük olduğu savı inandırıcı olmaktan çok uzaktır.

Kaldı ki, Türkiye çiftçisinin gelişmiş ülke çiftçisiyle eşit düzlemde rekabete yaklaşabilmesi için emek, toprak ve sermaye verimliliğini artırması, bunun için de sermaye yoğun tarım teknolojisi açısından gerekli olan optimal işletme büyüklüğüne geçmesi gerekmektedir. Bu durumda, desteklemenin Türkiye'de orta ve zengin çiftçiye gittiğini söyleyerek mevcut politikalara karşı çıkmak, bu söylemdeki abartı payı bir yana, Türkiye'nin tarımdaki rekabetçi pozisyonunu iyice ortadan kaldırmakla eşdeğer kabul edilebilir. Türkiye'nin öncelikli meselelerinden biri, mikro ve küçük işletmeleri, kapsamlı bir toplulaştırma politikasıyla, daha yaşayabilir/sürdürülebilir işletme birimlerine dönüştürmek olmalıdır. Oysa, mevcut destekleme politikaları yerine önerilen DGD sistemi bunun tam tersini telkin etmektedir.

Türkiye'de tarımsal desteklemenin ulusal gelire oranla büyüklüğü, yükü kimin taşıdığı, destekleme ödemelerinin çiftçiye ulaşıp ulaşmadığı gibi konularda da oldukça çelişkili veriler ve pozisyon alışlar vardır. Genellikle hükümet ve özellikle Hazine Müsteşarlığı çevreleri, tarımsal desteklemenin yükünün çok yüksek olduğu ve gerçek hedeflerine (çiftçiye veya küçük çiftçiye) tam olarak ulaşmadığı yönünde abartılı bir tavır sergilemekte ve uluslararası kuruluşları dahi yanıltıcı veriler üretmektedirler (Oyan 1997 ve 1999). Dün-

ya Bankası uzmanları bu tartışmalı verileri kendi "dönüştürme" programlarının gerekçesi olarak kullanmaya eğilimli olduklarından, bunları fazla irdelemeden kabul etmekte oldukça gayretkeş gözükmektedirler. Türkiye'nin sermaye çevreleri de, bütçe açıklarının kendi üzerlerine bir vergi zorlaması olarak gelmesini istemedikleri için, tarımsal desteklemenin çok geniş olduğunu ve bunun köklü bir biçimde daraltılması gerektiğini iddia etmektedirler.

IMF'ye verilen 9 Aralık tarihli Niyet Mektubu'nda (nm1), mektubun katipliğini yapan Hazine Müsteşarlığı'nın, tarımsal desteklemenin GSMH'ye oranla %10.2'yi bulduğu yönündeki aşırı abartılı eski tahmininde bir düzeltmeye giderek, "destekleme politikalarının son yıllarda GSMH'nin %3'ü gibi bir maliyet" getirdiğini belirtmesi kuşkusuz olumlu bir adım olmuştur. Bize göre bu son oran dahi gerçeği tam yansıtmamaktadır. Nitekim 1999 ve 2000 yılları için yaptığımız hesaplamalar bu düzeyin dahi altında kalan iç destek maliyetlerine işaret etmektedir. IMF/DB programının uygulanmaya başlandığı 2000 yılında gerçekleşen bütçe ve Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF) transferleri toplamı GSMH'nin %0.8'i civarında bir büyüklüğe denk gelmektedir.

GÜ'de tarıma yapılan desteğin GSMH'nin %2'si civarında olduğu bilinmektedir. Ancak bu ülkelerde ulusal gelir içindeki tarımsal katma değerin oranı da bu düzeydedir. Dolayısıyla, daha anlamlı bir karşılaştırma ölçütü, tarıma yapılan desteğin tarımsal katma değere oranıdır. Türkiye'de bu oran 90'lı yıllarda ortalama %10, 2000 yılında ise %6 düzeyindedir. Buna karşılık GÜ'de genelde %100 civarındadır. Bu koşullarda, GÜ adına hareket eden IMF ve DB ikizinin Türkiye'deki tarımsal desteklemeyi yüksek bulmaları, yaklaşımın çifte standartlı olduğunun açık bir kanıtıdır.

Destekleme fonlarının mevcut sistemde hedefe ulaşmadığı yönündeki "gerekçe" ise, sağlam kanıtlardan ziyade söylencelere ve çarpıtmalara dayalıdır. Bu yöndeki tavır alışlar aslında çıkar temelli olmakla birlikte, hem siyasilerin, hem de iç ve dış sermaye çevrelerinin (IMF/DB dahil) ideolojik pozisyonlarını da yansıtmaktadır.[3] Burada TC Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı kaynaklı bir çarpıtma-

3. Bu konuda kapsamlı eleştirilerimiz iki ayrı çalışmada yer aldı: Oyan 1995 ve 1997.

dan söz etmenin tam zamanıdır: Ziraat Bankası'nın 1993/94 tarihinde pamuktaki destekleme primi dolayısıyla Hazine adına sağladığı 315 milyon dolarlık anaparanın, 1997'de Hazine'nin Banka'ya geri ödediği 712 milyon dolara rağmen, 2000 yılı sonunda 11 milyar dolarlık bir Hazine borcuna yükselmiş bulunmasını Sayıştay'ın dahi açıklayamaması (Sayıştay 2000: 130-1) yeterince çarpıcı bir örnektir.[4] Ziraat Bankası'nın başka nedenlerle bozulan dengelerine Hazine'nin yaptığı takviyenin tarımsal destekleme üzerinden gösterilmesi, tarımsal destekleme aleyhtarlarına yeni bir gerekçe sunmuş olabilir, ancak Hazine Müsteşarlığı'mn güvenilirliği böylece bir kez daha sarsılmıştır.

Tarımda "Yapısal Uyum" Programının Uygulama Araçları

■ Niyet mektuplarının tarımsal politikalara ilişkin bölümlerinin en kapsamlısı, iç desteklerin sona erdirilmesi konusundaki ayrıntılı düzenlemeler konusundadır. İç desteklerin tümüyle sona erdirilmesi açık bir şekilde hedeflenmiştir. Bu bağlamda, fiyat garantisiyle destekleme alımlarının, girdi desteğinin, kredi desteğinin, prim desteğinin iki yıl içinde tamamen ortadan kaldırılması, buna ilişkin tüm kurumsal mekanizmaların özelleştirme-tasfiye yoluyla sistemden çıkarılması tarımdaki kooperatif örgütlenmesinin halen en önemli örneklerini oluşturan TSKB'nin tedricen işlevsizleştirilmesi açık politika tercihleri olarak kayda geçirilmiştir. TSKB'nin sınai tesislerinin ve iştiraklerinin elden çıkarılması veya tasfiyesi ise mektupların örtük hedefleri arasındadır.[5]

■ Dünyada tarımsal ürünlerde herkes için geçerli tek bir fiyat oluşumu olmadığı halde Türkiye Hükümeti'nce IMF'ye ve Dünya Bankası'na verilen Niyet Mektuplarında Chicago Borsası'nda oluşan fiyatların "dünya fiyatları"nın bir referans sistemi olarak kullanıla-

4. Sayıştay Raporuna göre, borcun faizi bu tempoyla (yani dolar bazında %128 oranında!) artırılırsa, 2002 sonunda 34 milyar dolar gibi fantastik bir düzeye çıkabilecektir. Bu, herhalde dünya tefecilik tarihinde hatta Guinnes Rekorlar Kitabı'nda yer almayı hakeden bir performans olacaktır!

5. Nitekim, TSKB'nin en önemlisi olan ve bir bankaya da sahip olan Tariş'e ait Tarişbank'ın DB/IMF telkinleriyle 11 Temmuz 2001'de kamulaştırılarak tasfiye sürecine sokulması bunun bir örneğidir.

cağının taahhüt edilmesi, kabul edilemez bir bağımlılık ve teslimiyet mekanizması oluşturacaktır. 2000 yılında "Chicago Borsası" fiyatlarının en fazla %35'i üzerinde oluşmasına izin verilen buğday fiyatları, IMF'ye verilen üçüncü ek niyet mektubuna göre, bir yıl sonra, 2001 yılında, Chicago fiyatlarının ancak %20 üzerinde olabilecektir. Daha sonra ise bunun %5'e çekilmesi amaçlanmaktadır. Bunun sonucunda, Türkiye'nin tarımsal ithalat faturasının çığ gibi büyümesi ve tahıl üretiminin hızla çöküşü beklenebilecektir. Öte yandan tarımsal ürün ithalatının çok hızlı artışı nedeniyle dış ticaret açıklarının büyümesi ve döviz gereksiniminin kabarması da ek bir ekonomik bedel olarak hesaba katılmalıdır.

İthalattaki koruma oranlarının düşürülmesi, tarımda iç pazarın uluslararası tekellerin egemenliğine girişinin fazla gecikmeden yürürlüğe konulacağının göstergesidir. Özellikle de bunun, herhangi bir uyum süresini hesaba katmadan öngörülmesi, Türkiye'de tarımın dönüştürülmesi değil, bitirilmesi anlamına gelecektir. Gelişmiş ülkeler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kendi sanayilerini ve tüketicilerini beslemek amacıyla tarım üreticisi olarak görmek istedikleri Türkiye gibi orta derecede gelişmiş ülkeleri, bugün, kendi tarımsal ürün fazlaları için cazip pazarlar olarak görme eğilimindedirler. Öte yandan, tohumluk, damızlık, yem, gübre, tarımsal ilaç gibi alanlarda dünya ölçeğinde yaşanan tekelleşme sürecinin, kendi önündeki engelleri ayıklama dürtüsünü ve bunun gelişmiş ülke ve uluslararası finans kuruluşları politikalarına yansımasını da hesaba katmak gerekmektedir. Bu nedenlerle, IMF/DB ikilisi, gelişmekte olan ülkelerin tarımsal ürün ithalatında korumacılıktan vazgeçmelerini istemekte ve GÜ üreticilerine uygun görülmeyen ürün borsaları fiyatlarını Türkiye'ye empoze etmektedirler. Bilindiği gibi, GÜ'de üretici her zaman borsada oluşan fiyatların üzerinde bir fiyattan ürün bedelini belirleyebilmektedir. Aradaki fark özellikle AB çiftçisi için çok yüksektir. Bu durumda Türkiye'de çiftçiyi ticari ürün borsalarının (Chicago Board of Trade'in) fiyatlarına mahkûm etmek, onu üretimini sürdüremez bir noktaya itmek anlamına gelir.

■ Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri'ni (TSKB) DB'nin talepleri doğrultusunda yeniden düzenleyen yasa, 1 Haziran 2000 tarihinde kabul edildi. Yasayla, kooperatif ve birliklerin ilk işleme tesisleri dışındaki fabrikalarının (ileri sınai proses içeren tesislerinin), bun-

dan böyle anonim şirket statüsünde kurulması ve işletilmesi zorunlu hale getirilmektedir. Böylece, birliklerin sınai tesislerini ellerinden çıkarmalarının yolu açılmış olmaktadır. Özel hukuk hükümlerine tabi oldukları ve kooperatif ortaklarının mülkiyetinde oldukları için Hükümet'in özelleştirme programına alamadığı Birlikler, DB' nin yeniden yapılandırma dayatmaları altında yapılan bu yeni düzenlemeyle, sınai tesislerini satmaya ve küçülmeye zorlanmaktadırlar. Gene DB'nin ısrarlarıyla, bu yasayla oluşturulan "Yeniden Yapılandırma Kurulu"nun (YYK) dört yıl süreyle görev yapması ve TSKB'nin yeniden yapılandırılması sürecine Dünya Bankası'nın daha dolaysız müdahalelerde bulunmasının bir aracı olması tasarlanmıştır. Hatta Dünya Bankası –hükümetin yarattığı iktidar boşluğundan yararlanarak– bu Kurulun yedi üyesinin dördünün isimlerini belirleme niyetini kapalı kapılar ardında gizlememiştir.[6]

Kuşkusuz en vahim sonuçları olabilecek düzenleme, " Kooperatif ve birliklere (...) Devlet veya diğer kamu tüzel kişiliklerinden herhangi bir mali destek sağlanamaz" kesin ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu hüküm, tarımsal kooperatiflerin maddi dayanaklarını tasfiyeden başka bir anlama gelmemektedir. Hiçbir egemen devlet, bir sektöre (özellikle de işgücünün %40'ına istihdam olanağı sağlayan temel bir üretici sektöre) mali destek yapmayacağını yasa hükmü haline getirmemiştir ve getiremez. Bir tarımsal politika aracından yasa hükmüyle vazgeçilmesi, açıklanması güç bir bağımsızlık kaybı demektir.

Yapısal düzenlemeler kapsamında IMF/DB tarafından Türkiye' ye dayatılan şeker sektörüne ilişkin düzenleme, 4 Nisan 2001'de TBMM'de kabul edilerek Şeker Kanunu ile yürürlüğe girdi. Bu yasanın önemli düzenlemeleri şöyle özetlenebilir:

6. Bu satırların yazarı, 4 TSKB'nin üst birliği olan Tariş'in 1992-94 döneminde 3 yıla yakın genel müdürlüğünü yapmış ve bu niteliğinden dolayı Türkiye'ye Ocak 2000'de gelen DB heyetinin talebi üzerine kendileriyle Ocak-Şubat 2000 döneminde üç kez görüşmüştür. DB heyeti, yasayla kurulacak bu üst kurulda çoğunluk hâkimiyetini ele geçirme niyetini gizlememiş, hatta bu satırların yazarına da son görüşmede YYK'da üyelik teklif etmiştir. "Bol dolarlı" olacağı özenle vurgulanan bu teklifin tarafımızca anında reddedilmesi ve ne sıfatla bu tür teklifler yapabildiklerinin kendilerine sorulması heyeti şaşkınlığa sürüklerken, DB'nin çalışma yöntemleri konusunda da çok öğretici bir ders olmuştur.

- Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş'ye (TŞFAŞ) bağlı 27 şeker fabrikasının özelleştirilmesine zemin hazırlanması;
- Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile TŞFAŞ'nin düzenleme yetkilerini devralacak şekilde, kamu tüzel kişiliğine sahip bir Şeker Kurumu ile bir Şeker Kurulu'nun oluşturulması ve Kurul'a özel sektör temsilcilerinin de atanması;
- Ülkede şeker pancarı üretimine, şeker üretimine ve iç pazara verilebilecek şeker miktarına Kurul'ca belirlenecek kotalar getirilmesi; toplam kotanın şirketlere dağıtımında Kurul'un yetkili kılınması;
- Şeker pancarı fiyatının, 2002 yılından itibaren, şeker fabrikası işletmecileri ile şeker pancarı üreticileri arasında varılacak mutabakata bırakılması;
- Şeker satış fiyatlarının, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler tarafından serbestçe belirlenmesi...

Görüldüğü gibi, süper yetkilerle donatılan bu kamu-özel sektör karması kurulun, tıpkı diğer kurul örneklerinde (son olarak Telekomünikasyon Kurulu, Tütün Kurulu) olduğu gibi, bir tahkim kurulu gibi çalışması düşünülmüştür. Kurulun bu niteliği, yabancıların sektöre girmesiyle daha fazla pekişecektir. Yasanın geçici 8. maddesinin şu hükmü de ilginçtir: "Uluslararası kuruluşlarla yapılan anlaşmalar çerçevesinde, Bakanlar Kurulu, Kurum ve organlarının görev, yetki ve görev süresini 31.12.2004 tarihinde yeniden belirler." Böylece, DTÖ çerçevesinde yürütülen yeni müzakerelerin doğuracağı yeni durumlara (yeni bağımlılık ilişkilerine) uygun yeni bir çerçeve hazırlanabilecektir.

Türkiye şeker pancarı piyasasının dünya şeker tröstleri ve onların menşe ülkeleri açısından bu denli iştah kabartıcı özelliklere sahip olması anlamsız değildir: Dünyada kişi başına ortalama şeker tüketimi 19 kg. iken bu rakam Avrupa ortalaması için 33 kg, Türkiye'de ise 31 kg.dır. Buradan anlaşılacağı üzere, Türkiye'de gelir düzeyine kıyasla şeker tüketimi çok yüksek düzeydedir. Türkiye dünyanın en çok şeker tüketen ülkeleri arasında 8. sırada bulunmaktadır. Şeker üretiminde Türkiye 11. sırada gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de şeker üretiminin geriletilmesi ve ithalata bağımlı kılınması önemsiz bir olgu değildir. Nitekim dünyada şeker arzı talebi aşmaktadır ve 1995'ten sonra bunun fiyatlar üzerindeki etkisi büyü-

müştür. Londra Beyaz Şeker Borsası'nda ortalama fiyatlar 1995-99 döneminde sürekli iniş eğilimindedir; 1995'te 396.64 $/ton olan fiyat, 1999'da 200.53 $/tona gerilemiştir. Beş yılda şeker fiyatlarının yarı yarıya düşmüş bulunması, kısa dönemde talebi artırmak pek mümkün olamayacağına göre, arzın kısılması ve üretim düzeyi aşağı çekilen ülkelere şeker ihraç edilmesi arayışlarını artırmıştır. Türkiye'de şeker üretiminin yıldan yıla azalan kotalara bağlanmasını öngören Şeker Yasası'nın bu kadar ısrarla Türkiye'ye dayatılmasının anlamı açık değil mi?

Öte yandan Türkiye'de sayıları 350 bini bulan şeker pancarı üreticilerinin %90'ı 2 hektarın altında toprak işlemektedirler. Ortalama büyüklüğü 1 dekar olan mikro işletmeler söz konusudur. Bu çiftçilere, kaldırılan tüm fiyat-kredi-girdi destekleri yerine 2002'den itibaren (sadece birkaç yıl için) dekar başına 10 milyon TL düzeyinde (Eylül 2001 paritesiyle 7 dolar) bir destek verilmesi öngörülmektedir. İki taksitte verilecek bu iane, çiftçi ailesi başına ortalama iki kere 50 milyon TL (2x35 dolar) destek anlamına gelecektir! Bununla üreticiliğin sürdürülemeyeceği açıktır.

Üretim kotalarıyla ve eşitsiz koşullarda yapılacak dış rekabetin etkisiyle pancar üretiminde ortaya çıkacak gerilemelerin tarımla ilişkili sektörler ve ulusal ekonomi açısından telafisi olanaksız kayıplar yaratacağı da unutulmamalıdır. Türkiye'de şeker pancarı üretiminin 14 milyon tona varan bir taşımacılık rakamıyla karayolu taşımacılığına önemli bir katkı sağladığı; değiştirilen uygulamada çiftçinin teslim ettiği pancarın %25'i oranında bedelsiz pancar posası desteğinden yararlandırılmasıyla hayvancılığın teşvik edildiği dikkate alınmamaktadır.

Karşılaştırmalı üstünlükler savından hareket ederek Türkiye'nin üretim maliyetlerinden daha ucuza mal olan ithal şekeri tercih etmesi gerektiğini söyleyenler, şeker pancarı üreten gelişmiş ülkelerin de, gıda güvenliği ve tarımsal koruma politikaları açısından, şekeri kendilerine maloluş fiyatından daha ucuza ihraç ettiklerini gözardı etmektedirler. Kaldı ki Türkiye'nin, benzeri ülkelerde olduğu gibi, tarımda karşılaştırmalı üstünlüklere tam uyumu halinde, tarımsal ürün ithaline döviz birikimleri asla yetmeyecektir.

■ IMF'ye verilen taahhütler çerçevesinde Tütün Yasası TBMM'de hızlı bir şekilde görüşülerek 20.06.2001 tarihinde kabul edildi, an-

cak Cumhurbaşkanınca onaylanmayarak TBMM'ye geri gönderildi. Bu yasa, Türkiye'de tütün sektöründe halen %70 paya sahip olan Tekel'in özelleştirilmesi önündeki yasal engelin ortadan kaldırılmasını ve Tekel'in tütün alım koşullarını ve fiyatını belirleyen düzenleyici bir kuruluş kimliğinden çıkarılmasını düzenlemekte, tesislerinin ve markalarının satışını gündeme getirmektedir. Yasanın diğer önemli düzenlemesi, Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu ve Kurulu'nun oluşturulmasıdır. Kurulun yetkileri, tıpkı diğer üst kurullar gibi hatta belki daha da fazla olmak üzere, aşırı ölçülere varmaktadır. Böylece çeşitli kamu karar birimlerine dağılmış bulunan yetkiler tek bir organda toplanarak, ulus-aşırı şirketlerin ve yerli ortaklarının çabuk sonuç almaları kolaylaştırılmaktadır. Bir tahkim kurulu gibi çalışacağı anlaşılan bu Kurul, sadece Tekel'in değil, bazen Bakanlar Kurulu'nun yetkilerini üstlenecek derecede öne çıkarılmaktadır. Yasanın üçüncü önemli düzenlemesi, 2002 yılından itibaren tütünde destekleme alımı yapılmasına ve müdahale fiyatı açıklanmasına son verilmesini öngörmesidir.

Tütün/sigara konusunda Türkiye'nin ulus-aşırı tütün tekellerinin çıkarına düzenlemeler yapmaya yöneltilmesi yeni değildir. Birinci Özal Hükümeti'nden (1983) itibaren bu alanda ulusal çıkarları tamamen gözardı eden tavizler verilmeye başlanmıştır. İşte bazı dönüm noktaları ve bazı sonuçlar:

- 1984 yılında sigara ithalat yasağı kaldırıldı. Sonuç: Sigara ithalat miktarı 1990 yılında 16 bin tona kadar yükseldi. (Daha sonra yabancı sigaraların dahilde üretilmesi nedeniyle sigara ithalatı azaldı).
- 1989 yılında tütün ithalatı serbest bırakıldı. Sonuç: Bu yıldan itibaren başlayan tütün ithalatı hızla artarak 1999 yılında 50 bin tona (aynı yılın Türkiye tütün üretiminin beşte birine) ulaştı. Bu ithalatın yaklaşık %80'i Tekel'ce gerçekleştirildi. Yurtiçi sigara tüketimi artmasına rağmen, 1980'de sigara üretimi için kullanılan işlenmiş yerli yaprak tütün 74 bin ton iken, 1999'da 54 bin tona geriledi.
- 1989-92 sürecinde yabancı sigaraların yabancı ortaklı özel sektörce dahilde üretilmesine olanak sağlandı; bunlara yılda 2 bin tonluk üretimi aşmaları halinde fiyat, satış, dağıtım ve ithalat serbestisi getirildi. Sonuç: Türkiye'de üretilen sigara miktarı içinde ithal tütün miktarının payı, 1989 yılında %6.7'den 1999 yılında %40'a ulaştı. Tekel de yabancı menşeli –Burley ve Virginia tipi tütüne dayalı

Tekel 2000 gibi– yerli sigara üretimine giriştiği için bu oran çok hızlı yükseldi. Buna rağmen Tekel'in yurtiçi sigara arzındaki payı 1984'ten itibaren düzenli bir şekilde azalarak 1999 yılında %70'e kadar geriledi.

- Amerikan tipi sigaraların daha fazla bağımlılık yaratıcı özelliği nedeniyle, iç tüketimde –özellikle 1990'larda– çok hızlı bir artış görüldü: 1980'de 59 bin ton olan sigara talebi, 1990'da 77 bin tona, 1999 yılında 115 bin tona yükseldi. Buna koşut olarak filtreli sigara alışkanlığı artarak, yurtiçi tüketimdeki payı 1980'de %63'ten 1999'da %99'a yükseldi. Böylece, gelişmiş ülkelerde sigara pazarı gerilerken, en hızlı genişleyen pazarlardan biri de Türkiye oldu ve ulus-aşırı tekellerin iştahını daha da kabartmaya başladı.
- İşlenmiş yaprak tütün ihracatı 1979-83 dönemi ortalamasına göre yılda 96 bin ton iken, 1995-99 döneminde %34'lük artışla yıllık ortalama 129 bin tona yükseldi. Buna karşılık, Türkiye'nin 1995-99 döneminde yıllık ortalama sigara ihracatı 9.7 bin ton oldu. Görüldüğü gibi yurtiçi tüketimi daralan işlenmiş yaprak tütün ihracatında iki dönem arasında 35 bin tonluk bir artış gerçekleşirken, Türkiye sigara türü mamul ürünlerde beklendiği gibi bir ihracat çıkışı yapamadı.
- Türkiye, tütün ve mamullerinin dış ticaretinde giderek ihracatçı ülke kimliğini yitirmeye başladı. 1997 yılında 601 milyon dolar tütün ihracatı yapan Türkiye'nin ihracat rakamı 2000 yılında 395 milyon dolara geriledi. Buna karşılık, 1996'da 243 milyon dolar olan tütün ithalatı 2000'de 308 milyon dolar oldu. Tütün ve sigara birlikte alındığında, 1996 yılında 362 milyon dolar net dış ticaret fazlası veren sektörde bu rakam 2000 yılı itibariyle 141 milyon dolara geriledi. Son 5 yılda yalnızca tütün ithalatı toplamı 1 milyar 995 milyon doları buldu, bunun 1 milyar dolardan fazlası ABD menşeliydi. Ayrıca, son 5 yılda 252 milyon dolarlık sigara ithalatı yapıldı. IMF kapısında 1.5 milyar dolar kredi için olmadık ödünler veren Türkiye, sadece tütün ve sigarada 5 yılda 2 milyar 250 milyon dolarlık bir ithalat faturasını ödemekle kalmadı, dahilde üretim yapan yabancı sigara tekellerinin kâr transferlerine de konu oldu; şimdi ise yeni ödünlere zorlanmakta.

Tütün yasası tüm bu gelişmelerin bir sonucu olarak gündeme getirildi. 2000 ekonomik programı ve bunun beklenen çöküşü üzerine

dış kaynağa daha fazla sıkışan Türkiye'ye ve acze düşen 57. Hükümet'e dayatmaları kabul ettirmek kolaylaştı.

Mevcut destekleme modelinin çok kısa bir zaman dilimi içinde yerini bütünüyle doğrudan gelir desteği (DGD) modeline bırakmasını öngören Bakanlar Kurulu Kararı 14 Mart 2000 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Mevcut destekleme uygulamalarını bütünüyle ikame etmesi tasarlanan DGD sistemi tek başına hiçbir ülkede uygulanmamaktadır. AB'de toplam destekleme içinde DGD %30'luk bir paya sahipken pazar fiyat desteği %55'lik bir önem derecesinde bulunmakta, girdi desteği de %8 düzeyinde seyretmektedir. Ayrıca, DGD ödemelerinin AB destekleme sistemi içinde payının artırılmasının, kısa/orta vadede daha fazla kaynak emeceği hesaplanmakta ve bunun önüne geçmek için çareler aranmaktadır (Özkaya ve diğ. 2000). ABD'de ise, DGD'nin toplam destekleme içindeki önemi %10 dolaylarında kalmakta, pazar fiyat desteği %50, girdi kullanımına dayalı destek ise %10 düzeyinde tutulmaktadır (*a.g.e.*). DGD'nin uygulanması ise, üretim fazlası olan ürünlerde alan veya ürün kotalarının çiftçi gelirlerinde yaratacağı aşınmayı telafi amaçlı olmaktadır. Türkiye'ye önerilen model ise her türlü üretim ve verimlilik referansından yalıtılmıştır.

Türkiye'de (ya da başka bir ülkede) doğrudan gelir desteği sisteminin tek başına tarımsal destekleme uygulamalarını ikame etmesi mümkün olmadığı gibi, DGD'nin Türkiye gibi istihdamın %40'ının tarımda kümelendiği, yaklaşık 4 milyon aile işletmesinin çok parçalı bir yapıda tarım yaptığı, kadastro çalışmalarının tamamlanmadığı, ürün alım satımında, girdi ve emek kullanımında kayıt sisteminin büyük oranda geçerli olmadığı bir sektörde başarıyla uygulanmasının koşulları da bulunmamaktadır.

Sonuç

1980'lerden itibaren tarıma yönelik desteklemenin kapsamında önemli değişmeler gündeme gelmiş, ancak desteklemenin uzun vadeli stratejik bir planlama temelinde bütünsel olarak yeniden düzenlenmesi öngörülmemiştir. Vergi almak yerine borç almayı yeğleyen, iç kaynaklara dayanmak yerine spekülatif yabancı sermaye girişlerine (sıcak para) bel bağlayan anlayışlar nedeniyle büyüyen bütçe

açıklarını azaltmanın yolu devletin her türlü sosyal ve ekonomik işlevlerinin daraltılması olarak görülmüş; bu anlamda, faiz ödemelerine[7] yer açmak için, devletin altyapı yatırımlarına, tarımsal desteklemeye, sosyal yönlü harcamalara ayırdığı kaynaklar giderek yük olarak görülmeye başlanmıştır.

Buna karşılık, istihdam içindeki payı hâlâ %40 düzeyinde bulunan tarımın milli gelir içindeki payı hızlı bir gerilemeyle 1990'ların sonunda %15 düzeyine düşürülmüş; böylece kırsal alanlar ve tarım sektörü, Türkiye'nin görece en düşük yaşam standardına sahip kesimlerinin içine sıkıştırıldığı "unutulmuş topraklar ve insanlar" diyarına dönüştürülmüştür. Türkiye açısından bu denli önemli bir sektörün, sadece uluslararası finans kuruluşlarının telkinleriyle geleceğe hazırlanmasının mümkün olmadığı açıktır.

Buna rağmen, 2000 yılında yürürlüğe sokulan istikrar programının hedefleri bakımından tarımı destekleme araçlarını tasfiye etmeye ve tarım ürünleri ithalatında koruma oranlarını düşürmeye dönük önemli taahhütler altına girilmiş bulunulmaktadır. 2000-2002 programına göre, üç yıl içinde mevcut sistemin ürün ve girdi fiyatlarına, sektörün kredilendirilmesine, damızlık hayvan ve tohum üretimine dönük tüm destekleme mekanizmaları tasfiye edilmiş olacaktır. Bunun ülke çiftçisi için olduğu kadar Türkiye'nin tarımsal ürün yeterliliği ve gıda güvenliği açısından da bir yıkım anlamına geleceği, ortaya çıkacak yeni göç dalgasının tüm toplumsal dokuyu çok kısa bir zaman diliminde altüst edeceği tarafsız çevrelerin ortak görüşüdür. Tarımsal destekleme araç ve kurumlarının hızlandırılmış tasfiye programı, Türkiye'de sadece tarım sektörü ve çiftçiye dönük değil, ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasal istikrarına yönelik bir tehdit oluşturmaktadır.

Tarımda zar zor tutunan kitlelerin iki-üç yıl gibi çok kısa bir zaman dilimi içinde hiçbir önlem alınamadan tarım dışına göçmeye zorlanmalarına yol açacak olan bu tasfiye süreci, mevcut kırsal göç hızını ikiye katlayabilir. Bunun salt ekonomik maliyetleri dahi mevcut destekleme maliyetlerinin üzerine çıkacaktır. Çünkü kent varoş-

7. 2000 yılı bütçesinin %44'ü, vergi gelirlerinin ise %78'i faiz ödemelerine ayrılmış bulunuyordu. 2001 yılında bu oranların sırasıyla %55 ve %115 düzeylerine yükselmesi beklenmektedir.

larına göçen kitleler imar planlarının uygulanmasına imkân tanımayacaklar, Türkiye bunun doğuracağı altyapı sorunlarıyla on yıllarca boğuşmak zorunda kalacaktır. Kent varoşlarındaki kitlelerin kamusal hizmet talebinin köy yerleşkelerinden çok daha fazla olduğu dikkate alınırsa, kısa dönemde dahi daha yüksek ekonomik maliyetlerin ortaya çıkacağı açıktır. Öte yandan tarımsal ürün ithalatının çok hızlı artışı nedeniyle dış ticaret açıklarının büyümesi beklenmelidir.

Böylesine bir kırsal göç dalgasının, 1950'lerde başlayan ve yaklaşık yirmi yıl süren birinci göç dalgasından çok daha önemli toplumsal ve siyasal sonuçları olacaktır, çünkü 3 yıl gibi çok kısa bir zaman dilimi içinde gerçekleşmesi beklenmektedir. Bunun hemen önümüzdeki yıldan itibaren yaratacağı ekonomik, toplumsal ve siyasal sonuçları Türkiye'nin karşılamaya hazır olmadığı açıktır.

Tarıma/köylüye ilişkin çözümlerin salt sektör içi düzenlemelerden geçmediği açıktır. Kamu maliyesi üzerindeki iç ve dış borç yükünü hafifletmeden Türkiye'de ekonomik ve sosyal gelişmelere yeterli düzeyde kaynak ayrılması ve bu gelişmelerin önünün açılması mümkün gözükmemektedir. Ancak bunun yolu da gene IMF/DB programından geçmemektedir.

Tekrar vurgulamak gerekirse, tarımdaki tasfiye programına karşı çıkan yeni öneriler, yeni bir düşünme tarzı ve karar alma süreci demektir. Bunun için, ulusal ve sınıfsal bakış açısının ve bağımsız karar alma refleksinin yeniden kazanılması gerekecektir.

KAYNAKLAR

Boratav, K. (1988), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Gerçek.

Bulutay, T. (1998), "Giriş", *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam* içinde, T. Bulutay (der.), Ankara: DİE.

Çakmak, E., Kasnakoğlu, H. ve Akder, H. (1999), *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye*, İstanbul: TÜSİAD.

DPT (1998), *1999 Yılı Programı*, Ankara.

DTM (2000), *Başlıca Ekonomik Göstergeler*, Mart-Nisan, Ankara.

Hazine Müsteşarlığı (2000/I), *Enflasyonla Mücadele Programı Politika Metinleri (Cilt I: Niyet Mektubu, Para Politikası, Ekonomik Kararlara İlişkin Mevzuat)*, Ocak, Ankara.

— (2000/II), *Enflasyonla Mücadele Programı Politika Metinleri (Cilt II: Niyet Mektupları ve Ekonomik Kararlara İlişkin Mevzuat)*, Temmuz, Ankara.

Hobsbawm, E. (1996), *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi. Aşırılıklar Çağı*, çev: Y. Alogan, İstanbul: Sarmal.

Köymen, O. (1999), "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı.

OECD (1994), *National Policies and Agricultural Trade, Country Study: Turkey*, Paris.

Oyan, O. (1978), *Le Developpement du Capitalisme dans l'Agriculture de Turquie*, yayımlanmamış doktora tezi, Paris, Paris I Pantheon-Sorbonne Üniversitesi.

—— (1986), "Kamu Finansmanı, Sermaye Birikimi ve 24 Ocak İstikrar Modeli", *İşbitiren Ekonomi*, Ankara: Bilim ve Sanat.

—— (1995), "5 Nisan Kararları ve Tarımsal Politikalar", *Petrol-İş Yıllığı 1993-94*, İstanbul: Petrol-İş Sendikası.

—— (1997), "Tarımsal Desteklemeye Alternatif Arayışları: Yedinci Plan ve Ötesi", *Ekonomide Durum*, sayı 2.

—— (1999a), "Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış", *Bilanço 1923-98, cilt 2: Ekonomi-Toplum-Çevre*, İstanbul: Tarih Vakfı.

—— (1999b), "Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği", *Türk-İş Yıllığı '99, Cilt 1: Değişimin Dinamikleri*.

Özkaya, T., Oyan, O., Işın, F. ve Uzmay, A. (2000), "Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları, Dünü-Bugünü-Geleceği", TÜSES için yapılmış yayımlanmamış çalışma.

Sayıştay Başkanlığı (2000), *2000 Yılı Mali Raporu*, Ekim, Ankara.

Sencer, M. (1971), *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri*, İstanbul: Ant.

Temel, A. (1999), "Büyüme, Ekonomik Yapı Değişmeleri (1946-97)", *Bilanço 1923-98, Cilt 2: Ekonomi-Toplum-Çevre*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Türel, O. (1999), "Faktör ve Mal Piyasalarındaki Diğer Politika Ögeleri ve Gelir Bölüşümü", *Türk Ekonomisine Sosyal Demokrat Çözümler, Cilt III: Gelir Dağılımı ve Yeniden Dağıtım Mekanizmaları*, İstanbul: TÜSES.

TZOB (2000), "Pilot Proje Kapsamında Polatlı'da Uygulanan Doğrudan Gelir Desteği", yayımlanmamış çalışma.

Refah Devleti

Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu

Tülay Arın

Refah Devleti Rejimini Değerlendirme Çerçevesi

Refah Devleti Rejimleri

SOSYAL GÜVENLİK sistemleri insanları gelir kayıpları veya yetersiz gelir tehlikesinden koruyan sosyal sigorta ve sosyal yardım mekanizmalarından oluşur. Bireyin veya ailenin gelir kaynakları ortadan kalktığında, kesintiye uğradığında ya da olağandışı giderler nedeniyle yetersiz kaldığında, onun gelirini korumak amacıyla sağlanmış tüm yasal olanakları kapsar. Hastalık, sakatlık, işsizlik, dulluk, yetimlik, çocuk sahibi olmak, emeklilik, işsizlik, ürün kaybı gibi nedenlerle gelir kaybına uğrayan veya yetersiz gelire maruz kalan insanlara yararlar sağlar.

Sosyal güvenlik bireyleri sosyal risklerden, özellikle işgücü piyasası risklerinden koruyan sosyal haklar sağlar. Sosyal riskler genelleşmiş meta üretimi ve emekgücünün meta olması özelliklerine dayanan kapitalizmin toplumsal örgütlenmesinin doğasından kaynaklanır. Kapitalizmde insan ihtiyaçları piyasada özel ve bireysel olarak elde edilen gelirlerle karşılanır. Eğer insan bu geliri elde edemezse veya olan gelirini kaybederse var olma olanaklarını da yitirir. Sosyal güvencenin olmaması sosyal dışlanma ve sosyal damping demektir. Sosyal güvence geçinme olanaklarının "ihtiyaç" temelinde sağlanması anlamına gelir. Bu güvence bireylere formel, otomatik ve kurumsallaşmış sosyal haklar yoluyla sağlanır. Sosyal haklar bireyleri kendi gelir olanaklarından bağımsız olarak sosyal risklerden korumayı amaçlar. Sosyal hakların varlığı bireyleri piyasa güçlerinin kısıtlarından ve piyasa mekanizmasının neden olduğu eşitsiz

gelir dağılımından bir ölçüde kurtarır. Bu bakımdan da, sosyal güvenlik insanlara, emekgücünü piyasada satmak zorunda kalmadan yaşama olanakları sağlayarak emekgücünün meta niteliğini bir ölçüde değiştirir. Sosyal haklar emekgücünü bir ölçüde meta olmaktan çıkarır. Sosyal haklar piyasa güçlerinin işleyişini en azından üç bakımdan değiştirmeyi amaçlar: Birinci olarak, bireylere ve ailelere asgari bir gelir sağlamak; ikinci olarak, bireyleri ve aileleri sosyal risklere karşı korumak; üçüncü olarak, bazı hizmetleri toplumsal sınıf, toplumsal statü vb. farklılıklardan bağımsız olarak bütün vatandaşlar için kullanılabilir hale getirmek.

Refah sistemleri sosyal korumanın bütününün kurumsallaşmış biçimidir; devlet, aile, gönüllü kuruluşlar ve piyasa mekanizmalarının getirdiği sosyal koruma kurumlarından oluşur. Bir sosyal refah rejimi sosyal korumanın bu dört mekanizmasının birleşiminden meydana gelir. Öte yandan, sosyal güvenlik dört farklı sosyal koruma kıstasına göre örgütlenmiş sosyal programları kapsar. Sosyal koruma kıstasları ve bu temelde örgütlenmiş sosyal programlar şunlardır: istihdam yoluyla gelir sağlama, piyasa içindeki istihdam performansına bağlı olarak sosyal sigorta, belli hizmetleri kullanma olanağı sağlayan sosyal hizmetler ve yoksullukla mücadele için sosyal yardım, evrensel sosyal koruma sağlayan vatandaşlık hakları ve temel gelir. Özet olarak, bir refah rejimini devlet, aile, gönüllü kuruluşlar, piyasa örgütleri ve sosyal koruma programlarının bir bileşimi olarak tanımlayabiliriz. Sosyal koruma kıstaslarının, sosyal koruma programlarının ve sosyal koruma örgütlenmelerinin farklı bileşimleri farklı refah rejimleri ortaya çıkarır. Refah devletleri de bu farklı refah rejimlerinin parçası olarak yerlerini alırlar. Refah rejimleri farklı ülkelerde özgül iktisadi, sosyal, tarihsel ve kültürel koşullarda oluşmuşlardır elbette. Fakat sonuçta hepsi kapitalist toplumsal örgütlenmenin bir parçasıdırlar. Bu nedenle de sınırlı sayıda bazı refah rejimi prototipleri çıkarmak ve bunlar ışığında refah rejimlerini sınıflandırmak, yukarıdaki kıstaslara göre mümkün olabilmektedir.

Sosyal koruma sağlama gereği ve bu yolla emekgücünün meta niteliğini değiştirmek aslında kapitalist işleyiş mantığına aykırıdır. Refah devletleri piyasa mantığı ile ihtiyacın karşılanması arasındaki çelişkiyi çözmek veya hafifletmek üzere evrilmişlerdir. Bu nedenle, refah rejimleri piyasa mantığını, yani emekgücünün meta özelliğini

ne ölçüde değiştirdiğine / bozduğuna bakılarak değerlendirilebilir (Esping-Andersen 1990: 2. Bölüm). Emekgücünün meta niteliğinin zedelenmesinin derecesini, söz konusu dört sosyal koruma kıstasına göre sosyal koruma sisteminin sağladığı yararların özelliklerine göre tanımlamak mümkündür: (1) kapsanan nüfus; (2) kapsanan sosyal riskler; (3) yararlanma koşulları; (4) korumanın düzeyi. Kapsanan nüfus ne kadar büyükse, kapsanan sosyal riskler ne kadar fazlaysa, yararlanma koşulları ne denli hafifse ve korumanın düzeyi ne kadar yüksekse, refah rejimi o ölçüde koruyucudur ve emekgücünün meta niteliği o ölçüde bozulmuş olacaktır. Farklı sosyal koruma programlarının sosyal koruma kıstasları da emekgücünün meta niteliği üzerindeki etkisi bakımından farklı olmaktadır. Bu nedenle, refah rejiminde sosyal programların nispi ağırlığı o rejimin piyasa mantığına ters işleme derecesini etkileyecektir.

Refah devletlerinin kurumsallaşmış yapılar olarak temel niteliklerini sınıflandırmak üzere çeşitli kategorileştirme yaklaşımları geliştirilmiştir. Bu sınıflandırmaların literatürde en rağbet bulmuş ve standart hale gelmiş olanını Esping-Andersen "refah kapitalizminin üç dünyası" olarak ifade etmiştir. Burada refah rejimleri "liberal" / "korporatist" / "sosyal demokrat" olarak ayrılmıştır (Esping-Andersen 1990: 26-29). Liberal piyasa rejimi, devletin refah sunmadaki katılımını asgari düzeyde tutar; özel ve gönüllü kuruluşların katkısını teşvik eder, yoksulluk programlarına ağırlık verir. Korporatist model piyasada kazanılan geliri hareket noktası alan sosyal sigorta hakları temelinde kurulmuştur. Sigorta primleri piyasada elde edilen gelirlerden ödenir ve sağlanan yararlar ödenen primlere bağlı olur. Sosyal demokrat model ise evrenseldir ve yararlar vatandaş olma kavramına dayanır. Kapsamı hem riskler hem de nüfus açısından evrenseldir ve sistem vergilerle finanse edilir. Amaç her vatandaşa düşen kişi başına ortalama gelir düzeyinden çok fazla sapmayan bir yaşam düzeyi sağlamaya hizmet edecek bir "temel gelir"i garanti etmektir.

Bu sınıflandırmaya benzer diğer bir sınıflandırmada, Titmuss ile Furniss ve Tilton, almaşık olarak, "kalıntı refah devleti" veya "pozitif devlet"; "çalışma hayatı performansı modeli" veya "sosyal sigorta devleti"; "kurumsal yeniden bölüşümcü devlet" veya "sosyal refah devleti" ayrımı getirmişlerdir (bu konudaki tartışmalar, literatür

taraması ve kaynakça için bkz. Goodin ve diğ. 1999: 3. Bölüm). Leibfried bu farklı yaklaşımlar arasında bir sentez yapar ve Esping-Andersen'e atıfla "refah kapitalizminin dört dünyası" ayrımını geliştirir. Bu sınıflandırmada modern (İskandinav), kurumsal (Bismarkçı), kalıntı (Anglo-Amerikan) ve tam oluşmamış (Güney Avrupa ve Latin Havzası) refah devleti modelleri ayrımı getirir. Ayrıca, bu modeller, kapsanan nüfus, kapsanan sosyal riskler, sağlanan yararlar temelinde, "parçalanmış", "kısmi", bölünmüş" ve "kapsamlı" refah devletleri olarak sınıflandırılırlar (Leibfried 1992a: 232-6, 1992b: 49).

Türkiye'de Refah Rejimi

Türkiye'de refah devleti ile ilgili çalışmalar esas olarak sosyal sigorta konusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Yukarıdaki çerçevede refah devleti öğelerinin bir arada incelendiği çalışmalar yoktur. Dünya Bankası tarafından yapılmış bir çalışmaya göre, Türkiye'deki sosyal koruma sistemi bölgedeki kapsamı en geniş olanıdır; bu geniş kapsamlı sistem çok önemli bir başarıdır ve Türkiye'yi benzer gelir düzeyine sahip ülkelerden daha ileri bir konuma getirir (World Bank 2000: x). Cari transferler bakımından sosyal sigorta sistemi nüfusun büyük bir oranını kapsar. Kapsanan sosyal riskler yaşlılık, hastalık, sakatlık, analık, iş kazasıdır. Ek olarak, bazı sosyal yardım ve transfer uygulamaları mevcuttur. Zorunlu ilköğretim 1998'de beş yıldan sekiz yıla çıkarılmıştır. Fakat sistematik bir yoksulluğu önleme programı yoktur. Sosyal koruma hemen tümüyle sosyal sigorta programına bağlıdır. Burada yarar düzeyleri olağanüstü düşüktür. İstihdam sorunu ve işsizlik son derece ciddi boyutlardadır. Türkiye'nin bu özellikleri taşıyan refah sistemini yukarıda açıkladığımız refah sistemleri sınıflandırması içinde nereye dahil edebiliriz?

Azgelişmiş Kapitalizm ve Refah Rejimi

Refah rejimleri sınıflandırmaları gelişmiş kapitalist ülkelerdeki deneyimler temelinde geliştirilmiştir. Azgelişmiş kapitalist ülkeler için benzer sınıflandırmalar bulunmamaktadır. Zaten hâkim görüş odur ki refah devleti gelişmiş kapitalist ülkelere özgüdür ve pek çok öğesinin azgelişmiş ülkelerde uygulanma zemini ve olanağı yoktur.

Azgelişmiş ülkelerdeki sosyal politika uygulamaları bu ülkelerdeki refah rejimlerini kalıntı veya tam oluşmamış refah modellerinden bile daha geri bir konuma sokmaktadır. Biz azgelişmiş ülkelerdeki refah rejimleri için "minimalist ve dolaylı refah rejimi" terimini kullanacağız (bkz. Arın 1993). Bu ülkelerde tarım kesiminde ve enformel sektörde çalışan, dolayısıyla kapitalist anlamda ücretli emekgücü statüsünde olmayan nüfusun oranı yüksektir. Bu yüzden işgücü piyasasının durumu gelişmiş kapitalist ülkelerdekinden farklıdır. Tam istihdam işleyişi yoktur, işgücüne katılma oranı düşüktür. İşgücü piyasasının gelişmesi, istihdam, işgücü piyasasındaki düzenlemeler iktisadi büyüme dolayımıyla işler ve dolayısıyla ekonomide uygulanan kalkınma stratejisine bağlıdır. Sosyal sigorta hariç, sosyal haklar objektif, kesin kurallara bağlanmış ve kurumsallaşmış değildir; *ad hoc* ve takdire bağlı idari kararlarla işleyen, süreksiz, manipüle edilebilen mekanizmalara bağlanmıştır. Sosyal sigortalar ise kısmidir ve önemli bir bölümü doğrudan çalışanlardan ziyade bunların bağımlılarını kapsar. Bu nedenle sosyal sigortalar da dolayımlıdır. Sosyal sigorta yararları esas olarak prim ödemelerinden karşılanır. Devlet desteği düzenli değildir, bu nedenle yarar düzeyleri genellikle düşüktür. Sigorta kapsamı ücretliler için görece daha sıkı, profesyoneller için daha gevşek, kendi işinde çalışanlar için büsbütün gevşektir. İşgücü piyasalarının koşullarından dolayı birçok azgelişmiş ülkede işsizlik sigortası ve aile yardımları sosyal koruma sistemine dahil edilmemiştir. Bireysel ihtiyaçlar temelinde hizmet sunan sosyal yardımlar hemen hiç yoktur. Sosyal yardım en vahim yoksulluk durumunda ve düzensiz olarak sağlanabilir. Aslında sistem içinde büyük ölçekli gelir transferleri olabilir. Fakat bunlar genellikle doğrudan doğruya bireylerin ihtiyaçlarına değil, uygulanmakta olan kalkınma stratejisinin çerçevesine göre ayarlanmış, belli mallara, sektörlere, faaliyetlere veya bölgelere yöneltilmiştir. Sosyal güvenlik sisteminin bütün bu özellikleri dolayımlı ve minimalist bir liberal refah rejimine işaret etmektedir. Kısacası, azgelişmiş kapitalist ülkelerdeki refah rejimlerinin en belirgin özellikleri dolayımlılık, asgarilik ve idari takdire hatta keyfiliğe dayanma olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de Refah Rejimi

Aşağıdaki bölümlerde Türkiye'de var olan refah rejimini söz konusu "liberal" ve "minimalist/dolayımlı" özellikleri ile inceleyeceğiz. İlk bakışta, Türkiye'deki refah rejiminin özellikleri şöyle özetlenebilir: 1980'lere kadar, sosyal güvenlik hemen tümüyle formel olarak çalışanların bir kısmını kapsayan sosyal sigorta sisteminden ibaretti. Sosyal sigorta sisteminin kapsamı zaman içinde çok hızlı genişlemiş ve 1990'lara varıncaya kadar kendi kendini finanse etmiştir. Devletin sosyal sigortalara katkısı bir sosyal politika ilkesi olarak hiçbir zaman kabul edilmemiştir. Sorunlar çıktıkça devlet bütçesinden belli miktarlarda transferler yapılmış, fakat bu transferler hiçbir şekilde sistematik olmamıştır. Bu haliyle sosyal sigorta sistemi liberal refah rejimi ilkesine göre kurulmuş ve genişlemiştir (bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Arın 1996).

Türkiye'de istihdamın önemli bir kısmı hâlâ meta emekgücü biçiminde değildir. Bu nedenle de sosyal sigorta sistemi ücretli işgücü, kendi işinde çalışanlar, profesyoneller ve gönüllü sigortalıları kapsayan ayrı sigorta kurumlarının garip bir karışımından oluşmaktadır. Genel olarak, sigorta kapsamını genişleten esas unsur aktif sigortalı sayısı değil, bağımlı nüfusun sayısıdır. Dolayısıyla, liberal sosyal sigorta sisteminin primlerle kendi kendini finanse etme ilkesi mevcut istihdam ve demografi koşullarına uygun değildir. Bazı sosyal yardım mekanizmaları zaman içinde kurulmuş ve kapsamları hızla genişlemiştir. Fakat bütün sistem son derece yetersiz fonlarla ve dolayısıyla aşırı yetersiz yararlar sağlayarak işlemiştir.

Aşağıdaki bölüm Türkiye'deki refah rejimini çeşitli sosyal koruma kıstaslarına dayanarak kurulmuş istihdam, sosyal sigorta, yoksullukla mücadelede sosyal yardım ve asgari gelir gibi sosyal programlar açısından incelemeyi hedeflemektedir. Bu programlar yukarıda açıklanan dört yararlandırma kıstası, yani nüfus kapsamı, kapsanan sosyal riskler, yararlanma koşulları ve yararların düzeyi kıstaslarına göre ele alınacaktır. Çalışma 1989-99 dönemini kapsamakta ve bu döneme ilişkin ulaşılabilen verileri kullanmaktadır. Genellikle daha kapsamlı veriler 1989-97 dönemine aittir.* Bilgiler müm-

* 2000 yılı sonbaharında yazılan bu makalede verilerin güncelleştirilmesine

Tablo 1: Toplam Nüfus, Faal Nüfus ve İstihdam (Bin ve %)*

Yıl	Toplam Nüfus	Aktif Nüfus	İstihdam	Aktif Nüfus / Toplam Nüfus	İstihdam Aktif Nüfus %
Toplam					
1989	54 548	38 409	19 094	70.54	49.71
1990	55 580	39 583	19 946	71.21	50.39
1991	56 708	40 710	19 452	71.79	47.78
1992	57 793	41 810	19 959	72.34	47.74
1993	58 937	42 988	19 905	72.94	46.30
1994	59 828	43 950	20 396	73.46	46.41
1995	60 900	45 084	21 378	74.03	47.42
1996	61 933	46 135	21 698	74.49	47.03
1997	62 865	47 195	20 814	75.07	44.10
Erkek					
1989	27 233	19 028	13 064	69.87	68.66
1990	27 803	19 615	13 669	70.55	69.69
1991	28 385	20 195	13 319	71.15	65.95
1992	28 927	20 750	13 789	71.73	66.45
1993	29 497	21 339	13 781	72.34	64.58
1994	29 962	21 843	14 515	72.90	66.45
1995	30 481	22 404	14 891	73.50	66.46
1996	31 016	22 950	15 252	74.00	66.47
1997	31 385	23 415	15 359	74.61	65.59
Kadın					
1989	27 215	19 381	6.030	71.21	30.41
1990	27 777	19 968	6.277	71.89	30.41
1991	28 323	20 515	6.132	72.37	29.90
1992	28 866	21 060	6.169	72.96	29.29
1993	29 440	21 649	6.124	72.31	28.29
1994	29 866	22 107	5.881	74.02	26.60
1995	30 420	22 681	6.486	75.56	28.60
1996	30 917	23 185	6.446	74.99	27.80
1997	31 480	23 780	5.450	75.54	22.92

* Veriler her yılın Ekim ayına aittir

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (1997: 185, 187; 1998: 183).

kün olduğunda cinsiyet temelinde ayrıştırılmıştır (bkz. Arın ve Ergin, 1998).

Türkiye'de İşgücü ve İstihdam

İstihdam gelir elde etmenin en önemli ve olağan yolu sayılır. Tam istihdam, istihdam yaratma, iş güvencesi, istihdamın verimliliğinin yükseltilmesi, ücret artışları ve benzerleri, gelir desteğinin önemli yollarıdır. İstihdam politikalarının amacı insanların işgücü piyasasına girmelerini ve orada kalmalarını sağlamaktır. Aksi durumda istihdamın almaşığı işsizlik sigortası, gelir transferleri, yoksulluk yardımı gibi sosyal programlar olmaktadır.

Nüfus, İşgücü ve İstihdam

Türkiye'de nüfusun yaş dağılımı bakımından demografik yapısı ve istihdam olanakları nüfusun sadece bir kısmına istihdam sağlamaktadır. Tablo 1, 12 yaşın üzerinde çalışabilir aktif nüfusu ve bunlar arasında çalışma olanağı bulanların sayısını, yani istihdamı göstermektedir.

Türkiye genç bir nüfusa sahiptir. Toplam nüfusun %25-30'u 12 yaşından küçüktür. Ek olarak, istihdam edilebilir aktif nüfus yıllar içinde toplam nüfustan daha hızlı büyümektedir. Fakat aktif nüfusun yarısından azı bir işte çalışmaktadır ve bu oran hızla düşmektedir. İncelenen dönemde 1994 yılı hariç pozitif iktisadi büyüme hızları gerçekleşmiştir. Fakat istihdam yaratma hızları çalışabilir nüfusun artış hızından ve büyüme hızından çok daha düşük kalmıştır. Bu durum 1990'dan 1997'ye istihdam oranında da %12.5 düşüşe yol açmıştır. İstihdam durumu özellikle cinsiyet farklılıkları bakımından çok çarpıcıdır. Erkek aktif nüfusun üçte ikisi, kadın aktif nüfusun ise sadece dörtte biri bir işe sahiptir. Ek olarak, istihdam oranındaki düşme kadınlar için daha fazladır.

İstihdamı yükseltmek ve istihdam yaratmak, hatta tam istihdamı sağlamak, refah devletinin en önemli öğesidir. Türkiye'de ise uygu-

gidilmemiştir, çünkü son iki yılda mevcut eğilimleri değiştirecek olumlu gelişmeler olmamıştır. Tam tersine, Türkiye'nin son yıllarda içine düştüğü depresyon sırasında mevcut durumun kötüleşmiş olduğu konusunda hiç kuşku yoktur.

Tablo 2: İstihdamın İstihdam Türüne göre Dağılımı (%)*

Yıl	Düzenli İstihdam	Mevsimlik ve Geçici İstihdam	İşveren	Kendi Hesabına Çalışan	Ücretsiz Aile İşçisi
Toplam					
1989	30.96	7.54	3.27	25.72	32.71
1990	33.17	5.34	4.81	25.50	31.17
1991	31.68	6.65	5.00	24.28	32.39
1992	31.85	7.43	5.38	25.85	29.49
1993	33.49	7.58	5.83	23.58	29.46
1994	31.81	9.18	5.25	25.36	28.40
1995	30.58	8.23	5.38	25.66	30.15
1996	32.42	9.13	5.65	24.99	28.71
1997	36.17	10.59	5.53	25.70	22.00
Erkek					
1989	37.55	9.21	4.54	34.19	14.51
1990	39.96	6.31	6.80	32.58	14.35
1991	38.72	8.03	7.13	32.11	14.02
1992	37.82	8.81	7.61	31.64	14.11
1993	39.61	9.00	8.23	30.16	13.00
1994	36.63	10.32	7.17	31.77	14.13
1995	35.62	9.76	7.43	33.29	13.90
1996	37.61	10.55	7.83	30.92	13.09
1997	39.38	12.35	7.17	31.35	9.71
Kadın					
1989	16.68	3.58	0.02	7.31	72.12
1990	18.38	3.22	0.05	10.10	67.80
1991	16.39	3.67	0.04	7.28	72.31
1992	18.48	4.34	0.04	12.92	63.87
1993	19.89	4.40	0.04	8.79	66.51
1994	19.89	6.38	0.05	9.59	63.63
1995	18.99	4.72	0.05	8.14	67.45
1996	20.15	5.76	0.05	7.96	65.65
1997	27.12	5.65	0.09	9.76	57.38

* Veriler her yılın Ekim ayına aittir
Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (1997: 185, 197; 1998: 195).

lanan politikalar istihdam yaratamamışlardır; hatta tersine, uygulanan politikalar, neoliberal özellikleriyle, istihdam bakımından zararlı olmuştur.[1] 1997'de resmi işsizlik oranı %6.4 idi ve bu oran 1987'de %8.2'ye yükselmişti. Fakat bu oranlara ek olarak 1997'de %6.3 oranındaki eksik istihdamı dikkate almak gerekmektedir. İki oran %12.7 dolayında toplam işsizliğe tekabül etmektedir. Genel kanı resmi işsizlik verilerinin fiili durumu olduğundan iyi gösterdiği yolundadır.

Düşük ve azalan istihdam oranlarının en önemli sonucu, insanların resmi istihdam statüsüne bağlı olarak elde edebilecekleri sosyal sigorta olanağına ulaşamamalarıdır. Öte yandan, bir işte çalışıyor olmak insanların bir sosyal sigorta programına dahil olabilmelerini sağlamaya yetmemektedir. Burada belirleyici öğe istihdamın türüdür.

İstihdam Türü

Tablo 2, bir işte çalışanların çalıştıkları iş türüne, yani istihdam türüne göre dağılımını göstermektedir. Tablodan görülebileceği gibi, istihdamın sadece üçte biri olağan ücretli istihdamdır. İşverenler nispi olarak çok küçük bir gruptur. Büyük bir grup özellikle erkekler kategorisinde kendi işinde çalışmaktadır. Mevsimsel veya geçici ücretliler ile ücretsiz aile işçileri toplam istihdamın %33-40'na tekabül etmektedir. İstihdam türünün dağılımı kadınlar için olağanüstü dengesizdir. Kadınların %65-75'i geçici ya da ücretsiz işçi olarak çalışmaktadırlar.

Kısacası, çalışanların görece küçük bir kısmı sosyal sigortalara dahil olmaya uygun işlerde çalışmaktadır. Fakat bu durum bile kendi başına çalışanların sigortalı olması için yeterli değildir.

1. Bu eğilim 1970'lerden beri devam etmektedir. 1975'te, Türkiye OECD ülkeleri arasında Japonya'dan sonra en yüksek istihdam oranlarına sahipti (%69.2). 1997'ye gelindiğinde, bu oran İspanya'dakinden sonra en düşük düzeye gelmişti. Türkiye'de düşük istihdam yaratılması konusunda tartışmalar ve kaynakçalar için bkz. World Bank, 2000: 1-16.

Sosyal Sigorta

1982 Anayasası'na göre Türkiye bir "sosyal devlet"tir. Herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir ve devlet sosyal güvenliği sağlayacak önlemleri almakla ve gerekli mekanizmaları kurmakla yükümlüdür.

Sosyal sigorta sistemi formel olarak istihdam edilenleri ve bağımlılarını kapsar. Fakat Türkiye'deki sosyal sigorta sistemi Batılı gelişmiş ülkelerdekinden farklıdır, çünkü çalışanların daha küçük bir oranı düzenli ücretli işgücü olarak çalışmaktadır. İşte bu nedenle, Türkiye'deki sigorta sistemi zaman içinde düzenli ücretli işgücü dışındaki istihdam türlerinde çalışanları da kapsamak üzere evrilmiştir. Günümüzde üç grup çalışana tekabül eden sosyal sigorta kurumları mevcuttur. Emekli Sandığı 1949'da sadece devlet memurlarını ve askeri personeli kapsamak üzere kurulmuştur. Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) 1945'te kurulan sınırlı bir kuruluşun yerini almak üzere 1964'te geçici statüdekiler de dahil işçileri kapsamak üzere kurulmuştur. 1984'ten beri, geçici işçi sözleşmesi ile tarımda çalışanlar isterlerse SSK'ya üye olabilirler. Bir de "gönüllü sigortalı statüsü"sisteme eklenmiştir. Herhangi bir sosyal sigorta kapsamında olmayan fakat bir zaman SSK'ya üye olan insanlar isterlerse prim ödemeye devam ederek kapsam içinde kalabilirler. Bağ-Kur 1972'de kurulmuştur ve kendi işinde çalışanları kapsar. 1984'te kendi işinde çalışan çiftçilerin de kuruluşa üye olması sağlanmıştır. 22 yaşından büyük ve çiftçi ailelerin reisi olanlar sigortalı olmak zorundadır, fakat ücretsiz aile işçileri ancak isterlerse sigorta yaptırabilirler.

Başlangıçta sosyal sigortalar yaşlılık, sakatlık, dulluk ve yetimlik durumunda emeklilik sigortası sağlıyordu. Daha sonra sigorta hastalık, analık ve meslek hasarlarını da kapsadı. Geçici işçi sözleşmesi ile çalışan gönüllü sigortalı tarım işçileri için analık sigortası yoktur. Uygulaması 2002 Şubatı'nda SSK için başlayıncaya kadar, hiçbir sigorta sistemi işsizlik sigortası sunmadı.

Sigortadan yararlanma koşulları Türkiye'de her zaman siyasi mücadele ve siyasi manipülasyon konusu olmuştur. 1950'lerden 1986'ya gelinceye kadar emeklilik haklarından yararlandırma koşullarını kolaylaştırma yönünde bir eğilim olmuştur. 1969'da asgari emeklilik yaşı erkekler için 55, kadınlar için 50 idi. Ek olarak, çalışma süresi

25 yıl, asgari prim ödeme süresi 5000 gün olarak belirlenmişti. Eğer prim ödeme süresi doldurulursa yaş sınırı dikkate alınmayabiliyordu. 1 Ocak 1990'da yaş sınırı 60 ve 55'e çıkarıldı, çalışma süresi 25 ve 20 yıl olarak belirlendi. 20 Şubat 1992'de bu koşullar hafifletildi ve devleti küçültme programı çerçevesinde kamu kesiminde çalışanların sayısını erken emeklilik yoluyla düşürmek hedeflendi. Yaş sınırı 55 ve 50'ye, asgari prim ödeme süresi 5000 ve 3500'e indirildi. Prim ödeme süresi doldurulduğunda yaş sınırını beklemek gerekmiyordu. Bu durumda, eğer bir çalışan 18 yaşında işe başlamışsa, erkekler 43, kadınlar 38 yaşında emekli olabiliyorlardı.

25 Ağustos 1999'daki değişiklikler ise yararlanma koşullarını ağırlaştırdı. Emeklilik yaşı 60 ve 58'e, asgari prim ödeme süresi 7000 güne çıkarıldı. Mevcut sigortalılar için kademeli bir geçiş süresi öngörüldü. SSK ve Bağ-Kur sigortalıları için kaybedilen gelirin telafi oranları düşürüldü. Ek olarak, ödenmeyen prim cezaları prim toplamayı güçlendirmek için yükseltildi.

Sigorta sistemleri başlangıçta kendi kendini finanse eden sistemler olarak planlanmıştı ve 1992'ye kadar esas olarak kendi kendilerini finanse ettiler. 1992'den beri sosyal sigorta sistemi konsolide bütçeden gelir transferi almaktadır. 1992'de transferler GSYİH'nin %0.5'i iken bu oran 1998'de %2.8'e yükselmişti. Emeklilik programları sosyal sigorta fonları açıklarının esas nedenidir. Fakat daha yakın zamanlarda sağlık sigortası fonları da açık vermeye başlamıştı. Bu açıkların nedeni düşük ortalama ücretler nedeniyle yüksek oranlı gelir telafisi, erken emeklilik yaşı ve yüksek bağımlılık oranı idi.

Sosyal Sigorta Kurumlarının Kapsadığı Nüfus

Tablo 3, sosyal sigorta kuruluşlarının kapsadığı nüfusu mevcut en kapsamlı verilerle göstermektedir.[2] Bu veri seti cinsiyete göre ayrıştırılmamıştır. Tablodaki en çarpıcı özellik 1999'da Türkiye nüfusunun %91'inin bir sigorta şemsiyesi altında olduğunu ve nüfusun %86.4'ünün sağlık sigortası kapsamında olduğunu göstermesidir. Sigorta kapsamı on yıl içinde yaklaşık %40, yani 19.5 milyon kişi do-

2. Sosyal sigorta kurumlarının kapsamı ile ilgili üç seri veri bulunmaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü hane halkı anketlerine dayanarak toplanmış verileri *İşgü-*

Tablo 3: Sosyal Sigorta Kurumlarının Kapsadığı Nüfus (Bin)

Kurum	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1999
I. Emekli S. Toplam	8 259	8 561	9 007	9 568	10 088	10 109	10 863	10 883	7 947	8 434
1. Aktif Sigortalı	1 500	1 560	1 640	1 730	1 812	1 896	1 881	1 964	1 995	2 118
2. Emekli	810	843	879	940	999	901	952	1 048	1 114	1 257
3. Bağımlı	5 948	6 183	6 488	6 898	7 276	7 312	7 389	7 851	4 838	5 059
II. SSK - Toplam	17 916	18 978	20016	21 364	22 877	24 810	26 536	27 989	32 752	36 367
1. Aktif Sigortalı	3 271	3 447	3 598	3 797	3 976	4 203	4 411	4 624	5 099	5 858
2. Gönüllü Sig.	267	300	300	362	439	772	981	1 056	1 032	901
3. Aktif-Tarım	75	75	94	115	177	213	253	244	246	194
4. Emekli	1 478	1 597	1 717	1 852	1 999	2 175	2 338	2 540	2 732	3 149
5. Bağımlı	12 826	13 560	14 307	15 238	16 286	17 448	18 554	19 523	23 643	26 299
III. Bağ-Kur Topl.	12 936	13 361	13 509	13 923	14 029	13 448	13 490	13 709	12 680	13 876
1. Aktif Sig.	1 943	1 967	1 990	2 038	2 002	1 839	1 791	1 767	1 843	1 940
2. Gönüllü Aktif	108	106	103	99	92	83	79	87	129	264
3. Aktif-Tarım	711	752	733	753	777	779	799	797	802	861
4. Emekli	545	596	656	712	778	826	881	1 110	1 032	1 180
5. Bağımlı	9 629	9 940	10 028	10 321	10 380	9 922	9 940	9 949	8 843	9 632
IV. Özel Fonlar	430	312	269	235	261	258	291	308	315	333
1. Aktif Sig.	85	84	84	74	73	71	71	72	74	79
2. Emekli	30	32	37	41	46	47	52	59	53	59
3. Bağımlı	315	196	148	119	142	140	168	178	187	195
V. S. S. Kapsamı Sağlık Hizm.	29 197	30 876	2 676	35 005	36 987	38 405	39 979	42 483	47 008	56 017
VI. Genel Toplam	39 541	41 237	42801	45 090	47 255	48 625		52 868	53 694	59 010
1. Aktif Sig.	6 799	7 058	7 312	7 639	7 864	8 081	8 153	8 426	9 041	9 994
2. Gönüllü Sig.	374	406	403	461	531	855	1 060	1 143	1 161	1 166
3. Aktif-Tarım	785	826	826	868	954	992	1 053	1 041	1 049	1 055
4. Emekli*	2 864	3 068	3 289	3 545	3 823	3 949	4 223	4 756	4 932	5 644
5. Bağımlı	28 718	29 879	30971	32 577	34 084	34 821	36 051	37 502	37 511	41 152
VII. Sig. Nüfusun Oranı %	71.2	72.7	74.0	76.5	78.7	79.6	81.3	83.6	85.3	91.0
VIII. Sağlık Sigortası Kapsamı %	52.6	54.4	56.5	59.4	61.6	62.8	64.3	67.1	74.6	86.4
Toplam Nüfus	55 535	56 754	57 853	58 946	60 034	61 110	62 171	63 221	62 983	64 861

Kaynak: 1989-96 verileri için DPT 2000a; 1998 verileri için DPT 1998: 116; 1999 verileri için DPT 2000. Veri kapsamındaki farklılıklardan dolayı 1997 ve 1999 verileri 1989-96 serisi ile tam karşılaştırılabilir değildir. Bkz. dipn. 2.

*** Emekliler içinde yaşlılar, sakatlar, dul ve yetimler vardır.**

layında genişledi. 1999'da sigortalıların %61.6'sı SSK, %14.3'ü Emekli Sandığı, %23.5'i Bağ-Kur, 0.6'sı özel sigortalar kapsamında idi. Kapsamdaki en büyük genişleme SSK'da oldu. Bu genişleme hiç kuşkusuz en büyük fon açıklarına maruz kalan kurumun SSK olmasına yol açtı. Kapsam içinde aktif sigortalılar, emekliler ve onların bağımlıları bulunmaktadır.

Tablonun ikinci çarpıcı özelliği sigortanın kapsadığı nüfusun %70'inin bağımlı nüfus olduğunu; %20'sinin aktif sigortalı, %3.7'sinin gönüllü sigortalı, %10'unun da emekli (pasif sigortalı) olduğunu göstermesidir. Bunun sonucunda aktif sigortalı/pasif sigortalı oranı sadece 2.16 olmuştur. Emekli ve bağımlı nüfusun aktif sigortalı nüfusa oranı ise 3.83, yani 4'e akındır. Bunun anlamı her aktif sigortalının yaklaşık dört pasif sigortalıyı desteklemek zorunda olmasıdır ve her aktif sigortalının beraberinde ortalama dört kişiyi sigorta kapsamına getirmesidir. 1989'da sigortalı nüfusun %72.6'sı bağımlı nüfustu ve on yıl içinde sigorta sisteminin bu özelliği pek değişmemişti. 1989'dan 1999'a kadar bağımlıların sayısı 12.5 milyon kişi artarken, aktif sigortalı sayısı sadece 4.8 milyon kişi artmıştı. 1989'da aktif sigortalı/pasif sigortalı oranı 2.8'di ve 1999'a göre biraz daha yüksekti. Bu durum daha önceki açıklamalar ışığında pek şaşırtıcı değildir. Türkiye'nin genç bir nüfusu vardır; aileler genellikle çok çocukludur; işgücüne katılma oranı düşük olduğu için çalışanların ebeveynlerinin ve eşlerinin kendilerinin bağımsız sigortası olması olasılığı düşüktür. Bu nedenle de bağımlı nüfusun sayısı yüksektir. Örneğin, 1998'de emekli maaşı alanların Bağ-Kur'da %41'i, Emekli Sandığı'nda %34'ü ve SSK'da %30'u dul, yetim ve ebeveyn idi (DİE 2000: 216, 218, 221).

Bu veriler göstermektedir ki Türkiye'deki sosyal sigorta sisteminin en temel sorunu ülkenin demografik ve iktisadi gerçekleri ile liberal sosyal güvenlik varsayımlarına göre kurulmuş sosyal sigorta sisteminin birbiri ile uyuşmamasıdır. Bir sosyal sigorta sistemi do-

cü İstatistikleri içinde yayımlamaktadır. Bu makale yazıldığında en yeni veri seti 1996 yılına ait idi. Devlet Planlama Teşkilatı *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-1998* çerçevesinde veriler yayımlar. Ek olarak, beş yıllık plan ve yıllık program metinlerinde de veri vardır. Bu farklı kaynaklardaki istatistikler birbirinden farklılıklar göstermektedir. Biz bu çalışmada iki DPT serisi kullandık. 1997 ve 1999 verileri diğer serilerdekinden düşüktür ama ikisi birbiri ile karşılaştırılabilir durumdadır.

ğal olarak bağımlı nüfusu dışarıda bırakamaz. Bağımlı sayısı yüksek olduğunda ise bu sistem aktüeryal denge ilkesi altında sadece ödenen primlerle kendini ilelebet sürdüremez.

İstihdam ve Sosyal Sigorta

Türkiye'deki sosyal sigorta sisteminin en belirgin özelliklerinden biri, genel kapsamının çok geniş görünmesine rağmen bir işte çalışanlar için sınırlı kalması ve özellikle kadın çalışanlar için kapsamın olağanüstü düşük olmasıdır. Tablo 4, cinsiyet temelinde ayrıştırılmış mevcut bilgileri göstermektedir. Tablo 4'te yer alan veriler Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından 1993'ten beri hane halkı istihdam anketleri temelinde yayımlanmaktadır. Tablo 3 ile Tablo 4 verileri arasındaki en önemli farklılık yılın farklı aylarında toplanmış olmalarıdır.

Tablo 4 çalışanları ve bunlardan sosyal sigorta kurumlarına kayıtlı olan nüfusu göstermektedir. 1997'de çalışanlardan toplamın sadece %49.2'si, erkeklerin %57.4'ü, kadınların %25.9'u bir sosyal sigorta kurumuna kayıtlı olmayı başarabilmişlerdi. Bunun anlamı kayıtsız çalışanların yarıdan fazla olduğudur. Buradaki verileri Tablo 1'deki verilerle karşılaştırdığımızda, aktif, yani çalışabilir nüfusun toplamının %21'i, erkeklerin %37.7'si, kadınların %26'sı sosyal sigortaya sahiptir.[3] Çalışanların tarım kesiminde %80'i, inşaat sektöründe %50'den fazlası, ticaret kesiminde %30'u, imalat sanayiinde %20'si sigortasızdır (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997: 198). Sigortalı olanların sadece %12-13'ü kadın çalışanlardır.

Kısacası, Türkiye'deki sosyal sigorta sistemi genel olarak çok kısmi, özellikle kadınlar için aşırı kısmi bir nüfus kapsamına sahiptir. Mevcut sosyal sigorta kapsamı, aslında yüksek istihdam oranları ve çalışanların evrensel olarak kapsanması varsayımlarına dayanarak kurulmuş liberal sosyal sigorta sisteminin bile varsayımlarına uygun olmayan koşullara işaret etmektedir.

3. ILO istatistiklerine göre, yüksek gelirli OECD ülkelerinde sosyal güvenlik sisteminin kapsadığı nüfus %80-98'dir. Bkz. ILO, 2000.

Tablo 4: İstihdam ve Sosyal Sigortalılar-Kurum ve Cinsiyet (Bin ve %)

İstihdam ve Sosyal Sigorta Kurumu	1992 Bin Kişi	1994 Bin Kişi	1995 Bin Kişi	1996 Bin Kişi	1997 Bin Kişi	1992 Dağ. %	1994 Dağ. %	1995 Dağ. %	1996 Dağ. %	1997 Dağ. %
Toplam	19 528	20 315	20 836	21 697	20414	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Bağ-Kur	4 309	4 959	5 243	3 296	2 887	22.1	24.4	25.2	15.2	13.9
SSK	3 907	3 864	3 937	4 652	5 304	20.0	19.0	18.9	21.4	25.5
Emekli Sand.	1 634	1 804	1 879	2 052	2 039	8.4	8.9	9.1	9.5	9.8
Bilinmeyen	2	20	33	30	92	-	-	-	0.1	-
Kayıtsız	9 777	9 668	9 720	11 650	10 427	49.6	47.6	46.7	53.7	50.1
Diğer	0	0	24	17	65	-	-	-	0.8	-
Erkek	13 461	13 962	14 451	15 252	15 366	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Bağ-Kur	4 018	4 517	4 866	3 182	2 783	29.8	33.7	33.7	20.9	18.1
SSK	3 360	3 319	3 350	3 965	4 529	25.0	23.2	23.2	26.0	29.5
Emekli Sand.	1 249	1 332	1 427	1 547	1 505	9.3	9.9	9.9	10.1	9.8
Bilinmeyen	2	15	23	24	80	-	-	-	0.2	-
Kayıtsız	4 832	4 779	4 764	6 520	6 408	35.9	33.0	33.0	42.7	41.7
Diğer	-	0	21	14	61	-	-	-	0.1	-
Kadın	6 067	6 353	6 385	6 445	5 448	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Bağ-Kur	290	442	377	114	104	4.8	16.8	5.9	1.8	1.9
SSK	547	545	587	867	775	9.0	8.6	9.2	10.6	14.2
Emekli Sand.	385	472	452	505	534	6.3	7.4	7.1	7.8	9.8
Bilinmeyen	-	5	10	6	12	-	-	-	0.1	-
Kayıtsız	4 844	4 889	4 956	5 130	4 019	79.8	77.0	77.6	79.6	73.8
Diğer	-	0	3	3	4	-	-	-	0.1	-
Kadın / Toplam Sigortalı%						12.4	13.7	12.8	13.1	13.6

Devlet İstatistik Enstitüsü (1993, 1995, 1996, 1997).

Sosyal Yardım

Sosyal yardım ödemeleri yoksulluğu önlemek amacıyla bütçeden ayrılan kamu fonlarından ödenen transferlerden ve sağlanan hizmetlerden oluşur. Türkiye'de sosyal yardım mekanizmalarının görece daha iyi kapsadığı gruplar yaşlılar ve sakatlardır. Çalışma yaşındakiler, çocuklar, işsizler bu bakımdan çok daha kötü durumdadır. Yaşlılar ya yukarıda açıklanan üç sosyal sigorta mekanizmasından ya da dört ayrı sosyal yardım programından yararlanabilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, incelenen dönemde işsizlikten koruyan herhangi bir sosyal koruma mekanizması yoktur.

Tablo 4'ün de gösterdiği gibi, çalışanların yarısından çoğu kayıt-

sız çalışmaktadır, hiçbir sosyal sigorta programına dahil değildir ve muhtemelen büyük bir kısmı çalışan yoksullardır. Mevcut sosyal yardım programlarının en belirgin özelliği yardımların küçük, idari taktire bağlı ve süreksiz olmalarıdır. Halbuki Türkiye yaygın, sürekli ve kötüleşen gelir dağılımı dengesizliklerinin mevcut olduğu bir ülkedir. Yoksulluk yaygındır. Fakat yoksulluğun boyutlarını belirlemeye ve zaman içindeki değişimini izlemeye yönelik çalışmalar sınırlıdır. Dünya Bankası'nın yakın zamanda yaptığı bir çalışmaya göre, 1994'te günde bir dolar ve altında gelirle geçinen mutlak yoksulların oranı %2.5; belli bir beslenme sepetine göre beslenme yoksulluğu çeken mutlak yoksulların oranı %7.3; gıda-dışı alanlar dahil temel ihtiyaçlarını karşılayamayan iktisadi düşkünlerin oranı %36.5; medyan gelirin yarısından daha az gelirle geçinen nispi gelir yoksullarının oranı %15.7'dir (World Bank 2000: vii-viii). Yoksulluk derecesinin 1994'ten sonra kötüleştiğine, iktisadi krizlerin yoksulluğu ciddi şekilde derinleştirdiğine işaret eden pek çok gösterge vardır. Aşağıda, yoksulluğu azaltmaya yönelik programlar incelenmektedir.

Ek Sosyal Yardım

"Sosyal yardım zammı" adı altında çalışanlara yapılan ek sosyal yardım ödemesi, 1977'de SSK ve Bağ-Kur üyeleri için getirilmişti. Aslında böyle bir ödeme sosyal yardım ile sosyal sigortayı birbirine karıştırmıştır. Teknik olarak ödeme bir yardım ödemesi değildir. İlk uygulamaya geçirilirken, petrol fiyatlarının olağanüstü artışıyla düşen satın alma gücünü telafi etmek üzere, ödeme "yakacak yardımı" adı altında yapılmıştı. Daha sonra, ödeme bir enflasyon telafisi ödemesine dönüştü. Bu sigorta fonu açısından prim karşılığı olmayan bir ödemedir. Aslında, ödemelerin sigorta fonlarından değil bütçe transferlerinden yapılması öngörülmüştü. Fakat bu transferler gerçekleşmedi. Dolayısıyla, bu haliyle ödemeler sosyal yardım değil olağan emeklilik maaşı ödemelerinin bir parçası olarak kabul edilebilir.

1977'de toplam emeklilik ödemelerinin %6'sını oluşturan bu ödemeler 1994'te %65'ine ulaşmıştı (World Bank 2000: 58). 1995'ten sonra sosyal yardım zammı oranı öyle düzeylerde saptanmıştır ki reel değerlerinin enflasyon karşısında sönümlenmeye terk edilmiş olduğu açıktır.

Yaşlı, Muhtaç ve Sakatlara Sosyal Yardım Programı

Yaşlı, Muhtaç ve Sakatlara Sosyal Yardım Programı 1977'de uygulanmaya başladı. Programın ödemeleri bütçeden transferlerle gerçekleştirilmekte ve Emekli Sandığı ile yerel kuruluşlar tarafından yürütülmektedir. Yaşı 65'ten yukarı, çalışamayan, kendine bakacak kimsesi olmayan ve herhangi bir sosyal sigortadan emekli maaşı almayan, ayrıca, 65 yaşından küçük olsa bile %40 oranından fazla sakatlığı olan muhtaçlar bu programdan aylık almaktadır. Aylık ödemenin miktarı her yıl devlet memurlarına ödenen maaşlara uygulanan katsayı temelinde saptanmakta ve her yıl buna göre artırılmaktadır. Evli olanlar ve eşleri de sosyal yardımdan yararlananlarda eşler için ödeme normal aylık ödemenin yarısıdır.

Tablo 5 söz konusu sosyal yardım programının kapsadığı nüfus ve aylık ödeme olarak sağlanan yararlarla ilgili bilgi sunmaktadır. Bilgiler programın başladığı ilk yıl olan 1977'yi de kapsamaktadır. Kuruluş yılından itibaren kapsanan nüfus sürekli olarak artmış ve en sonunda iki katına çıkarak bir milyon kişiye ulaşmıştır. Kapsamdaki nüfusun büyük bir kısmı yaşlılardır. Yararlanan nüfusun yaklaşık yarısı kadındır. Evliler için bilgi pek yoktur.

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün bir raporuna göre, kapsanan nüfusun sadece %12'si eş için de yardım almaktadır. Kırsal alanda kapsam kentsel yerlere göre çok daha yüksektir. Bazı ilçelerde 65 yaş üstü nüfusun yarısı, hatta bazen daha fazlası kapsam içindedir. 1994'te mevcut 73 ilin 15'inde ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin çoğunluğunda bu durumla karşılaşılmaktadır. 1994'te 65 yaş ve üstü nüfusun %46'sı sosyal sigorta kurumları, %27'si ise sosyal yardım programı tarafından kapsanmıştı (International Labor Organization, 1996: 6, 12, 13-14, 16).

Tablo 5'te görülen aylık ödeme düzeyi hem ABD doları hem de ülkedeki asgari ücret düzeyi ile karşılaştırıldığında zavallı bir konumdadır. Ek olarak, 1977-99 döneminde sürekli olarak düşmüştür. Aylık ödemeler 1989'da 4 dolara düştü, ya da asgari ücretin %3-4 dolaylarında dolaştı. En yüksek düzeyine ulaştığı 1999'da yapılan yaklaşık 19 dolarlık ödeme, hiç kuşkusuz Birleşmiş Milletler'in asgari mutlak yoksulluk sınırı olarak tanımladığı aylık 30 doların altındadır, yani yaşamaya yetmeyecek düzeydedir. Kısacası, Türkiye'

Tablo 5: Yaşlılık, Muhtaçlık ve Sakatlık için Sosyal Yardımlar

	Yardım Alanların Sayısı	Kadın Oranı %	Aylık Ödeme (TL)[a]	Aylık Ödeme (ABD $)[a]	Aylık Asgari Ücret (TL)[a]	Aylık Yardım/ Asgari Ücret (TL, %)[a]
1977	422 451	48.6	720	43.64	5 400	17.8
1989	609 643	50.6	7 680	4.08	225 000	3.4
1990	612 389	50.1	25 500	10.86	414 000	6.2
1991	619 420	50.1	35 200	11.57	801 000	4.4
1992	680 867	49.8	52 300	9.53	1 449 000	3.6
1993	782 802	48.7	222 000	25.18	2 497 500	8.9
1994	842 578	48.7	294 000	17.08	4 173 750	7.0
1995	868 204	48.9	342 000	8.46	8 460 000	3.5
1996	879 543	49.2	593 250	9.49	17 010 000	3.5
1997	905 912	49.4	1 160 250	10.00	35 437 000	3.3
1998	920 455	49.2	3 201 000	15.62	47 839 000	6.7
1999	937 878	48.9	7 800 000	18.71	57 620 790	13.5
30.9.2000	944 673	48.7	11 820 000	17.83	68 631 120	17.2

a. Her yılın başındaki büyüklük.
Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı 2000; Devlet İstatistik Enstitüsü (2000: 235).

nin en önemli yoksulluk programı yaşlı ve muhtaçları mutlak yoksulluğun ancak üçte ikisi düzeyinde tutabilmektedir. Bu kişilerin yoksulluk yardımı alırken hangi ek desteklerle ve kaç yıl yaşayabildikleri ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Yeşil Kart Sistemi

Yeşil Kart Sistemi 1992'de yoksullara sağlık hizmeti sağlamak amacıyla başlatıldı. Sağlık yardımlarından yararlanabilmenim koşulu kişinin hiçbir sosyal sigorta sistemine dahil olmaması ve aylık gelirinin asgari ücretin üçte birinden az olması, dolayısıyla sağlık harcamalarını kendisinin karşılayabilmesinin mümkün olmamasıdır. 1998'de sokak çocukları da kapsama alındı. İhtiyaç içinde olanlara olanağı olup olmadığı araştırıldıktan sonra "yeşil kart" adı verilen sağlık kartı verilir. Yeşil kart sahipleri Sağlık Bakanlığı bütçesinden finanse edilen parasız sağlık hizmetlerinden yararlanırlar.

Bu program genel sağlık sigortası sistemi kuruluncaya kadar geçici bir hizmet olarak başlatılmıştı. Fakat bunun gerçekleşmemesi nedeniyle program sürmektedir. Tablo 6'dan görülebileceği gibi, ye-

şil kart başvurularının ve verilen kartların sayısı zaman içinde çok hızlı artmıştır. 1999 yılı sonunda toplam nüfusun %15'ine tekabül eden 8.6 milyondan fazla kişi yeşil kart sahibiydi.

Tablo 6: Sağlık Yardım Kartı (Yeşil Kart) Sisteminin Kapsamı

Yıl	Başvurular	Verilen Kart Sayısı	Toplam Kart Sayısı
1992	910 873	365 509	-
1993	2 060 849	1 845 832	-
1994	1 498 213	1 460 111	-
1995	1 507 504	1 159 712	4 831 164
1996	970 889	716 338	-
1998	1 345 953	1 093 465	7 760 000
1999	-	-	8 645 573

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2000)

Yeşil kart programı Sağlık Bakanlığı tarafından ve son derece sınırlı fonlarla yürütülmektedir. Bu nedenle, Sağlık Bakanlığı hastanelere ve diğer sağlık kuruluşlarına sağlık yardımı hizmetlerinden doğan borçlarını ödeyememekte ve özellikle kamu sağlık kurumlarını mali sıkıntıya düşürmektedir.

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu

Bu fon[4] 1986'da kurulmuştur. Amacı herhangi bir sosyal sigorta programına dahil olmayan ve acil ihtiyaç içinde olanlara ayni ve nakti yardım sağlamaktır. Ek olarak, küçük bir destekle iş sahibi olabileceklere ya da eğitim-öğretimlerini tamamlayabileceklere geçici yardım sağlamayı hedefler. Ayrıca, acil ihtiyaç içinde olan afet ve terör mağdurlarına da yardım sağlar. Yardımlar gıda, giyim, yakacak, barınma, ilaç, tıbbi bakım, kırtasiye gibi alanlarda olabilir; ya da mesleki eğitim, küçük üretim ve kendi işinde çalışmaya yönelebilir. Fon öğrenci yurtları ve huzur evleri de inşa eder. Bazen öğrencilere burs verir. Fakat parasal yardımlar genellikle sağlanan yardımların küçük bir kısmını oluşturur.

Fon birçok kaynağın toplanmasıyla oluşturulan bir havuzdur.

4. Günlük dilde "Fakir-Fukara Fonu" veya Fak-Fuk Fon olarak anılmaktadır.

Kaynakları bütçeden ayrılan ödenekler, bazı kamu iktisadi teşebbüslerinin gelirlerinden yapılan transferler, gelir ve kurumlar vergisinden ayrılan fonlar, gönüllü katkılar ve bağışlar gibi çok farklı alanlardır. Bu fonlar Merkez Bankası'nda toplanır, Başbakanlık tarafından idare edilir ve çeşitli bölgelerde ve kentlerde kurulmuş 934 yerel birim tarafından kullanılır. Toplanan fonların birimlere dağıtılması idari taktire kalmıştır ve sürekliliği ya da düzenliliği yoktur.

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu Türkiye'deki temel sosyal yardım programıdır. Mart 1999'da fondan yararlananların sayısı 4.2 milyon kişiye ulaşmıştı (World Bank 2000: 61). Fakat bu yararların düzeyi ve dağılımı ile ilgili sistematik ve konsolide edilmiş bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda mevcut tek çalışma Fon'un kendisinin organize ettiği Ağustos-Ekim 1996'da 925 yerel birim tarafından yürütülen bir bilgi toplama girişimidir (bilgiler için bkz. *Cumhuriyet*, 1997: 9). Bu çalışmaya göre, 4 132 000 yoksul insan fona başvurmuştur. Bu rakam ülke nüfusunun %6'sıdır. Başvuranların çoğu Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'dandır. %37.5 (1.5 milyondan fazla insan) yiyecek, %17 yakacak, %15.5 giyecek yardımı talep etmişti. Sağlanan yardımların dağılımı %32 gıda, %23 yakacak, %9 giyecek, %7 sağlık, %6 nakit, %3 eğitim, %2 barınma, %1 küçük üretim, ve diğerleri şeklindeydi. Ortalama yardım harcaması 4.4 milyon, ya da asgari ücretin dörtte biriydi. Bu denli küçük ve düzensiz yardımlara rağmen, Doğu Anadolu nüfusunun %11'i, Güneydoğu Anadolu nüfusunun %13'ü, Siirt ili nüfusunun %33'ü ve Marmara Bölgesi nüfusunun %3'ü fona başvurmuştu. Fonun amacı mümkün olan en yüksek sayıda insana yardım sağlamaktı, ama bu kadar küçük bir sosyal yardım bütçesi ile sağlanan yardımlar o andaki en acil yoksul ihtiyaçlarına yöneldi ve olabilecek en minimum düzeyde kaldı. Örneğin, fonun kaynakları konsolide bütçe harcamalarıyla karşılaştırıldığında, 1989'da %0.6, 1993'te %1.2, 1994 ve 1995'te %1.8, 1996'da %1, 1997'de %1.6, 1998'de %1.5 mertebesindeydi (Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu: 1989-98 yılları).

Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu

Bu kurum 1983'te Başbakanlık'a bağlı olarak kuruldu. Kurum yaşlılar için huzur evleri, kimsesiz çocuklar için bakım evleri, çocuk yu-

vaları, vb. kurumları çalıştırır. Ayrıca çocuk edinme hizmetleri verir ve koruyucu aile hizmetlerini destekler. Böylece, korumaya ihtiyacı olan yaşlılar, düşkünler ve çocuklara bakım sağlar, ayrıca küçük miktarda nakit yardımı verir.

1998'de 28 000'den fazla çocuk, 5500 yaşlı, 4500 düşkün kişiye koruma ve bakım sağlanmıştı (DİE 2000: 237). Kurum koruması altında olanlara diğer programlara göre daha iyi düzeyde destek sağlar. Çocukları yardıma muhtaç yoksul ailelere yapılan yardım 1998' de 16.2 ila 25.7 milyon TL idi (World Bank 2000: 62). Bu da asgari ücretin %34 ila %57'sine denk düşüyordu. Bu miktar yaşlılara yapılan yardım ya da Dayanışma Fonu'ndan yapılan yardımlardan çok daha yüksekti.

Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Sosyal Maliyeti

Türkiye'de sosyal risklere karşı sosyal koruma için ayrılan kamu harcamaları hem mutlak hem de nispi olarak son derece düşüktür. Bu durum Dünya Bankası istatistikleri temelinde bir karşılaştırma yapılarak kolayca ortaya konabilir. Dünya Bankası'nın sosyal harcamalar için sunduğu veriler eğitim, sağlık, sosyal sigorta, sosyal refah, konut ve toplumsal hizmetleri kapsamaktadır. 1996'da (yani bu yazının yazıldığı sırada en karşılaştırılabilir verilerin olduğu yılda), Türkiye'de sosyal harcamaların merkezi devlet bütçesindeki payı %19 idi. Bu orana göre sadece Kongo, Çin ve Suriye Türkiye'dekinden daha düşük bütçe paylarına sahipti (World Bank 1999: 216-7). Merkezi devlet bütçesinin %60 ve üstü oranlarda pay ayıran 13 ülke vardı. Bu ülkelerin sekizi Latin Amerika ve geçiş ekonomileri, beşi gelişmiş ülke idi (Arjantin, Avusturya, Şili, Kosta Rika, Hırvatistan, Latviya, Hollanda, Yeni Zelanda, Panama, Polonya, İsveç, İsviçre, Uruguay). Listedeki bütün ülkeler arasında bu payın %30'un altında olduğu sadece on ülke bulunuyordu. Bu karşılaştırma açıkça gösteriyor ki Türkiye'de sosyal güvenlik son derece yoksuldur ve dünyadaki en kötü refah devletlerinden biri de Türkiye'dedir.

Tablo 7 ve Tablo 8, sosyal harcamaların konsolide bütçeye ve gayri safi milli hasılaya (GSMH) göre nispi büyüklüklerini göstermektedir. Bu bilgiler sosyal koruma harcamalarının ne kadar yetersiz olduğunu göstermektedir. Toplam sosyal harcamaların GSMH'ye

oranı genellikle %4-5 dolayındadır. Refah harcamaları minimal %0.1-0.2 dolayındaydı. Son yıllarda sosyal sigorta kurumlarına transferler artış gösterdi. Bu kurumların açık vermesine ve bütçe transferlerine ihtiyaç duymasına yol açan en önemli neden prim toplamada ortaya çıkan sorunlardır. SSK'da prim toplama problemleri en çok kamu kesiminden kaynaklanmaktadır.

Tablo 7: Konsolide Bütçe'de Sosyal Harcamalar (GSMH'nin %'si)

Yıl	Toplam Bütçe Harcamaları	Eğitim	Sağlık	Sosyal Refah	Toplam Sosyal Harcamalar	Sosyal Sigortalara Transferler[a]	Sosyal Sigortalara Transferler[b]
1989	16.9	2.6	0.7	0.1	3.4	0.60	-0.5
1990	17.2	3.2	0.8	0.2	4.2	0.31	-0.3
1991	20.9	3.6	0.9	0.2	4.7	0.25	0.1
1992	20.4	4.0	1.0	0.2	5.2	0.36	0.2
1993	24.6	4.1	1.0	0.2	5.3	0.55	0.6
1994	23.2	3.3	0.8	0.2	4.3	0.89	0.6
1995	22.0	2.7	0.7	0.1	3.5	1.38	0.6
1996	26.4	2.9	0.8	0.2	3.9	2.24	0.2
1997	27.4	3.3	0.9	0.2	4.4	2.59	0.0
1998	29.5	3.6	0.9	0.2	4.7	2.62	0.4

Kaynak: Maliye Bakanlığı (2000, 1999, 1995, 1991).
a. Maliye Bakanlığı (2000'e göre). b. Maliye Bakanlığı (1999'a göre). Bu verilerin kaynağı aynı (Maliye Bakanlığı) olsa bile, veriler arasındaki farklılıklar açıklanmamıştır. Devlet Planlama Teşkilatı ilk veri setine atıf yapmaktadır.

Tablo 8: Türkiye'de Sosyal Güvenlik Programlarının Büyüklüğü: Harcamaların GSMH İçindeki Payı (%)

Yıl	Sosyal Sigorta	Sosyal Yardım Toplam	Yaşlılık Muhtaçlık Sakatlık	Yeşil Kart	Dayanışma Fonu	Çocuk Esirgeme Kurumu	Sosyal Sigorta Kurumları Transferler
1993	0.55	0.31	0.12	0.03	0.11	0.05	1.05
1994	0.89	0.33	0.09	0.06	0.14	0.04	1.22
1995	1.38	0.26	0.06	0.08	0.08	0.04	1.26
1996	2.24	0.22	0.05	0.07	0.06	0.04	0.77
1997	2.59	0.29	0.06	0.07	0.11	0.05	0.44
1998	2.62	0.32	0.06	0.06	0.15	0.04	0.29
1999	3.56	0.40	0.09	0.06	0.20	0.04	0.21

Kaynak: Güven Sak, *Social Assistance System in Turkey: The Structure and its Problems*, World Bank 1999'dan aktaran World Bank 2000: 63; Maliye Bakanlığı (1999).

59 milyon kişiye hizmet ettiği iddiasında olan sosyal sigorta kurumlarının kamu harcaması olarak GSMH'nin sadece %3.6'sı kadar kaynak kullanması da ironiktir. Benzer şekilde, 15 milyon kişiyi kapsamış sosyal yardımlar GSMH'nin %0.2-%0.4'üne tekabül etmiştir. Fakat, yukarıda da açıklandığı gibi, Türkiye'nin demografik, sosyal ve iktisadi koşulları karşısında, sosyal sigorta programlarının sadece primlerle finanse edilmesini beklemek gerçekçi değildir. Öte yandan, 59 milyon kişiye hizmet etme iddiasında olan sosyal sigortalar küçük fonlarla çalışınca, sosyal güvenlik sistemi kapsamlı ve koordinasyon içinde çalışamamaktadır.

Sonuç Yerine

Türkiye'deki sosyal güvenlik sistemi liberal refah rejimi felsefesiyle kurulmuş ve işletilmeye çalışılmıştır. Fakat bu sistem liberal bir refah rejiminin ön koşullarını ve gereklerini yerine getirememiştir. Bu sistemin çelişkileri ve nihai olarak çöküşü, tam veya yüksek istihdam ve çalışanların hepsinin sosyal sigortalı olması ve kendi prim gelirleriyle ayakta durması varsayımlarına dayanan liberal felsefenin, Türkiye'nin sosyal koşullarına ve sosyal koruma ihtiyaçlarına uymamasının sonucudur. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) vatandaşlık hakları, temel gelir ve yoksulluğu önleme ilkelerine dayanan evrensel sosyal koruma rejimini bütün üye ülkelere ve Türkiye'ye önermektedir. Türkiye'deki mevcut sistemin işleyişi ILO'nun bu önerisine açıkça terstir.

Son birkaç yıldır bu yoksul sosyal güvenlik sistemi bile, özellikle sosyal sigortalar açısından daha da liberalleştirme ve piyasalaştırma girişimlerine maruz kalmaktadır. Bu girişimler sözleşmelilik, kamu kesimi işleyişine piyasa ilkelerini getirmek, istihdam koşullarının ve gelirlerin piyasa işleyişine daha güçlü bir şekilde bırakılmasıyla koruyucu kamu müdahalesinin azaltılması, sosyal sigorta yararlarının koşullarının ve düzeylerinin düşürülmesi alanlarında görülmektedir. Zaten son derece yoksul olan sosyal koruma rejiminin daha da liberalleştirilmesi ve mevcut olandan bile geri gidilmesi Türkiye'nin toplumsal gerçekleri ve toplumsal ihtiyaçlarına büsbütün ters düşecektir.

KAYNAKLAR

Arın, T. (1993), "Refah Devleti: Bir Analiz Çerçevesi", IX. Türkiye Maliye Sempozyumu, *Türkiye'de Bütçe Harcamaları*, 6-8 Mayıs 1993, Silifke. Adana: Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü yayını, s. 55-74.

— (1996), "Türkiye'de Sosyal Güvenlik Fonlarının Açıkları: Liberal Sosyal Güvenlik Rejiminin Çelişkileri ve İflası", X. Türkiye Maliye Sempozyumu, *Kamu Kesimi Finansmanı Açıkları*, Kemer, 14-17 Mayıs 1994. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Yayını.

Arın, T. ve Ergin, B. (1998), "Türkiye'de Sosyal Güvence ve Kadınlar: Yasal Çerçeve ve Uygulama", Necla Arat (der.), *Aydınlanmanın Kadınları* içinde. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, s. 212-70.

Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu (1989-98 yılları), *Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu*, Ankara.

Cumhuriyet (27 Ocak 1997), *İktisat Eki*, no. 14.

DİE (1997), *İşgücü İstatistikleri 1996*, Ankara.

DİE (1998), *İşgücü İstatistikleri 1997*, Ankara.

DİE (2000), *İstatistik Yıllığı 1999*, Ankara.

DPT (1998), *1999 Yıllık Programı*, Resmi Gazete, 15 Kasım.

DPT (2000a), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-98*, Ankara.

DPT (2000b), *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, Ankara.

Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.

Goodin, R. E. ve diğ. (1999), *The Real Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.

ILO (1996), *Sosyal Yardım: Türk Hükümeti için Sosyal Güvenlik ve Sağlık Sigortaları Reform Projesi, Rapor 21*, Ocak. Cenevre.

International Labor Office (ILO) (2000) *Cost of Social Security 1994-96*, Social Security Department, Mart, Cenevre.

Leibfried, S. (1992), "Social Europe: Welfare Trajectories of the European Community", *How to Organize Prevention* içinde, U. Otto ve G. Floesser (der.), Berlin: De Gruyter.

— (1993), "Towards a European Welfare State?", *New Perspectives on the Welfare State in Europe* içinde, C. Jones (der.), Londra: Routledge.

Maliye Bakanlığı (1991), *1991 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ekim, Ankara.

— (1995), *1995 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ekim, Ankara.

— (1999), *2000 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ekim, Ankara.

— (2000), *Kamu Hesapları Bülteni*, Mart, Ankara.

Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2000), *Sağlık İstatistikleri*, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı (2000), *Emeklilik İstatistikleri*, Ekim, Ankara.

World Bank (1999), *World Develo[illegible]nent Report 1998/99, Knowledge for Development*, New York: Oxford University Press.

—— (2000), *Turkey: Economic Reform, Living Standards and Social Welfare Study*, Poverty Reduction and Economic Management Unit, Europe and Central Asia Region.

Eğitimin Özelleştirilmesi

Fatma Gök

EĞİTİM temel bir insan hakkı olarak kabul edilmiştir, çünkü eğitim süreci insanı zihinsel ve sosyal olarak geliştiren ve özgürleştiren bir potansiyele sahiptir. Devletin bütün vatandaşlara sosyal sınıf, cinsiyet, dil, inanç, etnik ve azınlık grup farklarından dolayı ayrımcılık yapmadan eğitim sağlaması evrensel olarak kabul edilen bir ilkedir. Diğer bir deyişle, eğitim en temel kamu hizmetlerinden biridir. Eğitim, bireylerin sosyal, politik, kültürel ve entelektüel yeteneklerinin gelişmesinde ayrıcalıklı bir rolü olduğu için temel bir insan hakkı olarak evrensel kabul görmüştür.

Eğitim bütün vatandaşlar için temel bir hak olarak kabul edilmesine rağmen, hükümetler bilhassa vatandaşlar böyle bir haktan en yüksek düzeyde yararlansın ve içinde yaşadıkları sosyal çevrede potansiyellerini en yüksek seviyede gerçekleştirsinler diye eğitim sunmazlar. Devletlerin böyle bir sorumluluk almasındaki nedenleri incelediğimizde, eğitim sisteminden, içinde bulunduğu toplumun işlemesi için ekonomik, sosyal, politik ve ahlaki birçok işlevleri gerçekleştirmesinin beklendiğini görürüz. Öncelikle toplumdaki var olan işbölümünün konumları için gerekli insangücü ihtiyacı eğitim sistemi tarafından seçilir ve yetiştirilir. İlköğretimin ötesinde eğitim gerektirmeyen çeşitli işler ve görevler için bile bazı seçme ve yerleştirme mekanizmaları vardır. Dahası, "iş içinde" ve "hizmet içi" eğitim ve yetiştirme faaliyetleri artık her türlü işyerinde gerekli hale gelmiştir. Eğitimin bir başka belirleyici işlevi ise yeni neslin toplumun kültürel normlarına uygun hale getirilmesi ve sosyalleşmesini sağlamasıdır. Toplumsal düzenin hâkim kültürel, siyasi, ideolojik değerleri eğitim yoluyla bireylere aktarılır. Çocuklar ve yeni nesiller bu değerleri benimsemek üzere yetiştirilir. İlkokul ders kitapları bu

tür değerlerin genç zihinlere nasıl dayatıldığının en çarpıcı ve acı verici örnekleriyle bezenmiştir (Gök ve diğ. 1994).

Tarihsel Gelişim

Türkiye'de eğitimin devlet tarafından sağlanan bir kamu hizmeti olarak tanınması ilk kez Osmanlı döneminde, 1839 Tanzimat Fermanı'nın yayımlanmasından sonra gündeme geldi. Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde, ilköğretimin bütün vatandaşlara zorunlu ve parasız sağlanacağı ilan edilmiştir. Tarihsel olarak olağanüstü öneme haiz olan bu girişim (vatandaşlara eğitim verme sorumluluğunun benimsenmesi) hiçbir zaman tam olarak benimsenip gerçekleştirilmemiştir.

Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra, 1924 yılında yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat kanununun getirdiği düzenlemelerle bu alanda önemli bir aşama kaydedilmiştir. Bu kanun ile yeni cumhuriyetin modernleşme yanlısı kadrosu Osmanlı döneminin laik ve dini eğitim ikilemini sonlandırdı.[1] Aynı zamanda, Batı'daki eğitim sistemini model alan laik bir ulusal eğitim sistemi kuruldu.[2] Cumhuriyet dönemi eğitim sistemini tanımlayan en belirleyici özellik katı merkeziyetçi oluşudur. Tevhid-i Tedrisat kanunu tüm bilim ve eğitim kurumlarını Milli Eğitim Bakanlığı'na bağladı; tüm dini eğitim ve öğretim kuruluşları kapatıldı ve yabancı okullar ile azınlık okulları da dahil, bütün okullar devlet denetimi altına alındı.

1923 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerine kurulan yeni cumhuriyet rejimi köklü sosyal, ekonomik, politik ve kültürel değişiklikleri getirdi. Her ne kadar modernleşme süreci 19. yüzyılda başlamış olsa da, ulus-devletin kurulması Türkiye toplumunun Batı Avrupa modeli örnek alınarak dönüştürülmesinde en kritik rolü oynamıştır. Gerçekten de Batılılaşma yolunda bir dizi düzenleme ve değişiklikler toplumun eğitimli, Batılılaşmış, şehirli ta-

1. Cumhuriyet ilan edildiği zaman ikili bir eğitim sistemi vardı. Birincisi, geleneksel *mekteb, medrese* ve *enderun*, diğeri ise, Batı Avrupa okulları model alınarak kurulan modern okullardı.

2. Güzel bir örnek, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bir anlaşmayla 1868'de kurulan ünlü Galatasaray Lisesi'dir. Bu okul, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra, devlet liseleri için model olmuştur.

bakası tarafından içtenlikle benimsenmiştir. Laik ve modern bir eğitim sisteminin kurulması bu gelişmenin hayati öneme haiz bir parçasıdır.

Ulus kurma, modernleşme ve Batılılaşma çabalarında eğitime kritik bir görev yüklendi. Türkiye'nin geleneksel, İslami bir toplumdan modern bir topluma dönüşmesi ve böylece Batı uygarlığının ve kültürünün saygıdeğer bir üyesi olabilmesi için eğitimin olumlu bir faktör olduğuna inanılıyordu. Gerçekten de bu durum birçok yeni kurulan ulus-devletlerde gözlenen bir durumdur (Fisher 1979). Yani eğitim, sosyal ve kültürel reformların gerçekleştirilmesinde ve yeni değerlerin kök salmasında etkin olarak rol oynaması istenen ve beklenen bir faktördür. Eğitimin bu işlevi yeni vatandaşlık kimliğinin gelişmesinde temel bir etken olarak benimsenmiştir.

1923-46 yılları arası Türkiye'de tek partili dönem olarak tanımlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi, 1946 yılına kadar tek politik güç olarak ülkeyi yönetti. Tek partili dönemin eğitim politikaları, Batı'ya yönelmiş yeni rejimin sosyal, politik ve kültürel değerlerinin benimsenmesini sağlayıcı bir anlayışa dayanıyordu ve eğitim programı aynı zamanda yeni kurulan ulus-devletin kurumsal yapısının oluşmasına destek vermek üzere hazırlandı. Bu dönemde eğitimin politik ve kültürel sosyalleştirme işlevi öne geçmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı 19 Aralık 1923 tarihindeki genelgesinde "mektepler Cumhuriyet esaslarına sadık kalmayı telkine mecburdur" demektedir (Akyüz 1993: 286). Okullarda Batılı anlayışa sahip modern, şehirli bir kültürün yerleştirilmesini amaçlayan programlar hazırlanmıştır. Ders kitapları da bu tür bir anlayışla yazılmıştır. Dahası, örgün eğitim dışında kalan, yetişkin nüfusa yönelik ve böylesi bir politik sosyalleştirmeyi amaçlayan girişimler de vardır. Bu girişimlerin en önemlileri şehirlerde kurulan *halk evleri* ve kırsal kesimlerde faaliyet gösteren *halk odaları*'dır.

Ayrıca, ekonomik olarak yoksul, mali ve fiziksel kaynakları sınırlı olan bir ülke için eğitimin önemi apaçık ortada idi. Bireylerin sanayi ve hizmet sektörünün tüm işleri için profesyoneller olarak yetiştirilmesi gerekliydi. Dahası, tarım ve sanayideki üretimin kesinlikle artırılması gerekiyordu. Bu dönemde gerçekleştirilen köylüye yönelik projelerde onların üretimini artıracak eğitici programlara ağırlık verildiği görülür. MEB'in 1938 ve 1939'da başlattığı Gezici Köy

Kadınları Kursları ile Köy Erkek Sanat Kursları bunlar arasındadır.

Yeni kurulan ulus-devlette eğitim, hükümet tarafından düzenleniyor, kontrol ve finanse ediliyordu. Buna bağlı olarak Cumhuriyet tarihinin baslangıcında Türkiye'deki okullar çoğunlukla kamu kurumları idi; özel öğretim kurumlarının sayısı çok azdı.[3] Ancak, 1980'li yıllarda hayata geçirilen neoliberal politikalar bu durumu dramatik bir biçimde değiştirmiştir.

Eğitim hizmeti devletin sorumluluğu olarak kabul edilmektedir, ancak bu herkesin eşit olarak yararlandığı bir hak olmaktan uzaktır. 1997 yılı Ağustos ayına kadar, zorunlu ilköğretim sadece beş seneydi. Diğer bir deyişle devletin eğitim hizmetini tüm vatandaşlara eşit olarak sağlaması Ağustos 1997'ye kadar sadece beş yıllık bir süre için geçerliydi.[4] Üstelik bazı çocuklar bu beş yıllık eğitimden bile faydalanamıyordu. Sınıfsal, bölgesel, cinsiyete ve etnik grup farklılıklarına dayalı çok çeşitli ayrımcılıklar nüfusun birçok kesiminin ilköğretimden bile yararlanmasına engel olmuştur. 1927 yılında okuma yazma oranı %11 iken, bu oran 1935 yılında %20.4 ve 1981 yılında %69 idi. Ne hazindir ki bugün bile ilköğretime giriş %100 gerçekleşmemektedir.

Türkiye'de ortaöğretim ve yükseköğretim kurumları da esas olarak devlet tarafından kurulan, finanse edilen ve kontrol edilen okullardır, fakat bu okullara devam etmek hiç kimse için zorunlu değildir. Bu durum, sonuçları itibarı ile çok anlamlıdır, çünkü eğitim istatistikleri irdelendiği zaman eğitim sistemi içinde elenmenin en dramatik olduğu nokta ilköğretimden ortaöğretime geçiştir. 1945-46 öğretim yılında, ilkokulu bitirenlerden ancak %12'si ortaokula başlamıştır. Aynı yıl çağ nüfusunun ortaokul düzeyinde okullaşma oranı %4.4'tür. Uzun yıllar sonra, 1972-73 öğretim yılında ilkokulu bitirenlerin ortaokula geçiş oranı hâlâ %42 gibi oldukça düşük bir

3. Bu, Türkiye Devleti'nin ve yönetimdeki Cumhuriyet Halk Partisi'nin özel eğitime karşı olduğu anlamına gelmiyordu. Örneğin, 1925 yılında TBMM'nin açılış konuşmasında Atatürk, varsıl insanlardan özel eğitim kurumları kurmalarını istedi (MEB, 1991).

4. Zorunlu eğitimi sekiz yıla çıkarma kararı, genel politikalarda önemli bir değişime işaret eder. Öğretme ve öğrenme etkinliklerinin örgütlenmesi açısından, pedagojik olarak da önemlidir. Daha önce üç yıl ortaokul ve üç yıl liseden oluşan altı yıllık ortaöğretim, yalnızca üç yıllık liseyi kapsayacak biçimde tanımlandı.

orandadır (Oğuzkan 1981: 86); 1984-85 öğretim yılında %56.4'tür (Oğuzkan 1997: 86). İlköğretimden ortaöğretime geçiş oranlarının 1992-93 öğretim yılında %67.3; 1996-97'de ise %66.6'lar seviyesinde olduğu görülmektedir (DİE 1992, 1993, 1996, 1997).

Eğitimde vahim bir ayrımcılığın da sosyal cinsiyet bazında ortaya çıktığını görüyoruz. Ortaokula devam eden kız ve erkek öğrenci oranları arasında uçurumlar vardır. 1971-72 öğretim yılında bu oran kızlar için %29.5 iken erkekler için %51.3 idi. Aynı yılda çağ nüfusunun ortaokul düzeyinde okullaşma oranı %35 iken kızlar için bu oran %19.3, erkekler için ise %50.1'dir. 1994-95 öğretim yılında ilköğretimi bitirenlerin %68.7'si ortaokula başlayabilmişken, aynı öğretim yılında çağ nüfusunun tüm ortaöğrenim düzeyinde okullaşma oranı %46.5'tir.

Tablo 1: Eğitim Sistemindeki Öğrenciler (1938-98) (%)

Yıllar	İlkokul		Ortaokul[a]		Lise		Meslek/Teknik Ortaöğretim[b]		Yüksek-öğretim	
	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek
1938-39	32.7	67.3	27.9	72.1	23.5	76.5	36.3	63.7	17.4	82.6
1949-50	36.9	63.1	27.1	72.9	20.5	79.5	26.0	74.0	19.2	80.8
1959-60	37.1	62.9	25.1	74.9	26.0	74.0	28.0	72.0	20.5	79.5
1970-71	42.3	57.7	26.7	73.2	28.7	71.3	33.9	66.1	18.5	81.5
1979-80	45.2	54.8	33.4	66.6	35.7	64.3	28.0	72.0	24.7	75.3
1990-91	47.1	52.9	37.1	62.9	42.9	57.1	32.0	68.0	33.6	66.4
1996-97	45.5	54.5			44.7	55.3	36.3	63.7	39.1	60.9
1997-98	44.9	55.1			42.7	57.3	38.5	61.5	40.1	59.9

a. Son iki öğretim yılında "ilkokul"da verilen oran, ilköğretimdeki (ilkokul+ortaokul) durumu yansıtmaktadır.
b. 1980-81 öğretim yılından itibaren mesleki ve teknik okullar, "ortaokul" içinde gösterilmiştir. Bu öğretim yılından önce mesleki ve teknik orta okullar, "mesleki ve teknik ortaöğretim" içinde gösterilmiştir.
Kaynak: Ünal, L. I; Özsoy, S. 1999: 59.

Kamu hizmeti olarak sunulan eğitimin seçkinci bir karakteri vardır. Bu gerçek kimlerin kaç sene okula gidebildiği ve ne tür okullara gidebildiği irdelendiğinde açıkça görülür. 75 yıllık Cumhuriyet tarihinde temel bir hak olan eğitimden yararlanmada eşitsizlikler ayrımcılıklar ve yetersizlikler son derecede yoğundur. Tablo 1, bazı öğretim yılları için kızların ve erkeklerin okula gitme oranlarını gös-

teriyor. Tablo 2 ise coğrafi bölgelere göre eğitim oranının dağılımını gösteriyor.

Tablo 2: Bölgelere Göre Okullaşma Oranları (1990-91)

Bölgeler	Okullaşma Oranları (1990-91)		
	İlkokul	Ortaokul	Lise
Marmara	97.8	56.6	25.3
Ege	89.4	43.1	20.8
Akdeniz	88.7	38.5	21.3
İç Anadolu	88.7	45.5	23.4
Karadeniz	86.3	32.8	17.2
Doğu Anadolu	75.8	26.7	16.7
Güneydoğu Anadolu	74.6	21.0	14.1
Toplam	87.1	40.1	19.8

Kaynak: Ünal, İ.İ., Özsoy, S. (1999: s.65)

Yukarıda bahsedildiği gibi, eğitim Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte uluslaşma ve modernleşmenin en önemli aracı olarak kabul edilmiş ve Cumhuriyet'in ilk on yılı içerisinde bugünkü sistemin esas çerçevesi kurulmuştur. Kimi zaman "reform" adı verilen, çok çeşitli kurumsal ve içeriğe ilişkin değişiklikler günün acil ihtiyaçlarına göre ve dönemin eğitim sistemine hâkim olan güçlerin müdahaleleri sonucu yapılmıştır. 1950'li yıllara kadar eğitim bir kamu hizmeti olarak kabul görmüştür, özel okul sayısı azdır ve bunların çoğunluğu Lozan Antlaşması'nın teminatı altında bulunan azınlık ve özel yabancı okullarıdır. Ancak 1950'li yıllardan başlayarak özel okulların sayısı giderek artmaya başladı. Maarif Kolejleri adı verilen yeni bir okul türü de bu dönemde kuruldu. Bu okulların açılması kamu eğitim hizmetinin sağlanmasında önemli bir değişikliğin göstergesidir. Maarif Kolejleri devletin kendi "Özel" liseleridir ve Anadolu Liseleri'nin önünü açmışlardır. 1966 senesine kadar özel okullardaki öğrenci ve öğretmen sayıları eğitim seviyesine göre Tablo 3'te gösterilmektedir.

5. Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1924) Batılı güçler ile Türkiye Cumhuriyeti arasında imzalandı. 40. Madde, azınlıkların, kendi anadillerinde okutacakları müfredatla okullar açabileceklerine ve bunları sürdürebileceklerine güvence veriyor.

Tablo 3: Özel Okullar ve Özel Okulların Öğrenci ve Öğretmen Sayıları 1940-65.

Yıllar	İlkokul			Ortaokul			Lise		
	Okul	Öğrenci	Öğretmen	Okul	Öğrenci	Öğretmen	Okul	Öğrenci	Öğretmen
1940 / 41	134	14 223	877	51	7652	666	35	4501	552
1944 / 45	121	14 388	884	47	6694	639	30	4802	491
1950 / 51	119	14 428	1018	42	6330	657	28	3147	530
1955 / 56	131	20 672	1106	47	10 413	902	34	4201	651
1960 / 61	151	24 783	1293	68	15 965	1167	51	6932	995
1965 / 66	164	25 727	1317	107	21 300	1448	76	12 867	2259

Kaynak: *Türkiye İstatistik Yıllığı,* DİE (1985); 1942-72, DİE; Milli Eğitim İstatistikleri 1993-94, DİE.

1965 tarihinde çıkarılan Özel Öğretim Kurumları Kanunu ile özel okullarla ilgili önemli bir yasal düzenleme yapılmıştır. Türk veya azınlık grupları tarafından işletilen her türlü özel okul, özel dershane ve diğer özel eğitim kuruluşları bu yasa uyarınca yönetilmektedir. Bütün bu özel okullar Milli Eğitim Bakanlığı aracılığıyla devletin gözetimi ve denetimi altındadır. Özel okulları tarif eden en önemli nitelik kuşkusuz bu kurumların paralı eğitim veren kurumlar olmasıdır. Yukarıda adı geçen kanunun 3035 sayılı düzenlemeyle değişen 2. maddesinde "Bu kurumlar faaliyetlerini sadece kazanç sağlamak için düzenleyemezler. Ancak, Türk Milli Eğitimi'nin kalitesini yükseltmek, gelişmesine fırsat ve imkân verecek yatırımlar ve hizmetler yapmak üzere gelir sağlayabilirler," (MEB 1966: 11) ifadesi yer almışsa da 1980 sonrası özel okul artışlarına bakılırsa çeşitli düzeylerde okulların faaliyette olduğu ve ana amacı kâr etmek olan birçok özel okulun işletildiği bir gerçektir. Özel Üniversiteler de ücretleri fahiş fiyatlara ulaştığı için eleştirilmektedir.[6]

Neoliberalizm ve Eğitim Politikaları

Türkiye'de devlet okullarında verilen eğitimin niteliği 24 Ocak 1980 ekonomik yeniden yapılanma politikaları ile önemli ölçüde düşmeye başlamıştır. 1980'lere kadar devletin sorumluluğu olarak kabul edilen eğitim hizmeti 1980'lerden sonra geri plana itilmiştir.

6. 27 Temmuz 2001'de gazeteler bu haberi başsayfadan vermişti.

Dönemin başbakanı Turgut Özal, Sosyal Devlet'in modasının geçtiğini ilan etmişti. 1980 darbesinin lideri olan ve daha sonra kendisini cumhurbaşkanı seçtiren Kenan Evren ise vatandaşların çocuklarını devlet okullarına ücret ödemeden göndermelerini eleştirmiştir. 1986 yılında o dönemin tek özel üniversitesi olan Bilkent Üniversitesi'nin açılış konuşmasında Evren, "12 çocuğu var, 12'sini de devlet parasız okutuyor. Bu sosyal adalet mi?" diye soruyordu. Aynı yıl Başbakan Turgut Özal Yıldız Üniversitesi'nin yeni öğretim yılı açılış konuşmasında sağlık ve eğitim harcamalarının devletin üzerindeki yükler olduğunu ilan etti. 1980 darbesinden hemen sonra, "Kendi okulunu kendin yap" kampanyasının başlatılması da bu yeni dönemden bağımsız bir gelişme olamaz kuşkusuz (Altunya 1995). 1980 sonrası gelir dağılımının vahim derecede eşitsiz paylaşımı ve sermaye ve emek arasında zaten adaletsiz olan dengenin sermaye güçleri lehine bozulması eğitim sisteminde çok önemli değişikliklere yol açmıştır. Neoliberal ekonomi politikalarının uygulandığı bu dönem eğitimde fırsat ve olanak eşitliği açısından ciddi gerilemelere sahne olmuştur. Devlet bütçesinden eğitime ayrılan kaynaklar muntazaman azaltılmaya başlandı. Öğrenci başına yapılan harcama daha önce rastlanmamış derecede düştü. Aynı süreç içerisinde eğitim sisteminde dini ağırlık giderek artırılmıştır. İmam hatip okullarının sayısı hızla arttı, ilk ve ortaöğretimde din dersleri zorunlu hale getirildi, hatta bu zorunluluk anayasal bir güvenceye de bağlandı. Türkiye'nin karşı karşıya geldiği bir başka sorun ise hızlı nüfus artışıdır. Türkiye'de genç nüfusun yüksek olduğu bilinen bir gerçektir. Nüfusun yaklaşık yarısı 25 yaşın altındadır. 1999 yılında eğitim sisteminin tümünde kayıtlı toplam öğrenci sayısı 16.5 milyon idi. Kamu hizmeti olarak sağlanan eğitimde genel bir kötüye gidişin yaşanmasına paralel olarak, eğitimde özelleştirme 1980 sonrası şaha kalktı. Tablo 3 ile Tablo 4'ün karşılaştırılması özel ilköğretim kurumlarındaki artışı açıkça sergilemektedir. Örnek olarak, 1932-33 eğitim yılında 57 özel ilkokul ve 36 özel lise mevcuttu (MEB 1991). 1965-2000 döneminde özel okulların ve bu okullardaki öğrenci ve öğretmenlerin sayıları Tablo 4'te görülmektedir. Tablo 5 ise Türkiye'de özel üniversitelerin artışını göstermektedir.

Tablo 4: Özel Okul ve Özel Okulların Öğrenci ve Öğretmen Sayıları 1965-2000.

Yıllar	İlkokul			Ortaokul			Lise		
	Okul	Öğrenci	Öğretmen	Okul	Öğrenci	Öğretmen	Okul	Öğrenci	Öğretmen
1965 / 66	164	25 727	1317	107	21 300	1448	76	12 867	2259
1970 / 71	164	23 829	1359	108	23 870	1490	95	18 193	1736
1973 / 74	145	24 124	1234	99	24 430	1723	84	18 642	2047
1977 / 78	105	22 211	1017	82	22 624	961	72	16 894	1308
1980 / 81	92	21 518	786	80	21 882	821	68	15 913	1162
1983 / 84	83	18 916	764	84	27 166	1.070	72	15 876	1316
1990 / 91	169	44 442	2312	184	66 561	78	167	36 938	6884
1993 / 94	221	45 115	2737	231	64 644	70	243	45741	7990
1999 / 00	718	186 268	14190	.....[a]	.....[a]	.....[a]	457	56 603	8469

a. 1997'de sekiz yıllık zorunlu eğitim yasasının uygulanmaya başlanmasından sonra, ortaöğretimin birinci seviyesi olan ortaokullar ilkokullarla birleşti. Kaynak: *Türkiye İstatistik Yıllığı*, DİE (1985); *Milli Eğitim Hareketleri 1942-72*, DİE; *Milli Eğitim İstatistikleri 1993-94*, DİE.

Tablo 5: Türkiye'deki Özel Üniversitelerin Sayısı

Yıl	Özel Üniversite Sayısı
1986	1
1993	2
1994	3
1995	3
1996	7
1997	17
1998	18
1999	18
2000	20
2001	23

Kaynak: www.meb.gov.tr

Özel okul sayısındaki düzenli artış Türkiye'nin geçirdiği sosyo-ekonomik değişikliklerin eğitim sistemine nasıl yansıdığı göz önüne alınarak incelenebilir. Neoliberal politikalar sonucu ücretleri zaten ciddi oranda değer kaybeden çoğu anne baba, devlet eğitimindeki kalitenin düşmesi sebebiyle çocuklarına kaliteli eğitim sağlayabilmek için daha fazla fedakârlık etmek zorunda kaldı. Bu noktada belirtilmelidir ki 12 Eylül 1980 darbesi sonrası bu dönem protesto ve muhalefet kültürünün bastırıldığı bir dönemdir. İşçi sendikaları ve

öğretmen hareketi gibi kamusal eğitimi savunacak ve koruyacak sivil toplum ve politik kuruluşlar yasaklanmıştı. 1980 askeri darbesinin vahşeti, acımasız neoliberal politikalara karşı çıkacak tüm sosyal ve politik örgütleri ve hareketleri yasakladı ve/veya bastırdı. Ekonomik krize karşı tek reçete olarak sunulan özelleştirme, eğitimde de tek çare olarak topluma sunuldu.

Şurası bir gerçektir ki, Türkiye'de, eğitimde özelleştirme kamusal eğitimdeki kalite düşüşü ile çok yakından ilişkilidir. Devlet okullarına kayıt olan öğrencilerin sayısının artmasına rağmen bu artışa paralel olarak yeterli sayıda ve nitelikte öğretmen ve diğer eğitim personelinin atanmaması, gerekli fiziksel kaynak ile eğitim araç ve gereçlerinin sağlanmaması büyük bir çelişkidir. Tablo 6 konsolide bütçeden Milli Eğitim Bakanlığı'na ayrılan kaynağı ve MEB bütçesinin toplam milli gelirden aldığı payın oranını göstermektedir.

Tablo 6: Eğitime Ayrılan Kaynaklar

Yıllar	MEB Bütçesinin GSMH'ye Oranı (%)	MEB Bütçesinin Konsolide Bütçeye Oranı (%)
1990	2.14	13.21
1995	1.73	10.17
2000	2.70	7.13
2001	2.64	8.37

Kaynak: MEB (2000), *2001 Başlarında Milli Eğitim*, s. 339.

1993 yılındaki 56 trilyon TL'lik eğitim bütçesinin 49 trilyon TL'si personel harcamalarıdır. Bu rakamlar 1996 yılında sırasıyla 205 trilyon ve 257.6 trilyon TL idi. 1996 yılında yeni eğitim yatırımlarına ayrılan kaynak sadece 31 trilyon TL idi. Maaşlara ayrılan ödenek MEB bütçesindeki en büyük rakam olsa da öğretmenlerin maaşları, aynı düzeydeki kamu personelinin maaşlarında olduğu gibi insanca bir yaşam sürebilmek için yeterli değildir. Örneğin, 24 yıllık bir öğretmenin aylık maaşı 250 dolardır. Bu durumun iki farklı sonucu ile karşı karşıyayız: Birincisi meslek olarak öğretmenliğin cazibesi giderek düşmektedir. Öğretmenlik mesleği genç nesil tarafından en az arzulanan mesleklerden biri haline gelmiştir. İkinci sonuç ise, devlet okullarında bulunan iyi eğitilmiş, başarılı öğretmenlerin kendilerine sunulan maddi avantajlar nedeniyle özel okullara transfer olmaları-

dır. Özel okullardaki maaşlar devlet okullarına kıyasla iki, bazen üç kat fazladır. Böylece kamu okulları çok değerli deneyimli öğretmenleri ve diğer çalışanları kaybetmektedir.

Devletin öğrenci artışına paralel olarak kaynak ayırmaması eğitim yükünün ailelerin üzerine yıkılması anlamına gelmektedir. 1996 Mayıs ayında toplanan 15. Milli Eğitim Şurası'nda yaptığı konuşmasında dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz, "Dünyada hiçbir ülke ortaöğretim ve hele yükseköğretim kademelerinde her isteyene istediği kalitedeki eğitimi ücretsiz olarak verecek ölçüde zengin değildir," diyerek bu durumu açıkça ifade etmiştir. Bu açıklama, devletin anayasal bir görev olan herkese eşit ve kaliteli eğitim hizmeti sunma gibi bir kamu görevinden hızla kaçmaya çalıştığının işaretidir.

Nüfus artışının ve genç nüfus sayısının gerektirdiği yetişmiş eğitimli elemanın azlığı ve giderek küçülen mali kaynaklar sonucu, devlet okullarının olanakları ve kapasiteleri yıldan yıla küçülüyor, okullarda sınıf başına düşen öğrenci sayısı artıyor ve devlet okulları eğitim gettolarına dönüşüyor. Bu durumdan en fazla etkilenenler yoksul ailelerin çocukları olmaktadır. Bu grup, zaten sosyal sınıf temeline dayalı uzun zamandan beri yerleşmiş olan ayrımcılığı gittikçe daha fazla yaşamaktadır. Devlet okulları yoksul ve işsiz ailelerin çocukları ile kalabalıklaştıkça, özel okullar parasını ödeyebilenlere "daha kaliteli" eğitim sağlayan kurumlar haline gelmektedir.

Eğitimde özelleştirme üç ana başlık altında incelenebilir:

Özel Okullar

Kamusal eğitim sistemine devlet bütçesinden son derecede yetersiz mali kaynak ayrılırken, özel okullara çeşitli şekillerde devlet kaynağı tahsis edilmektedir. Bu kaynaklar teşvik kredileri, gelir ve kurumlar vergisi muafiyeti sağlanması ve doğrudan kamusal fonların bu okullara dağıtılması şeklinde olmaktadır. Bu durum, özel okul sahiplerinin, bu tür okulların çoğalmasıyla devletin üzerindeki eğitim yükünün azalacağı savı ile ters düşmektedir.[7] Milli Eğitim Bakanlığı yetkilileri ve hükümet, özel okullardaki artışın devlet okullarına

7. Özel okul kuran girişimciler oldukça iyi örgütlüler. Önde gelen iki örgüt, Özel Okullar Derneği ve Özel Dershaneler Birliği'dir.

daha fazla kaynak ayrılmasına imkân sağlayacağını iddia etmektedir. Bu temelsiz bir iddiadır. Buradaki asıl sorun, zaten eğitimde fırsat ve olanak eşitliği sağlamakta büyük ölçüde yetersiz olan sosyal refah politikalarının hepten terk edilmesidir. Kaynakların tahsisinde eğitime öncelik verilmemektedir. 1997 bütçesinden Milli Eğitim Bakanlığı'na ayrılan miktar 509 trilyon TL iken, aynı yıl içerisinde Emniyet Genel Müdürlüğü 158.4 trilyon TL, Milli Savunma Bakanlığı 671 trilyon TL, Jandarma Genel Komutanlığı 117 trilyon TL, Diyanet İşleri Başkanlığı 47.1 trilyon TL, Kültür Bakanlığı 263 trilyon TL pay almıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Milli Eğitim Bakanlığı bütçesinin %85'i maaşlara ayrılmakta, acil ihtiyaç duyulan yeni kapasiteler yaratmak, eğitimin niteliğini evrensel düzeye çıkartmak, bina ve tesisler kurmak için anlamlı bir mali kaynak kalmamaktadır. Sonuç: daha da kalabalık sınıflar.

1987'den beri özel okulların ve bu okullara kayıt yaptıran öğrencilerin sayısı hızlı bir biçimde artmaktadır. 2000-2001 öğretim yılında özel okullara giden öğrencilerin sayısı 242 871 idi. Öğrencilerin toplam sayısı göz önüne alındığında bu çok yüksek bir rakam gibi görünmese de bu sayı her geçen gün artmaktadır. Devlet okullarından umudu kesen aileler çocuklarını daha iyi imkânlar vaat eden özel okullara gönderebilmek için olağanüstü çaba sarfetmektedirler. Böylece, eğitim sisteminin seçkinci karakteri her geçen gün güçlenmektedir. "Paran kadar oku", toplumun her kesiminde yerleşen bir eğitim anlayışı haline gelmiştir. Ekonomik bakımdan güçlü sınıflara mensup aileler, çocuklarını göreli olarak daha olumlu bir eğitim ortamı ve gerekli donanıma sahip özel okullara gönderiyorlar. Bu özel okullardaki sınıfların mevcudu 20-25 öğrenci iken, devlet okullarında bu sayı 60-70'e çıkabiliyor. Büyük şehirlerin kalabalık gecekondu semtlerinde, sınıftaki öğrenci sayısı 100'e ulaşan okullara rastlamak mümkündür. Bahsi geçen özel okulların yıllık ücretleri okulun itibarına endeksli olarak 3000 dolardan 13 000 dolara kadar değişmekte.

Önemli bir başka konu ise pedagojik açıdan son derece sorunlu olan bir eğitim yozlaşması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yozlaşma söz konusu özel okullara girmek için şart olan rekabetçi, zorlu sınavlar ve bu sınavlara hazırlanma sürecidir. Orta sınıf ve varlıklı aileler çocuklarını bu okullara girmek için gerekli sınavlara hazır-

lamak amacıyla özel dershanelere yollayabilmek ve özel hocalar tutmak için servet sayılabilecek paralar harcamaktadırlar.

Türk eğitim sistemindeki krizin ne denli derin olduğunun çarpıcı göstergelerinden biri de, bizatihi devlet tarafından kurulan yarı özel okullardır. Böylece devlet okulları sisteminde, özellikle ilk ve ortaöğretim seviyesinde bir hiyerarşi yaratılmıştır. Eğitim dili İngilizce olan, "Süper Liseler" olarak adlandırılan liseler açılmıştır. "Anadolu Liseleri" yine devlet okulları olarak kurulmuştur. Bu okullarda eğitim ücretsiz ve öğrenim çoğunlukla İngilizce, bazılarında ise Fransızca veya Almancadır. Özel okullarda olduğu gibi bu okullara girmek de zorlu bir yarışı kazanmayı gerektirir. Ortaöğretimde yaratılan hiyerarşi içerisinde kolej olarak adlandırılan özel liseler en üstte, Anadolu liseleri ikinci konumda bulunurken, onu Süper Liseler izlemekte, sıralamanın en altında ise normal devlet liseleri yer almaktadır. Türkiye'de hâlâ bazı kaliteli devlet liseleri varsa da, bu okullar gittikçe gettolaşmaktadır.

1975 yılından itibaren her ilde kurulan, seçkinci ortaöğretim okulları olan Anadolu Liselerinin ortaya çıkması yeni bir gelişme değildir. Aslında bu okullar 1950'li yıllarda oluşturulan itibarlı Maarif Kolejlerinin yeni adıdır. O yıllarda Türkiye'de bu okullardan sadece birkaç tane mevcuttu. İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi başlıca yabancı dillerde eğitim veren Anadolu Liseleri eğitim sistemindeki çaresizliğin çarpıcı bir ifadesidir. Bu okullar kamusal eğitimin niteliğinin bozulmasını devletin bizatihi kabul etmesi ve hiç değilse bazı öğrencileri kurtarma girişiminde bulunma politikasıdır. Bu okullarda daha olumlu bir eğitim anlayışı, yeterli imkânlar ve genellikle yabancı öğretmenler bulunmaktadır. Anadolu Liselerinin mezunları üniversiteye giriş sınavlarında devlet liselerini bitirenlere kıyasla genellikle daha başarılı olmaktadır. Ancak bu okullarda eğitim ücretsiz olduğu için, giriş sınavını kazanmak da bir o kadar zordur. Yoksul ve düşük gelirli aileler bu sınava hazırlanmak için gerekli olan maddi olanaklara sahip değildir. Yani, yarış orta ve yüksek gelirli aileler arasında gerçekleşmektedir. Böylece zaten yerleşmiş olan sosyal hiyerarşiler, ortaöğretim seviyesindeki okullar arasındaki ayrımlar yoluyla korunmaktadır.

Eğitime Katkı Payı

1990'lı yıllar eğitimde özelleştirmeye yönelik yeni bir atılıma tanık oldu. Okulları gerekli olan en temel eğitimsel ve fiziksel olanaklardan mahrum bırakan Milli Eğitim Bakanlığı, velilerden "eğitime katkı payı" adı altında yeni bir ücret talep etmeye başladı. Bunun dışında çocuklarını okula kayıt ettirmeye giden ailelerden kayıt parası adı altında bir ücret isteniyor, bu ücretin resmi olarak tanınmamasına rağmen okul idaresi en yoksul ailelerden bile bunu talep etmektedir. Ödenmediği takdirde aileler çocuklarını okula kayıt ettirememe tehdidi ile karşı karşıya kalabilmektedirler. Eğitime katkı payı, bağış, karne parası, kurs ücreti, vb. talepler ile, devlet tarafından sağlanan kamusal eğitim bile giderek ancak "paranın satın alabileceği" bir hizmet haline gelmiştir.

Özel Dershaneler

Türkiye'de yaratılmış en acıklı ve komik eğitim kurumları özel sektör tarafından işletilen "Özel Dershaneler"dir. Bu kurumlar Türkiye Eğitim Sistemi'nin içinde bulunduğu krizin ciddiyetini ve derinliğini sergilemektedir. Dershanelere devam etmek, son derecede rekabetçi iki tür sınavda başarılı olmak için kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmiştir. Bunlardan biri Kolejlere ve Anadolu Liselerine girmek için gerekli olan sınav, diğeri ise üniversiteye giriş sınavıdır. Üniversiteye giriş sınavının sonuçları bu sınavın vahşice rekabetini gözler önüne sermektedir. 2000 yılında sınava giren 1 414 872 öğrenciden sadece %45.9'u kendilerini üniversiteye girmeye aday hale getirecek olan 120 puanı tutturabilmiştir[8] (www.osym.gov.tr). Üstelik, bu puan bile üniversiteye girmeyi garanti etmemektedir, çünkü üniversitenin kapasitesi 120 puanın üzerindeki her öğrenciyi kabul etmek için yeterli değildir.

Saygın üniversitelerden birine kabul edilen öğrenciler yukarıda adı geçen özel dershanelere giderek iki, hatta bazen üç yıllık bir hazırlanma süreci geçirmiş oluyorlar. Muhtemelen yüksek ücretler ta-

8. Açık öğretim öğrencileri bu sayıya dahil değildir.

lep eden özel hocalardan ders alıyorlar. Bu arada devlet liseleri ise üniversiteye giriş sınavında başarılı olacak becerileri kazandıramayan, yeterli bir eğitim sağlamayan, fakat özel dershanelere öğrenci sağlayan kuruluşlar düzeyine düşürülmüşlerdir. Genellikle en pahalı dershaneler üniversiteye giriş sınavlarında en başarılı öğrencileri yetiştiren dershanelerdir. Bu kuruluşlar sadece ticari amaçlıdır. Özel dershaneler, eğitimin ticari işleme tabi, alınıp satılabilen bir hizmet/metaya dönüşmesinin apaçık bir göstergesidir. Aşırı kalabalık sınıflar ve yetersiz kaynaklarla birlikte eğitim kalitesinin gittikçe kötüleşmeye devam etmesi özel dershaneleri ailelerin tutunduğu bir can simidi haline getirmiştir. 1996 senesinde özel dershanelerin sayısı 14 852'ydi (MEB 1996).

Sonuç

Bu makalede Türkiye'deki eğitimin bugün karşı karşıya olduğu özelleştirilme ve ticarileştirilme olguları tarihsel olarak incelenmiş ve bu süreçte rol alan faktörler tartışılmıştır. Devletin eğitim alanına yeterince sahip çıkmaması, pazar ekonomisine hâkim olan güçlerin eğitim alanında da yerleşmelerini kolaylaştırmıştır. Bu durum 1980 sonrası dönemde IMF ve Dünya Bankası tarafından empoze edilen neoliberal ekonomi politikalarının doğrudan bir sonucudur. Özelleştirme sürecinde Türkiye'de var olan son derecede eşitsiz gelir dağılımı ve devlet tarafından sunulan eğitim hizmetinin sosyal ve tarihsel bağlamı hiçbir şekilde göz önüne alınmamıştır. Yukarıda işaret edildiği gibi özel okulların çoğalması teşvik edilerek hizmetten yararlananların maliyeti ödemesi beklenmektedir. Bu maliyetin seviyesini "pazar güçleri" belirlemektedir. Diğer yandan devlet kendi okullarında sunulan eğitim hizmetlerini, örneğin bakım, onarım işlerini bile paralı hale getirmek yolunda tedbirlere başvurmaktadır. Bu model Dünya Bankası ve IMF'nin bütün azgelişmiş ülkelere sunduğu bir modeldir.

Türkiye gibi gelir dağılımı son derece eşitsiz, zaten eleyici ve seçkinci bir eğitim geleneği olan bir ülkede piyasanın ve kârlılık ilkesinin belirlediği bir eğitimin, genç nesillerin tüm potansiyellerini geliştirebileceği bir süreç yaratmak gibi bir amacı gerçekleştirmesi beklenemez. Mali kaygılar ve piyasaya yönelme eğitim faaliyetleri-

nin odağı olunca istenmeyen sonuçlar ortaya çıkar. Mesela, okul seçerken eğitimin gelecekteki maddi getirisi belirleyici bir etken olarak öne geçer. Okullar ticari kurumlar olarak kurulursa, sağladıkları hizmetler de kâr, verimlilik gibi ticari kriterler çerçevesinde biçimlenir. Halbuki sosyal bir hizmet olarak sunulması gereken eğitimin özü bireylerin entelektüel ve kültürel olarak gelişmelerine yardım edilmesidir. Eğitim olanakları herkese eşit olarak sunulmak zorundadır. Eğitim süreci öyle bir şekilde düzenlenmelidir ki, ailelerin olumsuz ve/veya yetersiz maddi ve entelektüel durumlarının okul öncesinde çocukta yarattığı olumsuz etkilerin düzeltilmesi mümkün olabilsin. Bu Türkiye'de olabilir mi? Evet. Ama sadece, bunun yolunu açabilecek ve olanaklar sağlayacak sosyal, ekonomik ve siyasal bir düzenin çerçevesi içinde.

Eşitsizlikler üzerine kurulu kapitalist sistem içerisinde böyle bir vizyon mümkün değildir. Türkiye'de 1980 sonrası uygulanan neoliberal ekonomi politikaları eğitimde fırsat ve olanak eşitsizliğini daha da artırmış, eğitimi piyasa sürecine bağımlı hale getirmiştir. Halbuki eğitim her bakımdan özgürleştirici olmak zorundadır. Bugünkü şartlarda geleceğin bireylerini yetiştirecek özgür bir ortam sağlamak mümkün değildir. Öğrenciyi müşteri olarak algılayan bir sistem yaratıcılığı geliştirecek, eleştirel düşünme yeteneğini harekete geçirecek ve özgür düşünceyi teşvik edecek bir ortam sağlayamaz.

Eğitim hakkı sosyal bir hak olarak herkese kamu kaynakları kullanılarak, nicelik ve niteliksel olarak en kaliteli biçimde sunulmalıdır. Herkese yeterli eğitim olanakları ücretsiz olarak sağlanmalıdır. Eğitim en azından orta eğitim döneminin sonuna kadar zorunlu olmalıdır. Özgür, yaratıcı, eleştirel vatandaşlar yetiştiren bir eğitim süreci ancak piyasanın acımasız şartları dışında kalınarak başarılabilir.

KAYNAKLAR

Akyüz, Y. (1993), *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: Kültür Koleji Yayınları 2.

Altunya, N. (1995), *Eğitim Sorunlarımıza Kuşbakışı: Görüşler ve Öneriler*, Ankara: Ürün Yayınevi.

DİE (1967), *Milli Eğitim Hareketleri 1927-66*, Ankara.

DİE (1973), *Milli Eğitim Hareketleri 1942-72*, Ankara.

DİE (1985), *Türkiye İstatistik Yıllığı*, Ankara.
DİE (1992), *Milli Eğitim İstatistikleri 1991-92, Örgün Eğitim*, Ankara.
DİE (1993), *Milli Eğitim İstatistikleri 1992-93, Örgün Eğitim*, Ankara.
DİE (1995), *Milli Eğitim İstatistikleri 1993-94*, Ankara.
DİE (1996), *Milli Eğitim İstatistikleri 1995-96, Örgün Eğitim*, Ankara.
DİE (1997), *Milli Eğitim İstatistikleri 1996-97, Örgün Eğitim*, Ankara.
Fischer, K. B. (1979), *Political Ideology and Educational Reform in Chile. 1964-76*, UCLA.
Gök, F. ve diğ. (1993), "İlkokul Ders Kitaplarının İçerik Analizi Araştırması", yayımlanmamış araştırma.
Gök, F. (der.) (1999), *75 Yılda Eğitim*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
MEB (1966), *Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü*, Ankara.
MEB (1973), *Cumhuriyetin 50. Yılında Milli Eğitim*, İstanbul: Milli Eğitim Yayını.
MEB (1991), *Geçmişten Günümüze Özel Eğitim Kurumları*, Ankara.
MEB (1996), *Özel Okullar 1995-96*, Ankara.
MEB (1999), *2000 Yılında Milli Eğitim*, Ankara.
MEB (2000), *2001'in Başında Milli Eğitim*, Ankara.
Oğuzkan, T. (1981), *Educational Systems*, 2. baskı, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
—— (1997), *Educational Systems*, 4. baskı, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
Ünal, I. L. ve Özsoy, S. (1999), "Modern Türkiye'nin Sisyphos Miti: 'Eğitimde Fırsat Eşitliği'", F. Gök (der.), *75 Yılda Eğitim*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
www.meb.gov.tr
www.osym.gov.tr

Silahlanma

Küreselleşme Döneminde İktisadi Yansımalar*

Gülay Günlük-Şenesen

1980 SONRASINDA Türkiye'nin küreselleştiği alanlardan biri olan silahlanmanın içeriği incelenmekte ve bu içeriğin diğer küreselleşme alanlarıyla ilişkisi ortaya konulmaktadır bu yazıda. İktisadi alandaki yansımalar ele alınacağından, konunun siyasi ve askeri boyutları kapsam dışı bırakılmıştır. Ele alman diğer küreselleşme alanları ise yabancı sermaye, mali kaynaklar ve ithalattır.

Türkiye 1990'lı yıllarda önde gelen geleneksel silah alıcıları arasında en ön sıralara çıkmıştır. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü SIPRI'nın ilgili beş yıllık hareketli toplamlarına göre 1990-99 arasında Türkiye'nin yeri ikincilik ve üçüncülük arasında değişmektedir.[1] Küreselleşme son on yılda hız kazanırken, barışın, en azından Türkiye için, aynı hızda küreselleşmediğini söylemek pek abartma sayılmamalıdır.

Dünyadaki toplam askeri harcamalar 1990-96 arasında sürekli azalırken, bölgesel ayrımda Kuzey Afrika, Güney Amerika ve Doğu Asya'da askeri harcamaların artması ilginçtir (SIPRI 2000: 261). 1997-99 arasında her yerde inişler çıkışlar görülmektedir, ama yine de 1999 toplamı 1995 değerinin altında, 1990 değerinin ise çok altındadır. Ancak Doğu ve Güney Asya son yıllarda artan askeri harcamalarıyla dikkat çekmektedir. Sınıflamada Türkiye'nin de içine

* Orijinali İngilizce olan bu yazı Türkçe'ye Ümit Şenesen tarafından çevrilmiştir.

1. Son on yıldaki bütün alt dönemlerde birinci sırayı Suudi Arabistan almaktadır. İlk sıralardaki Türkiye'ye 1990'ların başlarında Mısır ile Japonya, daha sonra da Tayvan eşlik etmektedir (Kaynak: *SIPRI Yearbook*, çeşitli yıllar).

katıldığı Ortadoğu'da askeri harcamalar yakın yıllarda artarak 1990'ların başlarındaki düşüşü telafi etmiş, neredeyse 1992 düzeyine ulaşmıştır. Bölgedeki bu artış eğiliminin sorumluları Mısır, İran, İsrail ve Türkiye'dir.

1990-99 arasında Ortadoğu'da en çok askeri harcama yapanlar Suudi Arabistan, İsrail ve Türkiye'dir. Suudi Arabistan'ın ölçeği aslında çok büyük olup, harcama düzeyleri birbirine yakın olan İsrail ve Türkiye'nin toplamı kadardır. Veri bulunamayan Irak bir yana bırakılırsa, komşularıyla karşılaştırıldığında Türkiye'nin askeri harcamaları İran ve Suriye'nin iki katıdır. Türkiye Yunanistan'dan ortalama %30 daha fazla askeri harcama yapmaktadır.

Askeri harcamalara ayrılan kaynaklar bakımından GSYH'sinin %4.1'iyle Türkiye Ortadoğu'da alt sıralarda yer alırken, Avrupa ve NATO ülkeleri arasında, GSYH'sinin %4.6'sıyla başı çeken Yunanistan'ın ardından ikinci gelmektedir.[2]

1990'ların sonlarında harcamalarının mutlak düzeyleri Türkiye'nin üstünde (sırasıyla 6, 5 ve 3 katı) olan Fransa, Almanya ve İtalya Avrupa'da ön sıralarda yer almışlardır. Ama GSYH'leri içinde askeri harcamalarının payları daha düşüktür. Bu oran Fransa'da %3, Almanya'da %1.5 ve İtalya'da %2 kadardır. 1999 itibariyle Türkiye'nin askeri harcamalarının parasal düzeyi Avrupa'da, İspanya ile Hollanda'nınkine yakındır, ama bu ülkeler GSYH'lerinin %2'sinden de azını savunmaya ayırmaktadırlar.

Bu kaynak ayırma boyutu, yaşam düzeyi göstergeleri bakımından Türkiye'nin konumunu değerlendirmeyi gerektirir. Birincisi, Türkiye satınalma gücü paritesi cinsinden kişi başına GSYH açısından OECD'nin en yoksul ülkesidir. İkincisi, İnsani Gelişmişlik Endeksi açısından Türkiye 1998'de, Suudi Arabistan ve Brezilya'nın gerisinde, 174 ülke arasında 85. sıradadır (UNDP 2000: 157-60).[3] Türkiye'nin konumu, insani gelişmişliği orta derecede olan ülkelerin ortalarındadır. Süregelen bölgesel farklılıklar bir yana, beş yaş altı ölüm oranı (her 1000 canlı doğum başına) 42'dir, bu da genel temel

2. Bu göstergenin ölçme hatalarından arınmış olmadığı açıktır. Bkz. Günlük-Şenesen (2001) ve oradaki kaynaklar.

3. İnsani Gelişmişlik Endeksi üç göstergenin bileşiminden oluşur: Kişi başına gelir, eğitim (yetişkin okuryazarlık ve okullaşma oranları) ve ortalama ömür.

sağlık koşullarının Suudi Arabistan'dan daha kötü, Brezilya'ya benzer ve Çin'den daha iyi olduğu anlamına gelir (UNDP 2000: 186-9). Ortaöğretimde okullaşma oranına gelince Türkiye'nin %58 olan değeri, Suudi Arabistan'a benzer, Çin'den daha kötü ama Irak'tan daha iyidir (UNDP 2000: 195-7). Ancak cinsiyet temelinde eğitim dengesizlikleri bulunmaktadır. Kızların orta-okullaşma oranı erkeklerininkinin %72'si kadardır. Bu da Çin ve Suudi Arabistan'dan daha kötü, Zambiya'ya benzerdir ama gelişmekte olan ülkelerin çoğundan daha iyi değildir (UNDP 2000: 255-8).

Ortalama gelir düzeyi, düşük yaşam standartları ve eşitlikten uzak gelir dağılımı açısından cesaret kırıcı olan konumuna karşın, Türkiye'nin askeri harcamalar ve silah ithalatı bakımından ön sıralarda yer alması, uluslararası bağlamda sayıları pek az olan övünme nedenlerden biri olarak düşünülebilir. NATO içinde en büyük ikinci orduya sahip olması nedeniyle personel giderleri ve diğer cari ödemeleri toplam harcamalar içinde önemli bir pay oluşturmaktadır.[4] Bu nokta özellikle bütçenin dağılımı açısından önemlidir. Uluslararası silah piyasasında Türkiye'nin bir alıcı olarak konumunun değerlendirilmesi, arz ve talep yapılarına daha yakından bakmayı gerektirir. Bu iki araştırma konusu, son yirmi yılın silah modernizasyonu programıyla çok yakından ilişkilidir. Bu nedenle burada Türkiye'deki silahlanma harcamalarının teçhizat bileşeni üzerinde yoğunlaşacağız.

Türkiye'nin Silah Edinme Stratejisinin Yeniden Tanımlanması: Modernizasyon Programı

Türkiye'nin silahlarını yenilemek için 1985'te başlattığı modernizasyon programı, geniş ölçüde ve güçlü bir biçimde ABD'den alma özelliği taşıyan uzun süreli silahlanma stratejisinde bir dönüm noktası oluşturur. Bu modernizasyon programının önemli bir öğesi yerli silah sanayiinin kurulmasıdır. Uzun bir döneme yayılan bu özlem, 1974 Kıbrıs Harekâtı'nın ardından ABD'nin başlattığı ambargodan sonra 1978'e kadar yüksek sesle dile getirilmiş, ancak iktisadi dar-

4. Türkiye'nin 639 000 kişilik toplam ordu mevcudu, ABD'ninkinin yarısının biraz altındadır, ama Yunanistan'ınkinin 3.8 katıdır (UNDP, 2000: 214-7).

boğazlar nedeniyle 1980 askeri darbesine kadar ertelenmişti.[5] Askeri yönetim döneminde (Eylül 1980-83) askerlerle bürokratların uyuştukları bir nokta yerli silah sanayiinin kurulması için uzun dönemli bir planın yürürlüğe konmasıdır.[6] Eşzamanlı olarak aynı askeri yönetimin, iktisadi politikanın dönüm noktasında, planlamanın yerine konan dışa açık liberal kalkınma stratejisinin ilk uygulama yıllarında, düzeni ve disiplini sağlama işlevini de üstlendiğini hatırlatalım.

Modernizasyon programının başlangıçta 10 yıllık bir süresi ve 10-12 milyar dolarlık bir bütçesi vardı. 1996'da kapsam değiştirilerek süre 30 yıla, kabaca 2025'e uzatıldı, toplam bütçe de 150 milyar dolara çıkarıldı. 2000'lerin başında iktisadi darboğazların ışığında yeni bir düzeltme yapıldı ve programın ilk aşaması 10 yıl, faturası da 20 milyar dolar olarak belirlendi. Programın hem teknik, hem de siyasi ve askeri yönleri Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı Savunma Sanayii Müsteşarlığı ile yine aynı bakanlığın Dışalımlar Dairesi'nin yönetimindedir. Öte yandan işin mali yönü, bu müsteşarlıkla birlikte oluşturulan Savunma Sanayiini Destekleme Fonu'nun denetimindedir.

1998'de *Resmi Gazete*'de yayımlanan bir kararname, yürütülmekte olan modernizasyon süreçlerini sergilemekle birlikte Türkiye'nin savunma politikasına ilişkin uzun dönemli stratejik öncelikleri de vurgulamaktadır.[7] Kararnamede açıklandığı üzere asıl amaç, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ihtiyaçlarını yurtiçinden karşılamak için çaba göstermektir. Bu amaca ulaşmak için savunma sanayiinin ihtiyaç duyduğu altyapının oluşturulması gereklidir. Bu plan, uluslararası alanda rekabet edebilecek, ihracat yapabilecek, sivillere yönelik mal üretmenin yanı sıra yeni teknolojileri alıp geliştirebilecek yerli ve yabancı firmaların faaliyet göstermesini zorunlu kılmaktadır. Ancak bu kararname dışarıdan silah edinmenin vazgeçilemezliğini, dolayısıyla ilk başlarda yurtiçi üretimle dışarıdan edinmeler arasında bir çelişki olmayacağını dikkatli bir dille belirtmektedir. Milli gü-

5. Burada gelişkin askeri teçhizat (tank, uçak, füze, fırkateyn vb.) üretimi kastedilmektedir.

6. Modernizasyon programının başarısı konusundaki tartışmalar için bkz. Günlük-Şenesen (1993, 1994, 1995, 1998, 2002).

7. *Resmi Gazete*, 20 Haziran 1998, sayı 23378, sayfa 14-18.

venlik öncelikleri söz konusu olduğunda yerli firmalar tercih edilecek, ama yerli yükleniciler ya da onların taşeronları, yapabildikleri ölçüde, yabancı şirketlerle işbirliğine gidebileceklerdi. İhalelerde yerli firmalar %15'e kadar varan fiyat avantajından yararlanacaklardı. Hem yurtiçinde, hem uluslararası alanda rekabet teşvik edilmekle birlikte yerli firmaların yıkıcı rekabetten uzak durmaları, milli bütünlük ve çıkarlar temelinde teknolojik işbirliğine gitmeleri temenni edilmekteydi.

Yerli sanayiciler bu kararnameyi bir hayli överek bu politikanın Türkiye'nin sanayileşme ve teknolojik yeterlilik tarihinde en önemli aşamayı başlattığını ileri sürdüler. Küreselleşme gerekçesiyle ulusal firmalara karşı çıkanları da eleştirdiler.[8] Bu gündemin en çarpıcı uygulaması, 1998'de TÜBİTAK bünyesinde milli savunma teknolojisi geliştirmeye yönelik özel bir bölümün kurulması oldu.

Modernizasyon Programının Sanayiye Etkisi

Türkiye'nin savunma sanayii yoluyla gelişmiş teknoloji üretme arzusu ve bunu izleyen uluslararası çabaları, sanayiinin askerileşmesi süreci olarak yorumlanabilir. Bu amaca yönelik adımların tam da Batı'nın askeri-sınai komplekslerini sivil amaçlara hizmet vermek üzere "dönüştürme"ye yöneldiği döneme rastlamasına dikkat edilmelidir. Bu çabalar Sovyet blokunun çökmesinden sonra daha da güçlenmişti. Parla'nın askeri sermaye üzerine şu sözleri bu durumu çok iyi özetlemektedir: "...Weber'in bürokratik 'kafes'i 2000 yılında Türkiye'nin üstüne *askeri*-bürokratik kafes biçiminde inmiş gibi görünmektedir. Hem de tam küreselleşme, liberalleşme, özelleştirme gibi alanlardaki gelişmelerin kutlanmasıyla çelişerek. Gerçekten de bu ne garip bir serbest pazar ekonomisidir ki görünmeyen elin bir parmağı tetiğin üstündedir" (Parla 1998: 49).

Modernizasyon stratejisinin teşvik edici ortamı 1990'da 12 şirketin, Milli Savunma Bakanlığı'nın da desteğiyle, Savunma Sanayii

8. M. Zaim, "Türk Savunma Sanayiinde Gelişmeler", *Aselsan Dergisi*, 13/57, Mayıs 2000: 2-4; "Savunma Sanayiinde Millilik Tartışması", *Aselsan Dergisi*, 13/59, Eylül 2000: 6-9; TÜBİTAK, *Savunma Sanayii ve Tedarik*, BTP 98/1, Ocak 1998.

İmalatçıları Derneği'ni (SASAD) kurmasına yol açtı. SASAD kendini "Milli Savunma Bakanlığı ve diğer hükümet kuruluşlarıyla şirketler arasında bir köprü" olarak tanımlamaktadır (SASAD 2000). Bu şirketlerin sayısı 1991'de 21 iken 1997'de 39'a, 2000'de 57'e çıkmıştır.[9] 13 aday üyenin de katılmasıyla 2000 yılında SASAD'ın, son on yılda kendine bağladığı işletmeler bakımından sürekli bir başarı sağladığı söylenebilir. SASAD üyelerinin temelde ordunun ihtiyacı olan alımları karşılamaya yöneldiğine dikkat edilmelidir. 1999'da üçü SASAD listesinde de yer alan altı şirket tarafından Savunma Sanayicileri Derneği (SADER) kuruldu. SADER üyelerinin temel ortak özellikleri, ağırlıklı olarak yerli/ulusal sermaye yapısına sahip, savunma sanayiinin büyük müteahhitlik şirketleri olmalarıdır. SADER ve SASAD'ın kısmen rakip, kısmen de birbirini tamamlayıcı olmaları ilginçtir. Böylelikle, bu alanda ulusal ve uluslararası sermayenin çıkarlarının çelişebileceği izlenimi doğmaktadır.

Önde gelen SASAD ve SADER üyesi şirketlerin, İSO (2001), SASAD (2000) ve SADER sekreterliklerinden derlenen bir dökümü Çizelge 1'de verilmiştir. Bazı şirketler bilgi vermekten kaçındığı için bu döküm tam olmayabilir. Asıl odağımız savunma sanayiindeki şirketlerin üretim içindeki göreli konumları olduğundan tartışma parasal değerlerden çok sıralamaya dayanacaktır. Savunmayla ilişkili 57 şirketten 17'si, Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşu arasında yer almaktadır. Bunlardan yedisi yalnızca savunma için üretim yapmakta, ötekiler ise hem sivil, hem askeri üretimde bulunmaktadır. İkinci gruptaki askeri üretimin oranı konusunda bilgi yoktur.[10]

Bütün olarak alındığında Çizelge 1'deki döküm, savunma sanayii şirketlerinin, satışlar, kâr, ihracat ve ölçek bakımlarından sıralanmalarının birbirine benzemediğini ortaya koymaktadır.[11] Örnekle-

9. Aslında imalatçı olmayan KOSGEB ile TÜBİTAK da sayılırsa üye sayısı 59'u bulmaktadır.

10. Kesimlere özgü veri bulunamamakla birlikte imalat sanayii içinde savunma sanayiinin payı 1983'te %7.8 olarak tahmin edilmiştir. Bu katma değerin üçte ikisi özel şirketlerce yaratılmıştır. İmalat sanayii istihdamı içinde savunma sanayiinin payı %7.3 olarak tahmin edilmektedir. Bu da savunma sanayiinin hayli verimli olduğunun bir işareti olarak görülmektedir. (TÜBİTAK 1998:30).

11. Ölçek, ücretli işçi sayısıyla ölçülmektedir. Sözgelimi Mercedes-Benz 2958 çalışanıyla 27'inci, İşbir 211 çalışanıyla 431'inci sırada yer almaktadır.

min küçüklüğü bir sakınca olsa da, çapraz korelasyonların anlamlı olmadığını belirtelim.[12] Yani, sözgelimi, yüksek kârlılık ya da satış yahut büyük ölçek, doğrudan daha çok ihracat anlamına gelmemektedir. İhracat ise, yerli savunma sanayiini kurmanın ana amaçları arasındadır.

Yabancı şirketlerle ortaklık Türk sanayiinin genel bir özelliği olduğundan, savunma sanayiinin de bunun dışında kalması beklenemez. Tersine, bu alanda vazgeçilemez olan ileri teknolojinin temel gereği yabancı ortaklığıdır. Bunun da yerli savunma sanayiinin kendi kendine yetme özlemine gölge düşürdüğü açıktır. Önemli yabancı ortaklıklar da, verilerin elverdiği ölçüde Çizelge 1'de gösterilmiştir.

Çizelge 1'de, yalnızca savunma amaçlı üretim yapanlar S ile gösterilmiştir. Bu altkümeye baktığımızda, satışlar, kâr, ihracat ve ölçeğe göre yapılan bireysel sıralamaların burada da birbirine benzemediği görülebilir. Bu şirketler 1980'lerin ortalarında ya da 1990'ların başlarında savunma üretimine başlamışlardır. Bunlardan Türkiye Uzay Sanayii A.Ş. (TUSAŞ-TAİ), kârlılık düzeyindeki olağanüstü konumu nedeniyle özel bir ilgiyi haketmektedir. 1984'te kurulan TAİ uçak ve aksamı üretiminde yoğunlaşmış olup modernizasyon programının gururudur. Öte yandan Makina Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK), özellikle ölçeği nedeniyle göze çarpmaktadır. Bu kuruluş SIPRI (2000: 331) sıralamasında dünyanın en büyük 100 silah üreticisi arasına giren tek Türk şirketidir. 1997'de 83'üncü, 1998'de 59'uncu olmuştur.

Yerli silah sanayiinin öbür alanlardaki etkileri, bu şirketlerin ileriye ve geriye bağ ilişkilerinin, yani başka yerli (silah ve/veya sivil mal üreten) şirketlerle ara girdi alışverişlerindeki göreli konumlarının bilinmesi önemlidir. Söz konusu şirketlerin bilgi sağlamadaki gönülsüzlükleri nedeniyle bu noktayı şimdilik irdeleyemiyoruz. Ama silah edinmedeki ithalat payının genelde %79, havacılıkta %89 gibi yüksek oranlar olduğuna dikkat edilmelidir (TÜBİTAK 1998: 35).[13] Bu sayılardan da görülebileceği gibi modernizasyon programı

12. Tek istisna satışlarla ölçek arasındaki anlamlı ama yine de büyük olmayan 0.66'lık korelasyon katsayısıdır. Ancak bunun konumuzla ilgisi yoktur.

13. Ancak alt sistemlerde bu oranlar, teknoloji bağımlılığına göre değişebilmektedir.

Çizelge 1. Savunma Sanayii firmalarının İlk 500 firma içinde 2000 yılı sıraları

Firma	Satış	Kâr	İhracat	Ölçek	Mülkiyet %	Ürün
Mercedes-Benz Türk	13	12	9	27	8 K., 7 Ö. 85 Y (TSKV) (Daimler Chry)	Ulaştırma araçları
BMC Sanayi ve Ticaret	34	331	227	38	Ö	Ulaştırma araçları
Aselsan	44	71	119	29	Ö (TSKV)	Haberleşme
Netaş Northern Electr. Telekom.	51	23	52	117	47 Ö, 53 Y (Nortel) (TSKV)	Telekomünikasyon
Alcatel Teletaş	63	461	112	195	35 Ö, 65 Y (Alcatel)	Telekomünikasyon
Siemens	86	41	153	34	Y (Siemens)	Elektronik, haberleşme TAFICS
Otokar	106	50	207	253	Ö	Ulaştırma araçları
MKEK Mühimmatsan	152	421	-	50	K	Mühimmat, bomba, mayın (S)
MKEK Fişeksan	172	109	-	110	K	Mühimmat (S)
Hema Endüstri	219	135	128	149	Ö	Hidrolik sistemler, otomotiv parç.
Tusaş TEI Motor	224	67	56	258	54 Ö, 46 Y (General.El.)	Uçak motorları (S)
Tusaş TAI uçak	282	46	191	48	51 Ö, 49 Y (Lockheed Martin)	Uçak-uzay, F-16, helikopter (S)
İşbir Elektrik	349	284	280	431	Ö (TSKV)	Jeneratör, güç kaynakları (S)
FNSS Savunma	383	424	94	336	49 Ö, 51 Y (United Def.)	Zırhlı araçlar (S)
Petlas Lastik	402	467	232	211	Ö	Askeri uçak lastiği, küçük araç lastikleri
ETA Elektronik	431	327	333	456	Ö	Kontrol sistemleri (S)
Coşkunöz	485	271	271	217	Ö	Süspansiyon, metal parça

Kaynak: İSO (2001); SASAD (2000). TSKV: Türk Silahlı Kuvvetleri Vakfı, S: Sadece savunma sanayii.

yirmi yılın sonunda yerli sanayiye henüz dişe dokunur bir katkı yapamamıştır. Ziylan (2000: 14) yabancı ortaklarla olan deneyimde şu noktalara dikkat çekmektedir: Yeni teknoloji getirmemeleri; teknolojide ve tasarımda dışa bağımlılığın sürmesi; yabancı sermayenin katkısının çok düşük olması; Türkiye'deki fabrikalar montaj ve kontrol işlerini yaptığından yabancıların istihdama katkılarının düşük olması."

Aşağıdaki bölümde silah edinme alanında gözlenen dışa bağımlılığının ana çizgileri, Türkiye'nin uluslararası silah pazarındaki rolüne bakılarak belirtilecektir.

Modernizasyon Programının Uluslararası Pazardaki Etkileri

Türkiye'nin iç silah pazarını dışa açması uluslararası silah pazarında beklendiği gibi büyük ilgiyle karşılandı. İç ve dış siyasi/iktisadi belirsizliklerin doğurduğu iniş çıkışlara karşın Türkiye, "hazır" ya da "raftan" satınalmalarda hayli aktif oldu.[14] Demek ki Türkiye, Mishra'nın aşağıdaki sözlerinden anlaşılacağı gibi, bu bakımdan da garip bir biçimde küreselleşmekteydi: "Küreselleşmenin yarma harekâtı ekonomileri, kâr ve daha yüksek getiri peşindeki ulus-aşırı iktisadi faaliyetlere daha da açarak onların ulussuzlaştırılmalarına yöneliktir. Küreselleşme dünyayı, ulusal sınırların bir anlam taşımadığı ya da taşımaması gerektiği dev bir pazaryerine çevirmek demektir." (Mishra 1999:105). Ankara'da 2000 Eylülü'nde 25 ülkeden 200 dolayında şirketin 4. Uluslararası Silah Sanayii Fuarı'nda bir araya gelmesi, Türkiye'nin çekiciliğinin iyi bir göstergesidir. Öyleyse yabancı ortaklı yerli şirketlerden ya da yabancı şirketlerden silah edinilmesi, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin bir yolu olarak algılanmalıdır. Ancak pek zayıf ihracat umudu nedeniyle bu "tek yönlü bir bütünleşme"dir.[15] Bu sava destek olmak üzere, Türkiye'nin uluslarara-

14. Sözgelimi, zamanın Savunma Sanayii Müsteşarı Y. Burçak'ın şu sözleri basında yer aldı: "Türkiye dünyanın en büyük helikopter pazarlarından biridir ve öngörülebilir gelecekte de öyle kalacaktır." *Defense News*, 17 Mayıs 1999, s. 18.

15. Bu dönemde biri Malezya, öbürü Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ile yapılan yalnızca iki ihracat anlaşması belgelenebilmektedir. Her iki anlaşma da FNSS ile yapılmıştır. Malezya'ya ihraç edilecek olan teçhizatın tutarı 300 milyon dolardır, BAE'ye ihraç edilen zırhlı araçların tutarıysa bilinmemektedir.

Çizelge 2. Türkiye'nin başlıca silah edinme anlaşmaları (Ekim 1998-Ekim 2000)

Ülke	Maliyet Firma	Türk Silah	milyon $	Tür	Ortak
Fransa	Alcatel	uydu	204		
	Aerospatiale	Eryx füze	450	?	
	Eurocopter	helikopter	430	Ort.	TAI
	Thompson-CSF	elektr. gereç	200	Ort.	Aselsan
Almanya	Fritz Werner	mühimmat	42	?	
	AR&LussenWerft	mayın tar. gemisi	632	Ort.	Deniz Kuv.
İsrail	IAI	uydu	274		
		F4E yenileme	630		
	IMI	M60 tank yenileme	300		
	ELOP	Lorp keşif	50		
	Rafael	füze	90		
İtalya	Agusta Bell	helikopter	50	Ort.	Aselsan, Netaş
Norveç	Kongsberg	füze	39		
Romanya	Romtehnica	bomba	30		
İspanya	CASA	CN235 uçak	110	Ort.	TAI
İngiltere	Matra-BAe	uydu haberl.	110	Ort.	Aselsan
		füze	242	Ort.	Roketsan, Kalekalıp
		füze	130	Ort.	Roketsan, Havelsan, Aselsan
ABD	Alliant	mermi	28	Ort.	MKEK
	Bell Textron	helikopter	1500	Ort.	TAI
	Hellfire	füze	7		
	ITT	radar	45		
	L3 Communic.	radar	30		
	Lockheed Martin	F16	700	Ort.	TAI
	Navy	fırkateyn	180		
	Navy	2.el fırkateyn	60		
	Northrop Grumman	F5 yenileme	2		
	Raytheon	füze	250		
	Rockwell	kokpit	28		
	Sikorsky	ağıryük helik.	350		
		deniz helik.	330		
		genel amaçlı helik.	561	Ort.	TAI, Aselsan
	United Defense	zırhlı araç	400	Ort.	FNSS

1. Ort.: Ortak Üretim; 2. Bedel değerleri satın alma ya da transfer maliyetleridir, piyasa fiyatları olmayabilir. Bu liste, veri derleme sorunlarından ötürü, bütün anlaşmaları kapsamayabilir.

Kaynak: *Air Forces Monthly, Armed Forces Journal, Asia-Pacific Defence Reporter, Aviation Week and Space Technology, Cumhuriyet, Defense News, Defense Systems Daily, Interavia, Jane's Defense Weekly, Jane's International Defense Review, Military Technology, Milliyet, NAVINT, RUSI Journal*, Ekim 1998-Ekim 2000 dönemi sayıları.

sı pazarlarda Ekim 1998-Ekim 2000 dönemindeki belli başlı silah ticaretinin bir dökümü Çizelge 2'de verilmiştir.[16]

Çizelge 2 parasal bir değer taşıyan ve imzalanan bir anlaşmayla yapılan işlemler temelinde düzenlenmiştir. Resmi kaynaklardan bunları doğrulayan ya da yanlışlayan veriler sağlanamadığından hem tekil değerler, hem iki yıl için 8.5 milyon dolar toplam değer, işlem hacminin mutlak değeri değil bir ölçek göstergesi olarak algılanmalıdır. Ortak üretim projelerinin toplam maliyet içindeki payı yaklaşık %60'tır. Ortak üretime katılan yerel şirketlerin çoğu, Türkiye sanayiinin önde gelen şirketleri olarak Çizelge 1'de kapsanmıştır. Doğrudan alımların ölçeği ve çeşitliliği hâlâ dikkate değerdir, bu da anında alımların vazgeçilemezliğinin bir göstergesidir. Çizelge 1 ve 2'de dökümü yapılan yabancı firmaların çoğu, anlaşma türünden bağımsız olarak, SIPRI'nın (2000: 328-33) en büyük 100 silah üreten şirket sıralamasına girmektedirler. Sözgelimi TAI'nın ortağı Lockheed Martin (ABD) silah satışları bakımından dünyanın en büyük şirketidir. Uluslararası teknolojik ilerlemenin özellikle bu alandaki hızı dikkate alınırsa, dünyanın önde gelen şirketleriyle ortak üretim ve/veya onlardan alımların gelecekte de sürmesi beklenmelidir.

İşlemlerin maliyetlerine gelince, ödeme biçimi oldukça belirsizdir. Türkiye'nin toplam savunma gereksinmelerinin %50'den biraz fazlası iç kaynaklardan karşılanmaktadır. ABD Güvenlik Yardımı'nın yanı sıra yabancı ülke destekli firma kredileri ve NATO Altyapı Fonu da önemli mali kaynaklardır (Arış 1998). Günlük-Şenesen'in (1995) belirttiği gibi, Çizelge 2'de dökümü yapılan bazı işlemler hemen ödeme gerektirmeyen uzun vadeli kredi ya da borç düzenlemeleriyle yapılmış olabilir. Bunlardan bazıları yabancı satıcılar ya da hükümetlerce kendi sanayilerini kollamak için yapılmış destekli satışlar da olabilir. Dolayısıyla burada bizim asıl eğileceğimiz nokta, iç kaynaklar (çoğunlukla da kamu kaynakları) üzerinde oluşan baskıdır, çünkü, tanım gereği, bu bir alıcı tekel pazarıdır, devlet de tek alıcıdır.

16. Bu çizelge, olası bir karşılaştırma için, ikisi birlikte Aralık 1992-Nisan 1995 dönemini kapsayan Günlük-Şenesen (1994) Çizelge (1) ve Günlük-Şenesen (1995) Çizelge (1) ile benzer biçimde düzenlenmiştir. Bu çizelgeyi Mayıs 1995'e kadar geriye götürmek çok uygun olurdu ama zaman kısıtı nedeniyle bu yapılamamıştır. SIPRI'dan Cynthia Loo ile H. ve N. Günlük'e on yıldır sağladıkları belgeler için teşekkür borçluyum.

Modernizasyon Programının İç Kaynaklar Üzerindeki Etkisi

Savunma konusu ne yalnızca askeri, ne de yalnızca siyasidir. Bu konu iktisadi bakımdan da ele alınmalıdır, çünkü hem üretim ve ticaret yapılarını, hem harcamaları ilgilendirmektedir. Yakın zamanda belirlenen yılda yaklaşık 2 milyar dolarlık harcama tutarı, modernizasyon programının mali yönleri konusunda kaygı uyandırmaktadır. Bu nokta, Türkiye'deki son makro iktisadi programları bakımından da can alıcı bir konudur. Hatırlanacağı gibi, Uluslararası Para Fonu (IMF) Aralık 1999'da, hükümetin 2000-2002 iktisadi programını desteklemek üzere 4 milyar dolar tutan üç yıllık bir "Stand-by" anlaşmasını onayladı.[17] Öngörülen yıllık modernizasyon bütçesi ile bunu karşılaştırdığımızda bir ikilem doğuyor: Eğer IMF kredisi önemli bir tutarsa, öngörülen savunma faturası ciddi ölçüde yüksek. Yok eğer IMF kredisi sembolik bir rakamsa bu fatura da göz ardı edilebilir, ki bu da pek gerçekçi bir yaklaşım olmaz. Her halükârda savunma alımlarının mali yükünü sırtlamanın, en azından Türkiye için o kadar kolay olmadığı söylenebilir.

Yaygın olarak kullanılan bir gösterge, savunma harcamalarının konsolide bütçe içindeki payı, 1983-2001 döneminde %15'ten %8'e doğru düşme eğilimindedir. Bu eğilim tek başına alınırsa, Türkiye'nin uluslararası silah pazarındaki konumunun yukarıda yapılan çözümlemesiyle çelişir. Ancak bu gösterge, kamu borçlarının korkunç bir biçimde yükselen (ve kalıcı dev bütçe açıklarının bir sonucu olan) faiz ödemeleri nedeniyle devlet bütçesinin artmaya devam ettiği Türkiye için yanıltıcıdır. Bu sapkınlığı düzeltmenin yolu birincil (faiz dışı) bütçe içindeki oranlara bakmaktır. Savunmanın birincil bütçe içinde aynı dönemdeki payının azalmadığı, %14 ile %18 arasında salındığı görülür. TBMM'deki bütçe görüşmeleri sırasında savunma bütçesinin en az müdahale edilen kalem olduğu olgusuyla bu birleştirilirse, savunma bütçesinin iktisadi darboğazlardan en az etkilenen kalem olduğu sonucuna varılabilir. Bütçe başlangıç ödenekleriyle gerçekleşen harcamaların karşılaştırılması bunu destekleyen kanıtlar vermektedir. Savunma bütçesinin 1983-98 dönemi için

17. www.imf.org./external/np/sec/pr/1999/pr9966.htm 9/25/2000 14:42

ortalama yüzde sapması 1.5 gibi düşük bir düzeydedir.[18] Bütçenin önde gelen (dolayısıyla karşılaştırmaya elverişli) öteki iki kalemi, genel hizmetler ve eğitim için ortalama yüzde sapmalar sırasıyla 11.8 ve 16.8'dir (Günlük-Şenesen 2000a). Bu iki kalemde her ne kadar harcamalar ortalama olarak başlangıç ödeneklerini aşmışsa da iktisadi bunalım dönemlerinde ciddi daralmalar gözlenmektedir. Ama aynı etki savunma için gözlenmemektedir.

Özetlersek, beklenmedik ek bütçe harcamalarının sorumlusu savunma değildir. Benzer biçimde ve yine beklentilere aykırı olarak savunma harcamalarındaki artışla bütçe harcamalarındaki, dolayısıyla bütçe açıklarındaki artış arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisini destekleyecek kanıt yoktur.

Bu koşullar altında savunma ile bütçenin savunma dışı kalemleri arasında ters yönlü güçlü bir ödünleşim (*trade-off*) beklenir. Savunma ile refah (temelde eğitim ve sağlık) arasındaki ödünleşim konusunda geniş ama kesin sonuca varamayan bir uluslararası literatür vardır. Türkiye için, ne (bütçe ya da birincil bütçe içindeki) paylar, ne de çeşitli bütçe kalemlerinin büyüme oranları bakımından böyle bir ters yönlü ilişki bulunamamıştır (Günlük-Şenesen 2000b). 1924-96 verileri kullanılarak ekonometrik modellerle yapılan kestirimler, Türkiye'de savunma ile eğitim arasında aynı yönlü, ama savunma ile sağlık arasında ters yönlü bir ödünleşim olduğunu göstermektedir (Yıldırım ve Sezgin, 2000), bu da yorumlamayı daha da karmaşıklaştırmaktadır.

Bu oldukça çelişkili sonuçlar için iki olası açıklama düşünülebilir: Birincisi, çözümlemeler yalnızca bütçe harcamalarıyla sınırlı tutulduğunda, bütçe dışı kaynaklardan, özellikle Savunma Sanayii Destekleme Fonu'ndan (SSDF), sağlanan fonlar nedeniyle Türkiye'nin toplam savunma harcamaları olduğundan düşük tahmin edilmektedir. SSDF'nin projeler ve satmalmalar için yaptığı ödemeler 1988-98 döneminde savunma bütçesinin ortalama %18'i kadardır. Öyleyse SSDF'nin katkıları görmezden gelinirse savunmaya harcanan iç kaynaklar, kabaca, %15 [= 0.18/(1+0.18)] eksik tahmin edil-

18. Ortalama yüzde sapma (1/n (Σi (GÖi-BÖi)/BÖi)*100), gerçekleşen harcamaların (GÖ) başlangıç ödeneklerinden (BÖ) yüzde sapmalarının ortalamasıdır. Burada n, toplam gözlem sayısıdır. i =1, 2, ..., n.

miş olur. SSDF'nin gelir kaynakları özünde vergilerdir. Bütçe harcamalarının finasmanında bu gelirlerin kullanılamaması son on yılın süregelen bütçe açıklarının ciddi bir nedeni olarak görülebilir. Günlük-Şenesen (2000b) bu etkinin 1986-90 arasında %20 dolayında bulunduğunu, yavaşça azaldığını ve 1990'larda bütçe açığının %10'dan daha azının SSDF ile ilişkili olduğunu bulmuştur. Gerçi, başlangıçta yaratılan ek bütçe açığının faiz yükümlülüğünün zaman içinde bir kartopu etkisiyle artabileceği de göz ardı edilmemelidir. Yine de, silah edinimi ve üretimine ilişkin karar sürecinde çok önemli bir rol oynamakla beraber, SSDF'nin göz önüne alınmasıyla mali kaynak kullanımına ilişkin bulanıklığın ortadan kalktığını söyleyemeyiz.

İkinci ve ilkinin tamamlayıcısı olarak, her biri oldukça düşündürücü, büyük hedefli bir askeri modernizasyon programı, birbirini engellemeyen bütçe kalemleri ve bütçedeki dev artışlar gibi çeşitli olguların varlığı, yerli ve yabancı kaynaklardan yeterli borç bulunabilmesiyle açıklanabilir. Gerçekten de, 1998'de toplam bütçe harcamalarının %40'ı dolaylarında olan faiz ödemeleri, 2001 yılında harcamaların yarısını bulmuştur. Bu ise son zamanlarda bütçe üzerinde büyük bir baskı yaratmaktadır. Bu bağlamda, iç borçlanma üzerindeki etkisinin yanı sıra, Türkiye'nin silahlanmasındaki dışa bağımlılığın dış borçlanmayı uyardığı ve kısıtlı döviz kaynağının kullanımı üzerinde baskı oluşturduğu da göz önüne alınmalıdır.

Sonuçlar

Bu çalışmada Türkiye'nin silahlanma alanındaki küreselleşmesi üzerine bazı gözlemler özetlendi. Bu çözümlemelerin iktisadi yansımalarla sınırlı olması, (siyasal ve toplumsal) öbür yönlerin daha az önemli olduğu anlamına gelmez. Tam tersine bu yönler daha gözlemlenebilir konumda olup hem iç hem dış çevrelerde daha çok tartışılmaktadır. Ama genellikle iktisadi açıdan daha seyrek ele alınmaktadır. Türkiye modernizasyon programıyla yerli silah sanayiinin kurulmasını, ama aynı zamanda küresel düzeyde gelişmiş askeri teçhizat edinmeyi hedeflemiştir. Uygulama sonuçları şu temel özellikleri öne çıkarmaktadır: yabancı sermaye ile ortaklık, ithalat ve borçlanma.

Silah edinimlerinin finansmanının biçimine ve düzeyine ilişkin belirsizlikler ya da kısaca veri eksikliği ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'nin son on yılda özellikle kısa vadeli sermaye akımları biçiminde gerçekleşen mali alandaki küreselleşmesi, refah ve gelir dağılımı açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Ancak, silahlanmanın bu olumsuzluklar üzerindeki katkısını ölçebilmek oldukça güçtür. Görülüyor ki, "küreselleşen bir dünya"da Türkiye'nin savunmasının iktisadi boyutunu kavramak için, yerkürenin askeri-sınai odaklarıyla olan işbirliğinin biçiminin yanı sıra, belki ondan daha fazla, yerkürenin mali odakları ile işbirliğinin biçimini sorgulamak gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Arış, H. (1998), "A Turkish Defense Industry", *NATO's Sixteen Nations, Special Supplement*, 68-72.

Günlük-Şenesen, G. (1993), "Turkey: The Arms Industry Modernization Programme", Wulf, H. (der.) *Arms Industry Limited*, OUP, SIPRI, 251-67.

— (1994), "Spillover from the Developed Countries in the Arming of the Developing Countries: The Case of Turkey", *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, v.1/3, Bahar, 12-25.

— (1995), "Some Economic Aspects of Turkish Armaments Spending", *New Perspectives on Turkey*, No. 13, Güz 1995, 75-91.

— (1998), "Türk Silahlı Kuvvetlerinin Modernizasyon Programının bir Değerlendirmesi", Sönmezoğlu, F. (der.), *Türk Dış Politikasının Analizi*, 585-604 (Günlük-Şenesen'in (1993) güncelleştirilmiş biçimidir).

— (2000a), "Bütçe Başlangıç Ödeneklerinin Başarımının Değerlendirilmesinde Nicel Yaklaşımlar", *Ekonomik Yaklaşım*, 11/37, 1-27.

— (2000b), "Budgetary Trade-Offs of Defense Expenditures in Turkey", *ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi-IV*'te sunulan bildiri (Ankara, 13-16 Eylül 2000).

— (2001), "Measuring the Extent of Defense Expenditures: The Turkish Case with Turkish Data", *Defense and Peace Economics*, 12/1, 27-45.

— (2002), "Türk Silahlı Kuvvetlerinin Modernizasyon Programı: 20.Yıla Doğru bir Değerlendirme", Sönmezoğlu, F. (der.), *Türk Dış Politikasının Analizi*, (yayımlanacak). (Günlük-Şenesen'in (1998) güncelleştirilmiş biçimidir).

İSO (2001), *Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu, İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Özel sayı.

Mishra, R. (1999), *Globalization and the Welfare State*, Cambridge, İngiltere: Edward Elgar.

Parla, T. (1998), "Mercantile Militarism in Turkey, 1960-98", *New Perspectives on Turkey*, No. 19, Güz 1998, 29-52.

SASAD (2000), *Turkish Defense Industry Companies Catalogue*, Ankara.

TÜBİTAK (1998), *Savunma Sanayii ve Tedarik*, BTP 98/01, Ankara.

UNDP (2000), Human Development Report 2000, Oxford.

Yıldırım, J. ve Sezgin, S. (2000), "Defense Spending and Welfare Spending in Turkey", *ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi-IV*'te sunulan bildiri (Ankara, 13-16 Eylül 2000).

Ziylan, A. (2000), "Sanayileşmede Deneyimlerden Ders Almak", *Aselsan Dergisi*, no. 59, ISSN 1300-2473, Eylül, 12-15.

Bölgesel Gelir Dağılımı

Ümit Şenesen

GELİR DAĞILIMI Türkiye'de pek az iktisatçının ilgi duyduğu bir konudur. Bölgesel gelir dağılımı daha da seyrek ele alınır. Türkiye ekonomisi üzerine yazılan ders kitapları ya bu konuyu hiç ele almaz ya da gereken önemi vermez. 1980 öncesi için bu durum anlaşılabilir, çünkü bu tarihten önce Türkiye'de bölgesel gelir verileri bulunmuyordu. Bulutay, Ersel (1969) bu güçlüğü aşmayı denemişler ama asıl Özötün (1980, 1988) 1975-86 dönemi için gayri safi yurtiçi hasıla verilerini hesaplayıp yayımlamakla bu konuda bir çığır açmıştır. Bu verileri kullanan Bulkan (1989), Sönmez (1990) ve Şenesen'in (1989a, 1989b) çalışmaları çeşitli yerlerde yayımlanmıştır. Daha sonra DİE (1997) 1987-94 dönemi için kalın bir kitap yayımlayarak veri kıtlığına son vermiş, veri akışı daha sonraki yıllarda da sürmüştür. Ateşağaoğlu (2000), Filiztekin (1998), Küçükçifçi ve Özdemir (1995, 1996), Sönmez (1998, 2000, 2001) ve Şenesen (1995, 1999), çalışmalarında bu verileri kullanmışlardır.

Bu yazıda yukarıdaki çalışmalardan bazıları kısaca özetlenecek, bunlara birkaç ek yapılacaktır. Kullanılan veriler Özötün ile DİE'den alınmış, genel bir gözden geçirme için 1975-99, bölgesel karşılaştırmalar için 1987-99 dönemleri kullanılmıştır. İki kaynağın verileri birleştirilerek genel eğilim izlenebilmişse de, türetilme yöntemlerindeki farklılık nedeniyle, daha incelik gerektiren nicel çözümlemelerde birlikte kullanılmaları sakıncalı görüldüğünden böyle bir dönem ayrımına gidilmiştir. Bütün veriler 1987 sabit fiyatlarına çevrilmiştir.

Ayrıca bu verilerin geliri değil, gayri safi yurtiçi üretimi gösterdikleri de belirtilmelidir. Bir bölgede yaratılan ürünün tüketilmesi ya da yatırımda kullanılması aynı bölgede olmayabileceği için varılan sonuçlar da buna göre yorumlanmalıdır. Yine de bu nokta fazla abar-

Çizim 1: Her Beş Yıl İçin Kişi Başına GSYİH Dal-Yaprak Gösterimi

1975		1980 (3.5)		1985 (4.1)		1990 (3.9)		1995 (4.0)		1999 (3,4)	
2		2		2		2		2	9	2	9
2	7	2		2		2		2	6	2	66
2	4	2		2	5	2	5	2	5	2	445
2		2		2	2	2	33	2	3	2	223
2		2	11	2		2	001	2	00111 11	2	0
1		1	9	1		1	88999	1	8888	1	889
1	6	1		1	66667 77	1	7	1	66777	1	66667 77777
1	445	1	4445	1	44455 55	1	44455 555	1	4455	1	44445 5
1	22222	1	22223 33	1	22233 33	1	22223 33	1	22333 33	1	22222 3333
1	00000 00011 111	1	00001 11111	1	001	1	00000 00111 1111	1	00001 11111	1	00001 111
0	88888 88999 999	0	88888 89999 999	0	88899 99999	0	89999 9	0	88889 9999	0	88888 88899
99											
0	66666 66777 77777 77	0	66666 66777 777	0	66666 67777 7777	0	66667 77777	0	66667 77777 77	0	66677 77
0	44444 44555 55	0	44455 55555 5	0	44445 55555 5	0	44555 555	0	44455 5	0	44555 5
0		0	33333 3	0	22333 3	0	22333	0	22333 3	0	2333

tılmamalıdır. Bu nedenle bu yazıda "GSYİÜ" ile "gelir" birbirlerinin yerine kullanılacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde 1975-86 arasındaki Türkiye bölgesel gelir dağılımı genel olarak incelenecek, ikinci bölümde çeşitli istatistik yöntemleri kullanılarak 1987-99 döneminde bölgeler arası karşılaştırmalar yapılacaktır. Bu yöntemlerden kimileri dal-yaprak ve kutu çizimi gibi sorgulayıcı, kimileri de varyans çözümlemesi gibi çıkarımcı nitelikte olacaktır.

Türkiye'de il sayısı 1989'a kadar 67 iken, 1990'da 71'e, 1991'de 73'e, 1992'de 74'e, 1993'te 76'ya, 1996'da 80'e çıkmıştır.

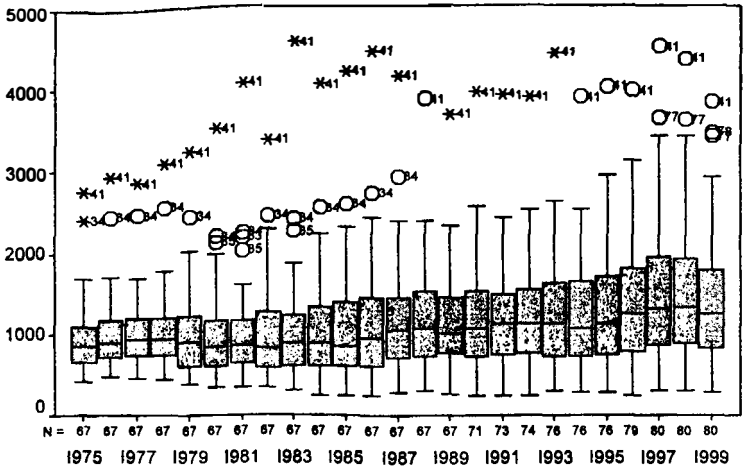
Genel Görünüm

Her veri kümesi, ortalama *düzey*, *yayıklık*, *biçim* gibi çeşitli özelliklerine göre incelenebilir. Dal-yaprak, kutu çizimi gibi sorgulayıcı veri çözümlemesi araçları bu özellikleri hem çabucak, hem kolayca ortaya çıkarırlar.

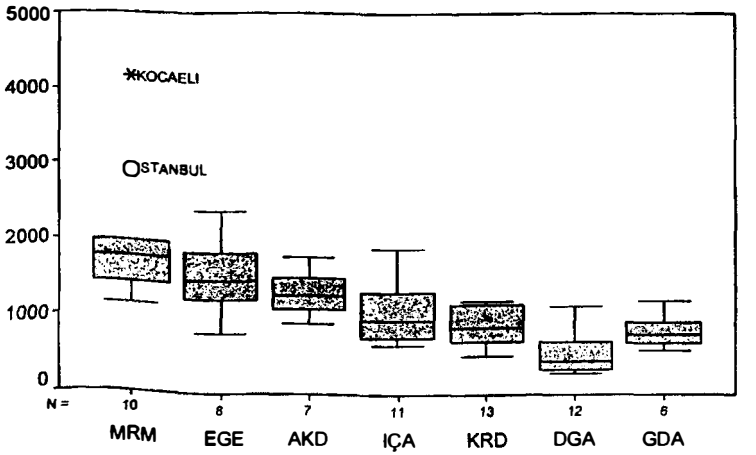
Çizim 1, 1975'ten 1995'e kadar olan dönem için her beş yılda bir dal-yaprak gösterimini sunmaktadır. Bu çizimde dikey çizgi, her ildeki kişi başına gelirin milyon TL basamağını gösteren *dal*'ı, yüzbin TL basamağını gösteren *yaprak*'tan ayırmaktadır. Sözgelimi 1975 yılındaki 2 | 7 satırı, kişi başına geliri 2.7 milyon küsur TL olan bir ili, 0 | 44444 44555 55 satırı, kişi başına geliri 0.4 milyon küsur TL olan yedi il ile 0.5 milyon küsur TL olan beş ili göstermektedir. Bunlar 1975'te iki uç gelir düzeyidir. Bu yılda kişi başına geliri 1.6 ile 2.4 milyon TL arasında yer alan hiçbir il yoktur. Ayraç içindeki sayılar *dışadüşen*, yani aşırı uçtaki illeri göstermektedir. 1980 yılındaki (3.5) gösterimi, kişi başına geliri 3.5 milyon TL olan bir il var anlamındadır. Çizim 1'e bakarak şu gözlemler yapılabilir:

- 1975'te kişi başına geliri 0.4 milyon TL'nin altında hiçbir il yokken 1980'de bu durumda olan altı il vardır. Bunlardan ikisi 1990'da 0.2 milyon TL düzeyine kadar inmiştir. Demek ki bazı iller incelenen dönemin sonlarında eskiye göre çok daha az kişi başına gelir elde etmektedir. Bir başka deyişle mutlak anlamda (sabit fiyatlarla) yoksullaşmışlardır.
- Bazı iller dönem boyunca daha yüksek gelir düzeylerine tırmanmıştır. 1975'te 2 milyon TL düzeyinin üstünde yalnızca iki il

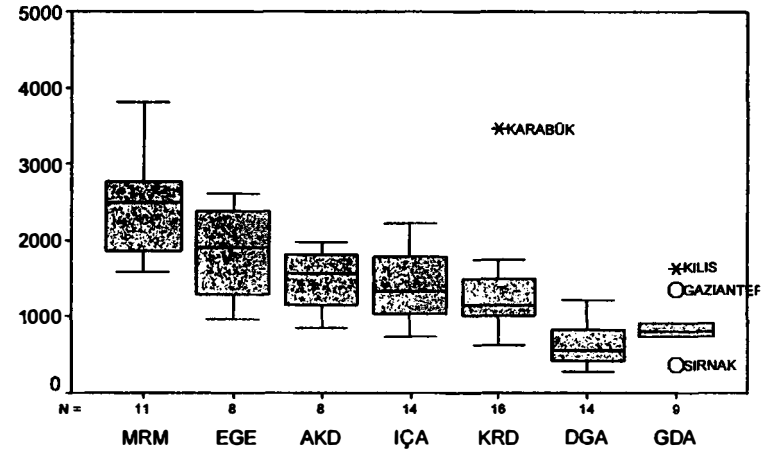
Çizim 2: 1975-96 Kişi Başına GSYİÜ Kutu Çizimleri

Çizim 3: 1987 Kişi Başına GSYİÜ Kutu Çizimleri

Çizim 4: Bölge Kişi Başına GSYİÜ Değerleri – Kutu Çizimi 1999

varken, bu sayı 1980'de üçe, 1990'da 7'ye, 1995'te 12'ye çıkmıştır.

• Bu gelişmeler sonucunda düşük-yüksek gelir düzeyli iller arasındaki açıklık büyümüştür.

• Hepsinden önemlisi, illere göre gelir dağılımı iki tepeli bir biçime bürünmüştür. Bunun anlamı, kişi başına gelir düzeyi bakımından ülkenin bir kutuplaşmaya doğru gitmesidir. Son zamanlarda dile getirilen "öteki Türkiye" deyimi haklı bir nedene dayanmaktadır.

Çizim 2, illerimizin her yıla ilişkin kişi başına gelir verilerini kutu çizimi biçiminde sunmaktadır. Yatay eksen zamanı, dikey eksen de geliri göstermektedir. Kutular, illerin orta düzeyde geliri olan yarısını kapsamaktadır. Bir başka deyişle kutunun alt çizgisi ile üst çizgisi arasında illerimizin yarısı yer almakta, bunların gelir düzeyleri de bu iki çizgi arasında bulunmaktadır. Kutunun ortasındaki çizgi ortanca konumdaki ilimizin gelir düzeyidir. Kutudan çıkan iki çizgiden yukarı doğru uzayanı üst gelir, aşağıya doğru uzayanı ise alt gelir düzeyindeki %25'er ilin konumlarını yansıtmaktadır. Üst çizgiden de yukarıda olan küçük çemberlerle yıldızlar dışadüşen illerin varlığı anlamına gelmektedir. Dışadüşen illerin ayrıca il numaraları da gösterilmiştir.

Çizim 1'de gözlenen özelliklerin, sonuncusu dışında, hepsi bu çizimde de göze çarpmaktadır. Burada ayrıca şu gözlemler de yapılabilir:

• Her yılın *ortanca* gelir düzeyi zaman içinde hafif dalgalanmalarla biraz yükselmektedir. Bu da, Türkiye'de orta düzeyli bir ilin gelirinin pek istikrarlı olmasa da yükseldiği anlamına gelebilir.

• İllerimizin kutu içindeki orta gelir düzeyli yarısı da ortancaya benzer bir seyir izlemektedir. Bu illerimiz içinde en yüksek ve en düşük gelir düzeyli iki il arasındaki farkı gösteren kutu uzunluğu zamanla artmaktadır. 1978'e kadar 0.5 milyon TL'den az olan bu fark, son yıllarda 1 milyon TL dolayına çıkmıştır. 1975'te kutunun üst çizgisindeki bir ilde yaşayan ortalama bir yurttaş, alt çizgideki benzer bir yurttaşa göre yaklaşık %66 daha fazla üretim yaparken, bu oran son yıllarda %115 dolayına çıkmıştır. Bu da, gelir eşitliğinin yalnızca yüksek-düşük gelir düzeyli iller arasında değil, orta düzeyli illerin kendi arasında da bozulduğu anlamına gelir.

Bölgelerarası Karşılaştırmalar

Yukarıdaki incelemeler son çeyrek yüzyılda Türkiye'de gelir dağılımının iller arasında bozulduğunu göstermektedir. Acaba bu bozulma rastgele iller arasında mı oluşmaktadır, yoksa bölgelerarası gelir dağılımı da kötüleşmekte midir? Başka bir deyişle, zengin illerimizle yoksul illerimiz ülkemizin çeşitli bölgelerine eşit mi dağılmaktadır, yoksa belli bölgelerde zengin iller kendi aralarında, yoksul iller kendi aralarında yoğunlaşmakta mıdır? Bu soruyu yanıtlayabilmek için iller bölgelere ayrılmalı, karşılaştırmalar bölgeler arasında yapılmalıdır. Bunun çeşitli yolları vardır. Burada birkaç değişik yol kullanılacaktır. Önce bütün, beş gelir dilimine ayrılıp her düzeye düşen illerin bölgeler içindeki sayılarına bakılacaktır. Daha sonra değişik yıllarda her bölge birer kutu çizimiyle karşılaştırılacaktır. Son olarak bölgelerin ortalama il gelir düzeyleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı varyans çözümlemesi (VARÇÖZ) yöntemiyle incelenecektir. Bu karşılaştırmaların hepsinde 1987-99 döneminin türdeş verileri kullanılacaktır.

Beş Gelir Dilimi

Beş gelir dilimi yarım milyon TL aralıklarla

- 0.5 milyon TL'den az,
- 0.5 ile 1 milyon TL arasında,
- 1 ile 1.5 milyon TL arasında,
- 1.5 ile 2 milyon TL arasında,
- 2 milyon TL'den çok biçiminde oluşturulmuştur. Karışıklığı artırmamak için yalnızca başlangıçtaki 1987 ile son yıl 1999 karşılaştırılmıştır. Çizelge 1 ile Çizelge 2 sırasıyla bu iki yıldaki bulguları göstermektedir. Ege dışında her bölgedeki toplam il sayısının 1987'den 1999'a artmış olması karşılaştırmaları biraz güçleştirse de şu gözlemler yapılabilir:

- Marmara Bölgesi her iki dönemde de açık üstünlüğünü korumuş, hatta pekiştirmiştir. 1987'de hem kişi başına geliri 1 ile 1.5 milyon TL arasındaki üç il, hem de 1.5 ile 2 milyon TL arasındaki bütün iller birer üst dilime geçmiştir.

Çizelge 1. Beşli gelir düzeyi ayrımına göre bölgeler – 1987

milyon TL	Marmara	Ege	Akdeniz	İç Anadolu	Karadeniz	Doğu Anadolu	G.Doğu Anadolu	Toplam
< 0,5	-	-	-	-	-	7	-	7
0,5–< 1	-	1	1	6	8	4	5	25
1–< 1,5	3	3	4	2	5	1	1	19
1,5–< 2	5	2	2	3	-	-	-	12
2 +2	2	-	-	-	-	-	4	
Toplam	10	8	7	11	13	12	6	67

Çizelge 2. Beşli gelir düzeyi ayrımına göre bölgeler – 1999

milyon TL	Marmara	Ege	Akdeniz	İç Anadolu	Karadeniz	Doğu Anadolu	G.Doğu Anadolu	Toplam
< 0,5	-	-	-	-	-	5	1	6
0,5–< 1	-	1	1	3	4	8	6	23
1–< 1,5	-	2	3	6	8	1	2	22
1,5–< 2	3	1	4	3	3	-	-	14
2 +8	8	4	-	2	1	-	-	15
Toplam	11	8	8	14	16	14	9	80

• Bunun tersine en düşük gelir düzeylerindeki Doğu ile Güneydoğu Anadolu bölgeleri hemen hiç ilerleme gösterememişlerdir. Her ne kadar Doğu'da iki il en alt dilimden bir üst dilime atlamış gibi görünse de bunun nedeni iki yeni il oluşturulmasıdır. 1987'de 0.5 milyon TL altındaki gelir dilimine giren illerin hepsi Doğu Anadolu'dan iken, 1999'da Güneydoğu'daki yeni il Şırnak da bunlara katılmıştır.

• İç Anadolu ile Karadeniz belirgin gelişmeler göstermişlerdir. Her iki bölgenin de 0.5 ile 1 milyon TL arasındaki il sayıları azalırken, bütün illeri en üst dilimlere doğru kaymıştır. Bunlar kadar olmasa bile Ege-Akdeniz çiftinde de biraz iyileşme görülmektedir.

Kutu Çizimleri

Çizelge 1 ile Çizelge 2 yedi bölgeyi kabaca karşılaştırmaya yaradıysa da biraz daha ayrıntılı bir inceleme için Çizim 3 ile Çizim 4'e (s. 130-1) bakabiliriz.

• Hem ortanca düzeyler, hem de bir bütün olarak bölgeler arasında, her iki yılda da değişmeyen, belirgin bir sıralama görülmektedir. En üstte Marmara ile başlayan sıra, batı kıyı bölgelerinden geçip İç Anadolu'ya, oradan Karadeniz'e uzanmakta, daha sonra Güneydoğu Anadolu'ya atlayarak Doğu Anadolu'da bitmektedir.

• 1987'de Karadeniz, İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu'nun ortanca gelir düzeyleri çok az farklarla birbirini izlerken 1999'da bu farklar artmıştır. Benzeri bir gözlem Marmara, Ege, Akdeniz için de yapılabilir.

• Her bir bölgedeki en yüksek gelirli il ile en düşük gelirli il arasındaki aralık son on iki yılda önemli ölçülerde açılmıştır. Demek ki gelir dağılımı yalnızca bölgeler arasında bozulmakla kalmamış, her bölgenin kendi içindeki iller arasında da bozulmuştur.

• Bu olumsuz gelişme iki öbek bölgede farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Kutuların uzunluğuyla belirtilen, altdördebölen ile üstdördebölen arasındaki gelir farkı, görece olarak yüksek gelirli dört bölgede artarken, öbür üç bölgede birkaç ilin aşırı uçlara doğru kaydığı görülmektedir.

• Bu bağlamda şaşırtıcı bir gözlem de yeni il Şırnak'ın aynı bölgedeki öbür illerin bir hayli altında bir dışadüşen olmasıdır.

• Karabük başta olmak üzere Karadeniz Bölgesi'ndeki birkaç il

Çizelge 3. İl gelir sıra numaralarına göre bölge ortalamalarının farkları – 1987

	Güneydoğu Anadolu	Doğu Anadolu	Karadeniz	İç Anadolu	Akdeniz	Ege
Marmara	**32,60**	**44,69**	**28.10**	22,87	9,96	6,91
Ege	25,60	**37,77**	21,19	16,96	4,05	
Akdeniz	21,64	**33,72**	17,14	11,91		
İç Anadolu	9,73	21,81	5,23			
Karadeniz	4,50	16,58				
Doğu A.	11,08					

α = 0,05 düzeyinde anlamlı olanlar koyu renkle gösterilmiştir.

Çizelge 4. İl gelir sıra numaralarına göre bölge ortalamalarının farkları – 1999

	Güneydoğu Anadolu	Doğu Anadolu	Karadeniz	İç Anadolu	Akdeniz	Ege
Marmara	**45,12**	**56,36**	**29,81**	**24,64**	21,12	11,62
Ege	**33,60**	**44,74**	18,19	13,02	9,50	
Akdeniz	24,10	**35,24**	8,69	3,52		
İç Anadolu	**20,58**	**31,72**	5,17			
Karadeniz	15,41	**26.55**				
Doğu A.	11.14					

α = 0,05 düzeyinde anlamlı olanlar koyu renkle gösterilmiştir.

de ülkenin öbür illerine göre çok daha hızlı bir gelir artışı yaşamış, böylece Akdeniz'in, İç Anadolu'nun kimi illerine eşit, hatta daha yüksek düzeylere sıçramışlardır.

Varyans Çözümlemesi (VARÇÖZ)

Yukarıda dile getirilen gözlemler yalnızca kutu çizimlerine bakılarak yapılmış olup herhangi bir istatistik çıkarsamaya dayanmamaktadır. Daha sağlam yargılara varabilmek için bu bulguların istatistik yöntemlerle doğrulanması gerekmektedir. Bu amaçla varyans çözümlemesi yöntemine başvurulabilir. 1987 ile 1999 yılları için ayrı ayrı sınanacak ilk önsav "bölgelerin ortalama gelir düzeyleri arasında hiçbir fark yoktur" biçiminde kurulabilir. Yukarıdaki gözlemlerden bu önsavın her iki yılda da reddedilebileceği beklenir. Eğer bu

beklenti doğru çıkarsa hangi bölge çiftleri arasındaki farkların istatistik bakımından anlamlı olduğunun bulunması gerekir. Her bir bölge çiftinin arasındaki ortalama gelir farkı hem 1987'de, hem 1999'da istatistik bakımından anlamlı mıdır? Bu sorunun her bölge çifti için verilecek yanıtı, gelir dağılımının bölgeler arasında zaman içinde bozulup bozulmadığını gösterecektir.

Yukarıdaki önsavı, Fisher'in F istatistiğini kullanarak sınayabilmek için illerin kişi başına gelir düzeylerinin her bölgede normal dağılıma uyması gerekir. Önceki kesimlerde incelenen çizimlerden kolayca görülebileceği gibi elimizdeki veriler için bu varsayım geçerli değildir. Bulguları burada verilmeyen normal dağılıma uygunluk sınamaları da bunu doğrulamıştır. Öyleyse varyans çözümlemesini dağılımdan bağımsız bir yöntemle yapmamız zorunlu olmaktadır. Bu durumda illerin gelir düzeylerini gösteren TL verilerini değil de, bu illerin gelir düzeylerine göre sıra numaralarını kullanan Kruskal-Wallis sınaması bu amaca uygun bir yöntemdir (Siegel ve Castellon 1988: 206-16). Kruskal-Wallis tarafından geliştirilmiş formüle göre hesaplanan KW katsayısı, bölge sayısından bir eksik serbestlik derecesine göre x^2 dağılımına uymaktadır. SPSS bilgisayar programı kullanılarak yapılan hesaplamalar 1987 için $KW = 39.127$, 1999 için $KW = 46.787$ sonuçlarını vermiştir. Her iki değer için de α anlamlılık düzeyi 0.000 çıkmıştır. Demek ki her iki yılda da binde birden küçük bir anlamlılık düzeyinde bile, bölgelerin ortalama gelir düzeyleri birbirinden farklıdır. Acaba bu fark hangi bölge çift(ler)inden kaynaklanmaktadır?

Bu sorunun yanıtı Çizelge 3 ile Çizelge 4'ten elde edilebilir. Tek kuyrukta $\alpha = 0.025$ düzeyinde 1987'de beş bölge çifti arasında ortalama gelir farkları anlamlı çıkmışken, 1999'da bu sayı dokuz çifte yükselmiştir.

1987'de ortalama gelir farkı istatistik bakımından anlamlı olan bölge çiftleri Marmara - Karadeniz, Marmara - Doğu Anadolu, Marmara - Güneydoğu Anadolu, Ege - Doğu Anadolu, Akdeniz - Doğu Anadolu'dur.

1999'da bunlara Marmara - İç Anadolu, Ege - Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu - Doğu Anadolu, Karadeniz - Doğu Anadolu bölge çiftleri de eklenmiştir.

Bu bulgular daha önceki sorgulayıcı veri çözümleme araçlarının

bulgularıyla uyumludur. Öyleyse büyük bir güvenle diyebiliriz ki 1987'den 1999'a kadar olan dönemde bölgelerarası gelir dağılımında ciddi bozulmalar olmuştur. Başlangıçta yalnızca Marmara, Ege, Akdeniz bölgeleriyle anlamlı gelir düzeyi farkları olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin bu süre içinde hem İç Anadolu, hem Karadeniz Bölgesi'yle arası iyice açılmış, arasında anlamlı gelir düzeyi farkı olmayan bir tek bölge kalmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin gelir düzeyinin anlamlı farklılık gösterdiği tek bölge önce yalnız Marmara Bölgesi'yken daha sonra buna Ege Bölgesi de eklenmiştir. Ayrıca Marmara Bölgesi gelir düzeyinin 1987'de anlamlı ölçüde farklı olduğu Karadeniz Bölgesi'nin yanına, 1999'da bir de İç Anadolu Bölgesi eklenmiştir.

Sonuç

Bu çalışmanın gösterdiğine göre Türkiye'nin bölgesel gelir dağılımı eşitlikten uzaktır, üstelik zamanla daha da uzaklaşmaktadır, batı kıyı bölgeleriyle doğu-iç bölgeleri arasında büyük uçurumlar oluşmaktadır. Giderek iki kutba doğru bir ayrışmadan bile söz edilebilir. Bazı bölgelerin konumlarını çok daha iyi geliştirdikleri görülmektedir. Belki en çarpıcı bulgu, bazı illerdeki kişi başına GSYİÜ değerlerinin sabit fiyatlarla gerilemiş olmasıdır. Demek ki bu illerde yaşayan insanların mutlak gelir düzeyleri zaman içinde yükselmek bir yana, tam tersine düşmüştür.

Buraya kadar çizilen resim Türkiye'nin üzücü bir yüzüdür, ama yalnızca bir görüntüdür. Bu gelişmelerin arkasında yatan nedenleri araştırmak, çözüm önerileri üretmek önümüzde bir görev olarak durmaktadır.

KAYNAKLAR

Ateşağaoğlu, M. E. (2000), *İllere Göre Gelir Dağılımı*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İTÜ.

Bulkan, S. (1989), *İller ve Bölgeler İtibariyle Türkiye'de Gelir Dağılımı Analizi (1975-86)*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İTÜ.

Bulutay, T., H. Ersel (1969), "Türkiye Milli Gelirinin İller, İmalat Sanayii Ge-

lirinin Ücret ve Kâr Arasında Bölünüşü Üzerine Bir Deneme", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIV, no.4, Aralık, 245-66.

DİE (1997), *İller İtibariyle Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1987-94)*.

Filiztekin (1998), "Convergence Accross Turkish Provinces", 2. ODTÜ Ulusararası İktisat Kongresi'nde sunulan bildiri.

Küçükçifçi, S., Özdemir, S. (1995), "Türkiye'de Sektörel Yapının Bölgelerarası Karşılaştırılması", *'95-'96 Petrol-İş*, 405-21.

—— (1996), "Türkiye'de İktisadi Gelişmenin Bölgelerarası Farklılaşması", 6. Ulusal Bölge Planlaması Kongresi'nde sunulan bildiri.

Özötün, E. (1980) *Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (İller İtibariyle): Kaynak ve Yöntemler (1975-78)*, DİE.

—— (1988) *Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının İller İtibariyle Dağılımı (1979-86)*, İstanbul Sanayi Odası.

Siegel, S., N. J. Castellon, N. J. Jr. (1988), *Nonparametric Statistics for the Behavioral Sciences*, 2nd ed., McGraw-Hill.

Sönmez, M. (1990), *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi: Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Arkadaş.

—— (1998), *Bölgesel Eşitsizlik*, Alan.

—— (2000), "Gelir Eşitsizliği: Beş Büyük Sanayi Kentinin Profili", *'97-'99 Petrol-İş*, 541-56.

—— (2001), *Gelir Uçurumu*, Om.

Şenesen, Ü. (1989a) "Bölgelerimizin karşılaştırmalı sınai gelişimi (1975-86)", *Bildiriler, 2. Ulusal Bölge Planlaması Kongresi*, İTÜ, 109-118.

—— (1989b), "Türkiye'de Sanayileşmenin Bölgesel Yapısı (1975-86)", *1989 Sanayi Kongresi Bildirileri*, TMMOB, 294-302.

—— (1995), "Türkiye'de İllere Göre Gelir Dağılımı: 1975-95", *'95-'96 Petrol-İş*, 387-404.

—— (1999), "Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Ürün Değerlerinin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı", *Ekonomide Durum*, 5, Güz, 136-42.

Düzen ve Kalkınma Kıskacında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık*

Yüksel Akkaya

I. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kalamayan Miras

Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin ihtiyaçları zanaat ölçeğinden fabrikaya geçişi zorunlu kılmaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru, özellikle ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan fabrikalar sanayi içinde önemli bir yer tutmaya başlarken, modern anlamda sanayi işçisinin oluşumuna da olanak sağlıyordu. Bu durum, Batı'daki gelişmelerden farklı olarak, modern işçiliğin devletin bir ürünü olmasına yol açmıştır. Bu ise, sonraki yıllarda da izleri görülecek olan bir "devlet baba" olgusunun oluşumuna neden olarak, işçi sınıfının bilinç düzeyinde önemli yanılsamalara neden olmuştur.

Toplumsal sınıfların kristalize olmaya başladığı, işçi sınıfının embriyonik olarak ortaya çıktığı bu dönemin işçi kitlesinin önemli özelliklerinden biri de işçilerin çok milliyetli bir yapıya sahip olmasıdır. Bu nedenle de işçiler arasında sınıfsal bütünlük sağlanamamış, milliyetler arası farklılık iş bulmada, edinilen işi korumada ve sendikal örgütlenmede de sürmüştür. Öte yandan, sayıları oldukça sınırlı olan bu farklı milliyetlerdeki nitelikli işçilerinin önemli bir kısmı toprak kaybı ve göçler nedeniyle, kurulacak olan Cumhuriyet Türkiyesi'nin sınırları dışında kalmıştır. Bu işçilerin sendikal hareketin

* ABD'li okur düşünülerek yazılmış olan bu kısa yazının Türkiye'deki okurlar için çok daha kapsamlı bir versiyonu *Praksis* dergisinin 5. ve 6. sayılarında yayımlanmıştır. Bu yazıdan tatmin olmayan okuyucu belirtilen dergiye bakabilir. Bu yazıdaki tek değişiklik yasal gelişmelerin yaşandığı kamu çalışanları ile ilgili bölümde yapılmıştır.

önemli bir kesimini de oluşturması, işçi hareketinin güç kaybına uğraması, edinilen birikim ve deneyimin de yok olması anlamına gelmiştir.

İşçi hareketleri açısından bakıldığında, 1894 yılında devlet fabrikalarında kurulan ve ilk işçi örgütü olan Osmanlı Amele Cemiyeti'nin hemen kapatıldığı, bu nedenle de işçilerin 1908 yılına kadar grev ve grev dışı eylemlere örgütsüz olarak gitmek zorunda kaldığı görülmektedir. Tesbit edilen ilk grev 1863 yılında Zonguldak'ta kömür madeni işçileri tarafından gerçekleştirilmiş (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi 1990: 1797), 1908 yazına kadar gerçekleşen grev sayısı ise ancak 57 olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908'i takip eden Ağustos ve Eylül ayları, işçi hareketinin zirveye çıktığı, grevlerde patlama yaşanan aylardır ve bu yıl 138 grev gerçekleşmiştir. Grevler, ekonomik krizin derinleşmesiyle doğru orantılı olarak artmış, siyasal baskı arttıkça azalmıştır.

Grevlerle birlikte işçiler sendikal örgütlenme gereğini de duymaya başlamıştır. Bu ise, yönetimi önlem almaya itmiş, 1909 yılında grevleri ve örgütlenmeyi düzenleyen Tatil-i Eşgal Kanunu'nu (Grev Kanunu) çıkarmasına neden olmuştur. Bu yasa ile sendikal örgütlenme yabancı sermayenin ve kamunun faaliyette bulunduğu alanlar ve kurumlarda yasaklanmıştır. Greve ise ancak bir uzlaşma sürecinden geçtikten sonra başvurulabilecektir. Böylece sermaye birikiminin ve sömürünün önündeki önemli bir engel de ortadan kaldırılmıştır. Bu düzenlemelerden sonra işçi hareketleri tekrar sönmeye başlamış, 1909-13 döneminde 40 grev gerçekleşebilmiştir (Güzel 1996: 64-7). 1872-1922 dönemini kapsayan yarım yüzyıllık dönemde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gerçekleşen grev sayısı 260 olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde grevler hiçbir zaman Batı'da olduğu gibi bir isyana dönüşmemiş, çalışma hayatı ile ilgili cılız tepkiler olarak kalmıştır.

Sendikal örgütlenme yasağına rağmen, işçiler bu kez 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'na göre "cemiyet" adı altında ama sendikal içerikli olarak örgütlenmeye devam etmişlerdir. Bu dönemin işçi örgütlenmesi, bazen sendika, dernek ve esnaf örgütlenmesi şeklinde iç içe, bazen tek başına kurulmuştur. Bu nedenle de esnaf dernekleri özelliği ağır basan örgütlenmeler işçi sınıfının kendi kültürünü ve bilincini yaratacak olan sendikalara dönüşememiştir. Kuşkusuz bu

durum yönetenlerin işçi sınıfının sınıf bilinci ve kültürü edinmemesine yönelik yaptığı bilinçli bir tercih ve uygulama idi. Bu nedenle de örgütlenme deneyimi ve birikimi açısından Cumhuriyet Türkiyesi'ne kalan miras oldukça sınırlı olmuştur.

II. Düzen ve Kalkınma Kıskacında İşçi Hareketinde Kurumlaşma Çabaları (1923-60)

1920'li ve 1930'lu yıllar rejimin oturtulduğu, düzenin yerleştirildiği yıllardır. Bu dönemin temel özelliği, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında kapitalizmin yerleşmesi ve gelişmesinin önünde yükselen birçok engelin ortadan kaldırılmasıdır. Siyaset, hukuk, eğitim, ideoloji/kültür alanları büyük bir sarsıntıyla yeniden düzenlenmiş ve kapitalizm öncesi dünyanın toplumsal biçimleri yerini, kapitalizmin içinde çok daha hızlı gelişebileceği bir kabuğa terk etmiştir (Savran 1992: 51)

Ekonomi alanında devletçilik politikasının benimsenmesi, sanayileşme yönünde önemli adımların atılması ve sermaye birikiminin sorunsuz elde edilmeye çalışılması; siyasal yaşamda ise sınıf savaşımını önleme çarelerinin aranması, ulusun tüm bireylerini kucaklayacağı belirtilen tek-partili otoriter bir rejimin sürmesi, devleti çalışma hayatı ve ilişkilerinin tek düzenleyici ve otoriter aktörüne dönüştürmüştür.

Ulaşılan sanayileşme düzeyi nedeniyle emek ile sermaye arasındaki çıkar çatışmalarını önleyici bir araç olarak, 1936 yılında, kapsamlı bir yasa olan İş Kanunu çıkarılmıştır. Toplu iş ilişkilerinde devlete tek taraflı düzenleyici bir rol tanıyan yasa, sendikalardan söz etmemekte, grev ve lokavtları açıkça yasaklamaktaydı. Bireysel iş ilişkileri alanında ise devletin işçiler yararına müdahalede bulunması benimsenmişti.

Bu yaklaşım ile, sınıf ideolojisinin kökü kazınmak isteniyordu. Bu yaklaşım, sanayi hayatındaki düzen ve uyumu bozabilecek herhangi bir uyuşmazlığın devletin hakemliği ile çözümlenmesinin ekonomik yapıya en uygun yol olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Sanayileşme sürecine bağlı olarak, 1938 yılında devlet, işçi örgütlenmesi konusunda daha doğrudan ve kesin bir yönteme başvurarak, Cemiyetler Kanunu ile "sınıf esasına dayalı dernek kurma-

yı", yani sendika kurmayı yasakladı. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle İş Kanunu'nun işçiler lehine yaptığı düzenlemeler de askıya alındı, böylece sermaye birikimi ve sömürünün önü de iyice açıldı.

Sendika ve sendika benzeri dernek kurma yasağına rağmen, işçiler esnaf örgütleri çatısı altında, yardım sandıkları şeklinde de olsa örgütlenmelerini sürdürmeye çalıştılar. Ancak, bu çabalar sınıf bilincine ulaşmayı sağlamak bir yana, devletle sıcak ilişkiler geliştirmedikçe varlık şanslarının da olmayacağını onlara gösterdi. İşçilerin sınıf bilincine ulaşmaması için çaba sarf eden devlet, halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri ile bunu hayata geçirmeye çalışıyor, işçi sınıfını devletle bütünleştirmenin, devletin bir kurumu haline getirmenin yollarını arıyordu. Bu dönemde işçi kitlesinin önemli bir bölümünün kamu kuruluşlarında istihdam edilmiş olması bu süreci kolaylaştırıyordu.

1946 yılında Cemiyetler Kanunu'ndaki "sınıf esasına göre dernek kurma" yasağı kaldırılınca Türkiye'nin görece sanayileşmiş kentlerinde çok sayıda sendika kurulmaya başlandı. 1946 yılında kurulan Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) bu sendikaların kurulmasına öncülük ettiler. Ancak, 16 Aralık 1946'da, Sıkıyönetim Komutanlıkları TSP, TSEKP ve bu partilerin kurduğu sendikaları kapattı. İşçi örgütlenmesini ve sendikalaşmayı kendi resmi ideolojisi içinde sağlamak isteyen devlet 1947 yılında İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'u çıkardı. Bu kanunun temel amacı, sendikaları "her türlü siyasi cereyan ve tesirlerin dışında" tutmak ve rejimin "milliyetçi karakterine uygun", "devletle beraber" hareket eden örgütlere dönüştürmek olarak benimsenmişti (TBMM 1947: 301-2) Böylece sendikalar, devletçe yaratılmak istenen, temsil edecekleri çıkarların yapılanma ve ifade süreçlerinde denetimlere tabi olan korporatist örgütler olarak düşünülmekte, böyle bir kimliğe kavuşturulmak istenmekteydi. Burada devlet kontrolüne önem veren bir korporatist yaklaşım da söz konusuydu. Grev ve toplu sözleşme hakkı tanınmayan bu modelde benimsenen, asıl faaliyetlerinden yoksun bırakılmış, üyelerinin çıkarlarını savunmada etkisiz kılınmış, mali açıdan zayıf, çok sayıda ve birbirleriyle rekabet eden küçük, yerel düzeyde bir sendikacılıktır. İşçileri tek bir güçlü sendika ile kontrol altında tutmak yerine, çoğulcu özellikleri ağır basan, çok sayıda, da-

ğınık ve güçsüz sendika ile kontrol etme tercihi yapılmıştır. Yasa, sendikalara üye olabilecek işçi sayısını dar ve sınırlı tutarak, kurulacak sendikaların büyük ölçekli olmalarını ve güçlü baskı grubu oluşturmalarını önlemek istemiştir.

1947-50 döneminde ise sendikal örgütlenmeye izin verilmekle birlikte, devletin temel amacı, korporatist anlamda sendikaları sistemle bütünleştirip, rejime siyasal destek sağlamaktan çok, sendikaların karşıtlığını önlemek için denetim altında tutarak potansiyel muhalefetini engellemek olmuştur. Yasa kapsamında faaliyetini sürdürebilen sendika sayısı tek-parti yönetiminin son yılı olan 1950'de 88, bu sendikaların üye sayısı da 78 000 olmuştur. Böylece yasa kapsamındaki sınırlı sayıdaki, sendika üyesi olabilecek yaklaşık 374 000 işçinin %21'i sendikalaşmış oluyordu (Çalışma Bakanlığı 1978).

1950 yılında seçimle iktidara gelen ve seçilmeden önce grev hakkını savunmuş olan Demokrat Parti (DP) ise iktidarda kaldığı sürece önceki dönemin sistemini benimseyip, bireysel iş ilişkilerinde getirdiği düzenlemeler ile işçilerin çalışma koşullarının ve yaşam düzeylerinin iyileştirilmesini hedeflerken, sendikacılığın gelişmesine pek sıcak bakmamış, mevcut sendikaları da mümkün olduğunca denetimi altında tutmaya çalışmıştır.

Tüm sınırlılığına rağmen işçiler içinde özellikle 1930'lu yıllar ve 1946'da örgütlenmeye çalışan komünist ve sosyalist hareketin bu etkisiz ve sınırlı faaliyetleri 1951 yılındaki büyük tutuklama ile de tamamen sona ermiştir. Muhalif sendikacılar sık sık komünist olmakla suçlanmış, 1960 yılına kadar soğuk savaş politikasının baskısını hissetmişlerdir. Öyle ki DP yanlısı sendikalar zaman zaman "komünizmi telin" mitingleri yapmışlardır. Sendikal hareket üzerindeki egemenlik çabaları daha çok DP ve CHP'nin arasında geçmiştir.

Bu dönemin sendikal örgütlenmesinde meydana gelen en önemli gelişme 1952 yılında bir üst örgütlenme olarak Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (Türk-İş) kurulmasıydı. Türk-İş yönetimi, üye yapısının özelliği nedeniyle, 1952-60 dönemi boyunca muhalefetteki CHP ile iktidardaki DP arasında sıkışmıştır. Sendikalı işçilerin yarısını bünyesinde toplayan Türk-İş'i kontrol altında tutmak isteyen DP Hükümeti baskısını artırarak, 1957 yılından itibaren Türk-İş üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Türk-İş'in büyük ölçüde kamu kesiminde örgütlü olması, iktidarda olan DP'nin bu

hâkimiyeti sağlamasını kolaylaştırmıştır. 1960 yılında Türk-İş'e üye sendikalarda örgütlü işçi sayısı 174 000 idi, ki bu da sendikalı işçilerin yaklaşık %60'ını oluşturuyordu. Türk-İş sendikalara üyelik konusunda 1957-60 döneminde DP ile işbirliği içinde olmanın da avantajlarından yararlanmış, daha da güçlenmiştir. Ancak, Türk-İş'in tüm merkezileşme çabalarına rağmen, 1960 yılına gelindiğinde çok sayıda güçsüz, küçük sendika faaliyetini sürdürmekteydi. Bu nedenle de bir üst kuruluş olarak Türk-İş merkezileşememiş, bağlı sendikalar üzerinde etkin bir şekilde söz sahibi olamamıştır.

Bu dönemde DP iktidarı, bir yandan kimi sendikaların en temel faaliyetlerini bile siyaset olarak nitelendirerek yasaklarken, diğer yandan sendikaları kendi çizgisinde politize etmek için büyük çaba sarfetmiştir. Sendikalar da, siyasal iktidarın görüş ve tercihlerine uygun bir doğrultuda tutum ve eylemler içine girmek durumunda kalmıştır. DP'nin, merkezi üst örgüt ile sendikaları denetim ve kontrol altında tutmak için kullandığı yöntemlerden birisi de mali açıdan güçsüz bırakarak, kendisine bağımlı hale getirmekti. Örneğin 1952 yılında, bir yıllık faaliyeti boyunca aidat geliri 8177 TL olan Türk-İş'in devletin gelirlerinden aldığı pay ise 26 500 TL idi (Işıklı 1990: 323-4). DP Hükümeti ile ilişkilere bağlı olarak ayarlanan maddi yardımlar 1954-60 döneminde önemli bir baskı öğesi olarak kullanılmıştır.

Sermaye ve köylülükle ittifak kurmuş olan DP 1957 yılına kadar işçileri de bu ittifakın içinde düşünmüş, bu nedenle işçilere, özellikle kamu kesimi işçilerine yönelik olarak yasalar aracılığı ile önemli haklar tanımıştır. Ancak, karşı karşıya kalınan kriz nedeniyle, 1957 yılından sonra işçiler bu ittifakın dışında tutulmuştur. DP döneminde devlet, sendikaları siyasal ve mali baskı aracılığıyla tepeden şekillendirmeye çalışıp kontrol altında tutmak istemiştir. Bunu sağlamak için de 1947 Sendikalar Kanunu'ndan yararlanmıştır. 1947-60 döneminin iktidarlarınca benimsenen işçi örgütlenmesi anlayışı içinde sendikalar spor bayramı, istihsal bayramı, kuruluş yıldönümü, müsamere, konser, çay, kokteyl, balo düzenlemeli, sosyal yardımlaşma işleri ile uğraşmalı; bu tür uğraşlar içinde kalmalıydı. Böylece sendikalara devletin ve sosyal güvenlik kurumlarının yapması gereken birçok görev yüklenmiştir. DP'nin iktidarda bulunduğu bu dönemde, İş Kanunu kapsamındaki işçi sayısı iki kat artarak yaklaşık 755 000'e

yükselmiş; sendika sayısı yaklaşık beş kat artarak 417'ye çıkmış; sendikalı işçi sayısı da üç kat artarak yaklaşık 281 000'e yükselmiştir. Sendikalı işçi oranı ise %21'den %37'ye çıkmıştır.

İşçi eylemleri açısında bakıldığında 1923-60 döneminde önemli bir hareketlilik olduğunu söylemek zor görünmektedir. Grev yasağının olmadığı ve en yoğun hareketliliğin yaşandığı 1923-36 arası 94 kez, grev yasağının olduğu 1937-50 döneminde ise 10 kez olmak üzere, 1923-50 arasındaki tek-parti yönetimi döneminde işçiler toplam 104 kez greve gitmiştir. Grev yasağının sürdüğü ve DP'nin iktidarda olduğu 1950-60 döneminde ise işçiler 27 kez greve gitmiştir. 1923-60 dönemindeki toplam grev sayısı (131), 1908 yılındaki grev sayısını (138) aşamamıştır.

Grev yasağının olmadığı kuruluş yılları döneminde işçiler çalışma hayatında karşılaştıkları sorunları çözmek için greve diğer dönemlere göre daha yoğun başvurmuşlardır. Ancak bu grevlerin önemli boyutlara ulaştığını söylemek zordur. Sermaye birikimi ve sömürünün önündeki engellerin kaldırılmak istendiği grev yasağı döneminde de işçilerin greve gitme eğilimi taşıması ise çalışma koşullarının zorluğunun ve sömürünün boyutunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. 1936 öncesi grevler daha çok kamu kesiminde yoğunlaşırken, grev yasağı döneminin grevleri ise daha çok özel kesimde yoğunlaşmış durumdadır. Öte yandan, bu grevler işyeri ile sınırlı olduğu için dar anlamda işçi hareketleridir (Makal 1999: 452), siyasal bir boyut taşımamakta, dağınık, ani, tepkisel, örgütsüz hareketler özelliği taşımaktadırlar.

III. İthal İkameci Sanayileşme Sürecinde İşçi Sınıfı (1960-80)

1960 yılına geldiğinde yaşanan ekonomik kriz, sanayi burjuvazisinin DP'nin temsil ettiği sınıf ittifakından uzaklaşmasına yol açmış (Savran 1992: 93-94), siyasal kriz de derinleşmeye başlamıştı. 1960 yılının ilk yarısında büyük kentlerdeki yaygın öğrenci gösterileri, toplumsal sarsıntı ve çatışma ortamı ordu içindeki darbeci odakları harekete geçirerek 27 Mayıs 1960'ta bir askeri müdahaleyi doğurmuştur. Bu darbe, sanayi burjuvazisinin çevresinde oluşmuş olan kent koalisyonunun damgasını taşır (Savran 1992: 94). Ancak bu koalisyonda ve süreçte işçi hareketinin önemli bir muhalefetinin

varlığından söz etmek oldukça zordur. Tersine, DP'nin egemenliği altına girmiş olan Türk-İş, DP'den yana tavır almaktadır. Türk-İş içindeki CHP yanlısı sendikaların cılız desteği ise hissedilmeyecek boyuttadır.

Siyasal üstyapının tarımsal / ticari sermaye birikiminden sınai sermaye birikimine geçişe göre düzenlenmesi ihtiyacını karşılayan Türkiye, yavaş yavaş modern bir toplum kimliği kazanmasının yolunu da açacaktır (Savran 1992: 96-97). İthal ikameci sanayileşme politikalarının izlendiği, iç pazarın da beslenmeye çalışıldığı bu dönem boyunca yapılan yeni yasal düzenlemeler ile sendikaların işlevlerinde büyük bir genişleme yaratılmış, sendikaların kısa sürede güçlenmesi sağlanmıştır. Toplu pazarlık hakkı da verilen sendikalara, gerçek ve özgür sendikalara dönüşme olanakları sunulmuştur. Bu durum dönemin iktisat politikaları ile de uyumludur. İç pazara yönelik ithal ikameci bir sanayileşme döneminde iç pazarın canlandırılmaya çalışılması, talep yelpazesini genişletmeyi, dolayısıyla ücretleri artırmayı da gerektiriyordu. Bu nedenle devlet, kamu kesimindeki işçilerin örgütlenmesine müdahale etmemiş, verdiği yüksek ücretle de sınai sermayeye pazar yaratarak kaynak aktarmıştır. Özel sektörde ise, iç pazara yönelik üretim yapan sektörlerde ücretlerin talep yaratacak, ama sermaye birikiminin önünde engel oluşturmayacak düzeyde yüksek tutulması iç pazar sorununu bir ölçüde rahatlatmıştır.

1950-60 dönemini siyasal iktidarın baskısı altında geçiren, yöneticilerini iktidara göre belirlemeye özen gösteren Türk-İş, askeri müdahaleden hemen sonra, yeni dönemle uyumlu bir yönetim yapısı oluşturarak yeni hükümetle yakın ilişkiler içine girmiştir. Türk-İş'e bağlı sendikaların üyelerinin yaklaşık dörtte üçü kamu kesiminde çalışıyordu. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kuran sendikaların Türk-İş bünyesinden ayrıldığı 1967 yılında Türk-İş'e bağlı sendikalara 544 936 işçi üyeydi (Koç 1986: 58-71; TİB 1976: 247). Türk-İş'in kamu kesiminde ağırlıklı olarak örgütlenmiş olması, hükümetler ile iyi ilişkiler kurma politikasını izlemesine yol açtı. Temsil ettiği üyelerinin çıkarlarını çatışmaya giderek temsil etmekten çok, uzlaşarak temsil etme yöntemini benimsedi. Bu "iyi ilişkiler" politikası beraberinde "partiler üstü politika"yı da getirdi. Üyeleri açısından homojen bir yapıya sahip olmayan Türk-İş, bu po-

litika ile hızla gelişen işçi hareketinde siyasal nedenli parçalanmalardan da kurtulmak istedi.

"Partilerüstü politika", kamu kesiminde ağırlıklı olarak örgütlenme, hükümetlerle iyi ilişkiler kurma gibi istekler yapısal açıdan değerlendirildiğinde, Türk-İş'in devletçe tanınmasını ve gözetilmesini, korporatist teşviklerle donatılmasını gerektiriyordu. İşte bu nedenle, sendika çoğulculuğu benimsenmiş olmasına rağmen, hükümetlerce resmi kurum ve kuruluşlarda "en çok işçiyi temsil eden" konfederasyon ilkesi uygulaması benimsenerek, korporatist politika uygulaması olarak sadece Türk-İş'e temsil hakkı tanınmıştır. Böylece, işlevsel anlamda, Türk-İş ile devlet arasında birlikte politika oluşturma ve bunları uygulama olanakları da yaratılmış oluyordu. Kuşkusuz bu uygulama, işçilerin gözünde Türk-İş'i devlet nezdinde meşrulaştırarak, dolaylı olarak güçlenmesine ve merkezileşmesine olanak yaratmış oluyordu.

1967 yılında Türk-İş'in sendikacılık felsefesini beğenmedikleri için konfederasyondan ayrılan, özel sektörde örgütlü Maden-İş, Lastik-İş ve Basın-İş sendikaları Gıda-İş ve Türk Maden-İş sendikaları ile birlikte Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu kurdular. Böylece, Türkiye'de sendikal felsefe açısından önemli bir değişim yaşanmıştır. DİSK, Türk-İş'in "Partiler üstü" ve toplu sözleşme ile sınırlı sendikacılığına karşı "sınıf ve kitle" sendikacılığı felsefesini benimsemiş, siyasal mücadelenin ve örgütlenmelerin işçiler açısından daha önemli olduğunu ön plana çıkaran bir yaklaşım içine girmiştir. 1963 yılında kurulan Türkiye İşçi Partisi ile bu dönem boyunca gelişen sosyalist hareketin bu gelişmelere önemli katkıları olmuştur. İşçi sınıfı kendi aydınları ile buluşmaya, kendi çıkarları doğrultusunda mücadelesini yükseltmeye başlamıştır. Giderek sertleşen eylemler içinde bilinç düzeyi yükselen bir militan, öncü işçi kitlesinin ortaya çıkması ve sosyalist düşünceler ile buluşmasının da bu konuda önemli katkıları olmuştur kuşkusuz. DİSK'in başarılı grevleri ve üye işçilerin ücretlerindeki artış DİSK'e doğru yönelişi hızlandırmıştır. Böylece 1960 yılına kadar örgütsel planda burjuvazinin egemenliğinde kalan işçi sınıfı, bağımsızlaşma yolunda önemli mesafeler kat etmiştir. İthal ikameci birikim sürecinde hızla gelişen bu hareket, 1960'ların sonunda birikim sürecinin önünde engel oluşturmaya başlayınca, burjuvazi için önlenmesi gereken bir oluşum olarak değer-

lendirilmiştir. Bu nedenle de önce DİSK tasfiye edilmeye çalışılmış, ardından sınıfı parçalamak için milliyet ve din temelinde örgütlenmelere gidilmiştir. Bunun için de 1970 yılında Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK), 1976 yılında ise, dinsel yaklaşım temelinde Türkiye Hak İşçileri Sendikaları Konfederasyonu (HAK-İŞ) kuruldu.

DİSK 1967 yılında yaklaşık 50 000 üyeye sahipken, hem sermayenin hem de devletin engellemelerine rağmen üye sayısı 1976 yılında 190 000'e ulaştı. DİSK 1967-70 döneminde, özellikle, Marmara Bölgesi'nde özel sektöre ait işyerlerinde örgütlendi. 1975 yılında Türk-İş'ten ayrılan Genel-İş sendikası 1976 yılında DİSK'e katıldı. Daha sonra 1977 yılında da OLEYİS DİSK'e katıldı. Bu katılmalar sonucunda 1980 yılında DİSK'in üye sayısı 500 000'e ulaşmıştı. Ancak, nicelik olarak büyüyen DİSK, Genel-İş ve OLEYİS gibi iki büyük, sosyal demokrat görüşlü sendikanın kendisine katılması ile daha sağa kaydığından, bu katılımlar DİSK için önemli bir dönüm noktası oldu.

Türk-İş ağırlıklı olarak kamu kesiminde, DİSK ise özel sektörde, özellikle Koç grubuna bağlı işyerlerinde örgütlenmiştir. İmalat sanayii açısından ise, ihracata dönük üretim de yapan gıda ve dokuma alt kollarında Türk-İş'in hâkimiyeti, lastik ve metal gibi iç pazara dönük üretim yapan işkollarında ise DİSK'in hâkimiyeti söz konusudur. 1980 öncesinde Türk-İş ve DİSK, toplam 1 200 000 sendikalı işçinin (gerçek üye olarak) 2/3'ünü kapsamaktadır. Sendikalı işçilerin sivil istihdama oranı ise %10'un altında kalmaktadır. Sendikal örgütlenmedeki zayıflığın temel nedenlerinden biri işyerlerinin büyük bölümünün küçük işyeri olması ve sendikaların buralarda örgütlenmeyi hedeflememeleridir. Bu dönem boyunca sendikal örgütlenmenin orta ve büyük ölçekli işyerlerinde gerçekleşmesi bu durumu doğrulayan bir diğer önemli gösterge olmaktadır.

DİSK'in kurulmasından sonra 1970 yılına kadar grev sayısında artış meydana gelmesi, eylemlerin radikalleşmesi ve çalışma ilişkilerinde sendikal rekabetten dolayı gerginlikler yaşanması nedeniyle, dönemin Adalet Partisi Hükümeti, sanayileşmenin sağlanması ve ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi kaygılarının da etkisiyle (15-16 Haziran eylemlerine neden olan) 1970 yılındaki yasa değişikliği ile Türk-İş'i tek faal konfederasyon haline getirmek, zaman

içinde diğer sendika ve konfederasyonların tasfiyesini sağlamak amacını gütmüştür. Böylece, giderek kontroldan çıkan ve siyasileşen işçi hareketi de kontrol altına alınacak, sınıf mücadeleleri bastırılmış, sermaye birikiminin önündeki bir engel kaldırılmış olacaktı. Kuşkusuz bu çaba, ulusal düzeyde, devlet eli ile merkezileştirilmiş, tekelci temsil hakkı tanınmış, sermaye birikimini rahatsız etmeyecek bir sendikacılık oluşturma yolundaki korporatist bir uygulamadır. Ancak, Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesi ile Anayasa Mahkemesi tarafından 1972 yılında iptal edilen bu düzenleme, 15-16 Haziran 1970'te işçilerin büyük tepkisine neden olmuştur.

İşçi sınıfı, DİSK'in tasfiyesine yönelik 1970 yılındaki bu düzenlemeye büyük tepki gösterdi. İstanbul ve Kocaeli'ndeki on binlerce işçi 15 Haziran'da protesto eylemlerine başladı ve fabrikalardan kent merkezlerine doğru yürüyüşe geçti. 16 Haziran'da da protestolar devam etti. Farklı merkezlerden yürüyüşe geçen yaklaşık 150 000 işçinin bir merkezde buluşmasını engellemek isteyen polis ve jandarma ile işçiler arasında çatışmalar çıktı. Çatışmalarda iki yüze yakın işçi yaralanırken, yüzlerce işçi gözaltına alındı. Olaylar hem hükümeti hem de sendikacıları ürküttü. Hükümet işçi eylemlerinin gerçekleştiği İstanbul ve Kocaeli'nde sıkıyönetim ilan etti, DİSK yöneticilerini gözaltına aldı. İzleyen günlerde ise, 4000 militan işçi işten atıldı ve kara listeye alındı. Sermayeyi ciddi ölçüde ürküten, Türkiye tarihinin en büyük işçi eylemi olan 15-16 Haziran eylemleri, izleyen yıllarda bir daha aşılamadı ve hem işçi sınıfı hem de sosyalist hareket açısından bir dönüm noktası oldu.

1960-80 dönemi, grev hakkının yasal olarak tanındığı bir dönem olduğu için, dönem boyunca bölüşüm ilişkilerinde ücretlerin işçiler lehine yükseltilmesi için grevler sık sık başvurulan araçlardan biri olmuştur. Özellikle DİSK'in kurulduğu 1967 sonrasındaki dönem grevlerin sert geçtiği bir süreç olma özelliği de taşımaktadır. 1967 öncesinde 139 grev gerçekleşmişken, sadece 1967 yılında 101 grev gerçekleşmiştir. 1968-70 döneminde ise grev sayısı 203'e ulaşmıştır. Bu grev sayıları bile tek başına DİSK'in işçi hareketine ve bölüşüm ilişkilerine getirdiği canlılık açısından önemli ipuçları vermektedir. İthal ikameci iktisat politikalarının izlendiği, sermaye birikiminde ciddi bir bunalımın henüz yaşanmadığı, ama iç pazarın gözetildiği 1963-70 döneminde 483, sermaye birikiminde krize girilen 1971-80

döneminde ise 957 kez greve gidilmiştir. Grevler ile grev dışı eylemler birbirini besleyip desteklerken, siyasal ve toplumsal bunalımın derinleşerek yaşandığı 1980 yılında grev dışı eylemler terk edilerek daha etkili olan grevlere başvurulmaya başlanmıştır. Öyle ki 1971-80 dönemi grevlerinin yaklaşık dörtte biri 1980 yılında gerçekleştirilmiştir. Grevlerin yaygınlaşması, devleti grevlere daha sık müdahale ederek yasaklamaya itmiştir. 1963-75 döneminde toplam 50 grev ertelenmişken, 1976-80 döneminde ertelenen grev sayısı 108 olmuştur (Tayanç 1980: 70). Grev ertelemelerinin en önemli nedenlerinden biri, işçi sınıfının artan mücadelesinin sermaye birikiminin önünde giderek büyüyen bir engel oluşturmasıdır. İç pazara dönük ithal ikameci sanayileşme sürecinde sermaye birikimi açısından işçi hareketleri 1970'li yılların başına kadar önemli bir engel olarak görülmezken, bu dönemden sonra işçi hareketlerinde artan eylemlilik ve yükselen ücretler önemli bir engel olarak görülmeye başlanmıştır. Artan ücretler ve işçi hakları burjuvazi için özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren taşınmaz bir yük haline gelmiştir (Savran 1992: 101).

1963-80 döneminin çalışma hayatına yönelik düzenlemeleri, korporatist teşvikleri korporatist sınırlamalara ağır basan liberal korporatist unsurlar ile devlet korporatizmi unsurlarının iç içe geçtiği bir özellik taşımaktadır. Bu özellikler nedeni ile olsa gerek, bu dönem "doğuş halinde olan toplumsal korporatizm" olarak da değerlendirilmektedir (Bianchi 1984: 142-146). Dönemin temel özelliği ise, sınai sermaye birikimiyle gelişen ve büyüyen işçi sınıfının ülke tarihinde siyaset sahnesine kitlesel biçimde ilk kez girmiş olmasıdır (Savran 1992: 97). Yükselen işçi hareketi taşıdığı önemli zaaflara ve eksikliklere rağmen ilk kez sermaye birikimi, sınıf mücadelesi ve siyasal rejimin evrimi üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. İşçiler bu dönemde hem örgütlenme hem eylemlilik açısından büyük deneyim edinmiştir. Sorun, edinilen bu deneyimin ve birikimin, sermayenin ihtiyaç duyduğu yeni düzene taşınıp taşınamayacağındadır.

IV. İhracata Yönelik İktisat Politikaları ve Sendikacılıkta Tıkanma

1980 yılının sonuna gelindiğinde, izlenen iktisat politikası artık sermaye birikim tarzı ile uyum gösteremez hale gelmiş, birikim tarzının tıkanması nedeniyle sermaye açısından zamanını doldurmuştu. Bu nedenle yeni bir yönelime gerek vardı. Bu yönelime ise 24 Ocak 1980 tarihinde başvurulacak, izleyen yıllarda ihracat ekonomisine destek verecek politikalar hayata geçirilmeye çalışılacaktı. Bunun için de sermaye birikiminin önündeki engellerin kaldırılması gerekmekteydi. Bu engellerin başında ise giderek siyasallaşmış olan işçi sınıfı hareketi geliyordu. Demokratik bir ortamda bunu başarmak ise hiç de kolay değildi. 12 Eylül askeri darbesi bu sorunu sermaye adına çözümledi. Böylece ekonomik alandaki 24 Ocak müdahalesi 12 Eylül darbesiyle siyasal alana yapılan müdahale ile tamamlandı. Askeri müdahalenin ilk günü yayımlanan bir bildiriyle sermaye birikiminin önündeki en büyük engelleri oluşturan DİSK ve bağlı sendikaların faaliyetleri durduruldu. 14 Eylül 1980'de yayımlanan bildiriyle de tüm grev ve lokavtlar ikinci bir karara kadar ertelendi. 1983 yılında çıkarılan ve çalışma hayatını düzenleyen yeni yasalar ile devlet, 1980 öncesini canlandırmayacak şekilde işçi hareketini sıkı bir kontrol altına aldı. Bunun için önce sendikal örgütlenmeyi işkolu esasına göre düzenleyerek daha kolay kontrol edebileceği bir yapıya büründürdü. Sonra sendikaların faaliyet alanlarını sınırlayarak sermaye birikimi önünde önemli engeller çıkarmasını önlemeye çalıştı. Yeni düzenlemeler ile işçi sınıfının işyeri ile sınırlı bir mücadeleye yönelmesi sağlanmaya çalışıldı. Böylece 1980 öncesindeki gibi burjuvaziden kopmalar ve sosyalist harekete doğru kaymalar yaşanmasının önüne geçilmek istendi. Çünkü 1980 sonrası dönemdeki kentleşme ve işçileşme süreci yeni birikim tarzı için önemli handikaplar oluşturacaktı. Önlemlerin alınmaması halinde sınıflar mücadelesi daha çetin geçecekti. Bu nedenle, işçi sınıfını denetim ve kontrol altına almak sermaye birikiminin selameti ve düzen için çok önemliydi. Kuşkusuz, bu düzenlemelerden başka, 1980 öncesinin militan, öncü işçileri sorununu da çözmek gerekiyordu. Bu da bu işçilerin tutuklanması, işten atılması ve kara listeler oluşturulması ile

çözümlendi. Onların yerine, kırdan yeni gelmiş, deneyimsiz, düşük eğitimli işçiler alındı. Bu yeni işçilerin sağ, muhafazakâr düşünceye daha yakın olmalarına özen gösterildi.

1980 sonrası döneminin işçilerinin önemli bir kısmını "1980 kuşağı" oluşturmaktadır (DİSK-AR 1992). 1990'lı yılların işçisi yeni göç dalgasının bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. İşçilerin yarısından fazlası kentlere 1980 sonrasında gelmiştir ve çoğu ilkokul mezunudur. Bu da sermayenin bilinçsiz, eğitimsiz işçiyi tercih etmesinden kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz bu durum 1980 öncesine bir tepkinin ürünüdür. 1990'lı yıllarda da işçiler kırla olan ilişkilerini koparmamışlardır. İşçilerin geldikleri yerdeki topraklarıyla ilişkileri sürmektedir. 1990'lı yılların işçisinin 1980 öncesi işçisinden farklı bir kimlik çizdiği açıkça görülmektedir. 1980'e doğru işçiler işçiliği önemli bir uğraş olarak görmeye başlamışlardı; siyasal ve sınıfsal bilinç düzeyleri artmış, kırsal kökenleriyle bağlarının kopma süreci hızlanmıştı. 1980 sonrası işçi kuşağında ise yeniden başa dönülmüş, 1960'lı yılların süreci yeniden yaşanmaya başlamıştır. Kuşkusuz bu durum 1980 sonrasının işçi hareketine de damgasını vurmuştur.

1984 sonrasında, yeni yasal düzenlemeler sayesinde, sendikal örgütlenme yeniden canlılık kazanmaya başladı. Faaliyetleri durdurulan Konfederasyonlardan İslami renk taşıyan Hak-İş altı ay sonra, milliyetçiliği temel felsefe edinen MİSK 4 yıl sonra tekrar faaliyete başladılar. Ama 1980 yılı öncesinin ikinci büyük ve en etkili sendikası olan DİSK, Türk Ceza Kanunu'nun 141. maddesini kaldıran yasanın yürürlüğe girdiği Nisan 1991'e kadar Askeri Mahkeme'de yargılandı. 1991'de, sıkıyönetim mahkemesi kararlarını henüz bir sonuca bağlamamış olan Askeri Yargıtay hem DİSK'i kapatma kararını kaldırdı, hem de DİSK yöneticilerini beraat ettirdi. 7 Aralık 1991'de Genel Kurul'unu toplayan DİSK, tekrar faaliyete başladı.

Her zaman hükümetler ve yönetenler ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Türk-İş, 12 Eylül 1980 askeri yönetimi ile de iyi ilişkiler kurmuş, Türk-İş ve bağlı sendikaların büyük bir bölümü, özellikle gıda, tekstil ve metal işkollarında askeri müdahaleyi rakipleri DİSK'i kolay yoldan tasfiye etmenin bir aracı olarak değerlendirmişlerdir. Böylece, DİSK'in kapalı tutulduğu dönem boyunca Türk-İş yeniden eski gücüne kavuşturulmuş oldu.

DİSK'in tekrar faaliyete başlaması ile sendikal rekabet yeniden

canlanmaya başlamışsa da, hiçbir zaman 1980 öncesinin düzeyine ulaşamamıştır. Türk-İş, DİSK ve Hak-İş üç büyük konfederasyon olarak faaliyetlerini sürdürürken, üyelik kompozisyonları da 1980 öncesine göre farklılık göstermektedir. İşçiler açısından her üç konfederasyona üyeliği belirleyen, savundukları felsefeden çok, yasaların zorlamasıdır. Bunun temel nedeni ise, toplu pazarlık hakkına sahip olmak için işkolu ve işyeri barajlarını aşma zorunluluğudur.

Türkiye'de sendikalara tanınmış en önemli hak olan toplu iş sözleşmesinden sadece sendikaya üye işçiler ile dayanışma aidatı ödeyen işçiler yararlanabilmektedir. 2000 yılında 6 milyon işçinin sadece 900 bini toplu iş sözleşmesinden yararlanabilmekteydi, ki bu aynı zamanda gerçek sendikalı işçi sayısını da göstermektedir. Özel ve kamu kesimi açısından bakıldığında toplu sözleşme kapsamındaki işçilerin büyük çoğunluğunun kamu kesiminde olduğu görülmektedir. Kamu kesimindeki işçilerin tamamına yakını toplu pazarlık kapsamı içindeyken, özel kesimdeki işçilerin beşte biri bu kapsam içindedir. Ancak 1990'lı yıllarda hız kazanan özelleştirme uygulamaları ve politikaları ile sendikasızlaştırma çabalarına bağlı olarak kamu kesimindeki bu pay da hızla azaltılmaya çalışılmaktadır. Kamu kesiminde örgütlü bulunan Türk-İş'i bu nedenle zor ve daha şiddetli mücadelelerle geçecek günler beklemektedir.

Türk-İş, her zaman olduğu gibi 1980 sonrası dönemde de hükümetlerle iyi ilişkiler kurmak istedi. Ancak, Türk-İş'in diyalog çabaları hükümetten karşılık bulmuyor, iki taraf arasındaki gerginlikler artıyordu. Türk-İş'in kamu kesimindeki toplu pazarlıklar nedeniyle hükümeti boykot kararı, sendikalar ve sendikacılar hakkında soruşturma açılması biçiminde sert bir tepki ile karşılandı. Ancak, hükümetin sendikal sorunlar karşısındaki olumsuz tavrı ve işçi ücretlerindeki sürekli gerileyişler de Türk-İş'i eyleme zorlamaktaydı. Reel ücretlerdeki sürekli düşüşler nedeniyle işçilerin hayat şartları giderek bozuluyor, bu nedenle de işçilerin sendikalara olan tepkisi artıyordu. Bu durum, işçileri militanlaşmaya itiyordu. 1986 yılından itibaren, grev hakkına getirilen sınırlama ve yasaklamalar nedeniyle işçiler daha güvenilir ve başarı şansı yüksek olduğu düşünülen, üretimi doğrudan etkilemeyen, ama gövde gösterisi yapmaya, kamuoyu oluşturmaya dönük eylemlere yönelmeye başladılar. Yoksullaşma sürecinin devam ettiği 1987 ve 1988 yılları işçileri ve Türk-İş'i eylemliliğe itti.

Eylemler yurt çapında yaygınlaşmaya başladı. 1989 yılı ise "Bahar Eylemleri" olarak bilinen, işçi sınıfının sendikaları da aşarak sokağa inip çeşitli protestolarla sorunlarını yaygın olarak dile getirmeye çalıştığı eylemliliklere sahne oldu.

Bu yıllarda işçiler siyasallaşmaya başlamıştır. Bu durum, sendikacılık açısından yeni yolların, yeni yöntemlerin izlenmesini kaçınılmazlaştırmıştı. Böylece, Türkiye'de sendikal anlamda sendikacılık gerçek kimliğine kavuşma yönünde önemli adımlar atmaya başladı. Çünkü, mevcut koşullar altında ve siyasal iktidarların izlediği politikalar sonucunda, malum piyasa modeli içinde, Türkiye'de sendikaların "piyasa değeri" de azalmıştı. Hükümetler, sendikalar ile, özellikle de en güçlü örgüt olan Türk-İş ile korporatist işbirliği içinde sorunları aşmak yerine, onları yok sayarak, çatışmaya girerek sorunları çözmek arayışı içine girmişlerdi.

1980 sonrasının sendikacılığına bakıldığında belirgin bazı özellikler ortaya çıkmaktadır: 1) Kamu ağırlıklı sendikalaşma nedeniyle tüm hükümetlerle iyi geçinmeyi gerektiren kolay ve siyasal manevralara dayalı bir sendikacılık yapmakta zorlanılmıştır. 2) Ücret ya da toplu sözleşme sendikacılığı yapılarak, tek boyutlu politikalar izlenmiş ve bunun dışında ücretli çalışanların sorunlarına uzak kalınmıştır. 3) İşçi sınıfının siyasal gücü ve etkisi yeterince ve iyi kullanılamamıştır. 4) Sendika içi demokrasi işletilmemiş, delege yoluyla seçimler kötüye kullanılmış, üye tabanının bilinçlenmesi için gereken sendika içi eğitim ihmal edilmiş, sendikal bürokrasi daha da güçlendirilmiştir. 5) Sendikalar akademisyenlerden ve aydınlardan uzak durmuştur. 6) Sendikalar işçi sınıfını kontrol aracına dönüşmüş; işçilerin eylemleri, öfkeleri, tepkileri sendikalar aracılığı ile ılımlaştırılarak dillendirilmeye çalışılmıştır.

Sanayileşmesi durgun, nüfusu hızla artan, işsizliği yaygınlaşan, sağlıksız kentleşen, aşırı enflasyon oranlarına sahip bir ekonomide, uzun süreli istikrar politikalarının sendikaları dışlayarak izlenmesi ve bu uygulamanın başarılı olması mümkün görünmediği gibi, çalışanların aleyhine gelişen olumsuz koşullar ve ücretlerdeki asimetrik gelişmelere rağmen sendikaları sosyal kontrol aracı olarak tutmak da zor olacaktır.

İşçi eylemleri açısından bakıldığında, 1980 sonrasında hükümetlerin sendikalar ile uzlaşmaz tutumlarını sürdürmeleri nedeniyle, ka-

mu kesiminde bir önceki döneme göre daha az greve gidilmesine rağmen grevlere daha fazla işçi katılmıştır. Özel kesimde de grevler bir önceki döneme göre daha da yaygınlaşmış ve çok sayıda işçi greve katılmıştır. 1980'lerin sonu ve 1990'lı yıllar Türkiye'de işçi sınıfının grevlerle yoğun olarak tanıştığı yıllar olmuş, özellikle kamu kesimi sendikacılığında yeni bir deneyim, yeni bir birikim olanağı yaratmıştır.

Özellikle 1989 yılında başvurulan ve oldukça etkili olup kamuoyunda meşru bir durum yaratan "Bahar Eylemleri" tarzı eylemlilikler 1990 ve daha sonraki yıllarda da sürdürüldü, işçiler artık toplu pazarlık görüşmeleri başladığı andan itibaren tepkilerini grev dışı eylemlerle ortaya koymaya başladılar. Bu açıdan 1980'li yılların sonları ve 1990'lı yıllar bir önceki dönemlere göre farklı özellikler taşımaktadır. Esnaf ve zanaatkârlar işçi ücretlerindeki düşüşlerin kendilerine de olumsuz etkileri olduğunu fark ederek, grevci işçilere bakış açılarını olumlu yönde değiştirmeye başladılar. İşçiler ve sendikalar arasında dayanışma bir önceki döneme göre arttı, ortak eylemlere gidildi. Hükümetlerin uzlaşmaz tutumları işçi hareketini, hükümetlerle sınırlı da olsa, daha politize etti. 1980 öncesinden farklı olarak işçiler ekonomik mücadelede grev dışı eylemlere daha sık başvurdu, toplu pazarlık süreçlerini ve grevleri grev dışı eylemlerle destekledi. Grev dışı eylemlere yer yer işçiler sendikaları aşarak başvurmuş, eylemleri yürüten komiteler oluşturma çabası içine girmişlerdir.

1980 sonrasının bir diğer özelliği işçi hareketinde meydana gelen değişimin sendikalara ve sendikacılara da yansıyıp, onları değişime itmesidir. Eylemlerin yoğunlaştığı 1987 yılından 1990 yılına kadar olan dönemde, Türk-İş'e bağlı sendikaların yönetimlerinde önemli değişiklikler meydana geldi. Türk-İş'e bağlı sendikaların 1987 yılındaki 711 şubesinin 338'inin şube başkanları 1990 yılı başına kadar değişti. Aynı dönemde, Türk-İş'e bağlı 32 sendikanın da 15'inin genel başkanı değişti. 32 sendikada 196 genel merkez yönetim kurulu üyesinin 97'si de değiştirildi.

12 Eylül askeri müdahalesi, ihracata yönelik büyüme çabaları 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında işçi sınıfını daha da homojenleştirip bütünleştirdi. İşçi sınıfının bilinç, deneyim ve örgütlülük düzeyi arttı, toplumsal ve siyasal gelişmelerde ağırlığı hissedilir oldu.

Tablo 1: 1984-99 Döneminde ücretli emek ve sendikalaşma düzeyi

Yıl	Toplam Ücretli Sayısı (I)	Sigortalı İşçi Sayısı (II)	Resmi Verilere Göre Sendikalı İşçi Sayısı (III)	Gerçek Sendikalı İşçi Sayısı (IV)	TİS'den Yararlanan İşçi Sayısı (V)	V/II %	IV/II
1984	6 801 695	2 439 016	1 247 744	1 428 668	340 095	13.9	58.5
1985	6 978 000	2 607 865	1 594 577	1 519 584	910 810	34.6	58.2
1986	7 138 494	2 815 230	1 937 120	1 582 101	707 230	25.1	56.2
1987	7 302 679	2 878 925	1 977 066	1 600 779	923 093	32.0	55.6
1988	7 470 641	3 140 071	2 120 667	1 589 867	629 303	20.0	50.6
1989	7 642 466	3 271 013	2 277 898	1 579 397	829 341	25.3	48.2
1990	8 991 000	3 446 502	1 921 441	1 563 880	483 852	14.0	45.3
1991	9 242 748	3 598 315	2 076 679	1 533 867	1 089 549	30.2	42.6
1992	9 501 545	3 796 702	2 190 792	1 472 886	450 906	11.8	38.7
1993	9 767 588	3 976 202	2 341 979	1 405 970	1 068 289	26.8	35.3
1994	10 041 081	4 202 616	2 609 969	1 344 764	227 880	5.4	31.9
1995	10 322 231	4 410 744	2 660 624	1 304 189	765 928	17.3	29.5
1996	10 611 253	4 624 330	2 695 627	1 259 234	515 840	11.1	27.2
1997	10 908 368	5 066 745	2 713 839	1 205 865	841 518	1.6	23.7
1998	11 213 803	5 558 582	2 856 330	1 132 847	219 434	3.9	20.3
1999	11 527 789	5 850 000	2 987 975	1 056 292	828 458	14.1	18.0

Kaynak: ÇSGB, *Çalışma Hayatı İstatistikleri*; Petrol-İş, *'97-'99 Yıllığı*, İstanbul, 2000.
I: işçi +kamu çalışanı; II: sendika üyesi olma hakkına sahip işçiler; V: TİS (toplu iş sözleşmesi)

İşçi sınıfı siyasetin dışında tutulmak istenmesine rağmen yaşanan süreç daha da siyasallaşmasına yol açtı.

1980 öncesinin özel kesimde görülen yasadışı eylemleri 1980 sonrasında bu kez kamu kesiminde yoğunlaşmıştır. İşçiler ilk kez bu dönemde yoğun olarak devlet ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum işçilerde "devlet baba" imajının sorgulanmasına yol açarken, onları daha da siyasallaşmaya itmiştir. Bu nedenle yer yer başbakan ve cumhurbaşkanını hedef alan sloganlarla tepkiler dile getirilmeye çalışılmıştır.

Türk-İş'in 3 Ocak 1991 "genel eylemi" ve 1990-91 Zonguldak grevi ve yürüyüşü devlet ile olan gerginliklerin doruğa çıktığı anlar olmuştur. Zonguldak'ta yaklaşık elli bin maden işçisinin grevi sadece, işçiler için değil, kentin esnafı için de bir ölüm kalım meselesi olmuştur. Kentin en önemli gelir grubu olan işçilerin ücretleri esnafı da doğrudan ilgilendirdiğinden, bu greve esnaflar da büyük destek vermiştir. Kent ile grevci işçilerin bütünleştiğini söylemek mümkün-

dür. Bu bütünleşme grev eylemini pasif bir bekleyişten çıkararak, işçilerin ve destekçilerinin önce kentte sürekli mitingler yapmalarına, daha sonra da Ankara'ya doğru yürümesine neden olmuştur. Sendikanın 4 Aralık'ta Ankara'ya yürüme kararı sonrasında başlayan yürüyüş, polis ve jandarmanın barikatları aşılarak devam etti. Bolu'ya kadar süren yürüyüş, 6 Ocak'ta işçilerin otoyola çıkması yasaklanarak engellenmek istendi. Barikatlara yakın olan işçiler göz altına alındı. Hükümet temsilcileri ile yapılan görüşmeler sonucunda 8 Ocak 1991'de yürüyüş sona erdirildi. Bu yürüyüş 1989 Bahar Eylemlerinden sonra dönemin en etkili eylemlerinden biri oldu.

1980 sonrası Türkiyesi'nde, grevlerin genel olarak ekonomi ve işletmeler üzerinde olumsuz etkide bulunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Örneğin, önemli ihracat sektörlerinden 490 000 işçinin bulunduğu dokuma işkolunda 1984-98 dönemi boyunca toplam 42 kez greve gidilmiş, grevlere toplam 23 205 kişi katılmış, grevlerde toplam 777 211 işgünü kaybı olmuştur. Yıllık ortalama olarak alındığında bu rakamların hiçbir anlamı kalmamaktadır. 15 yıl boyunca greve gitmiş olan toplam 23 205 işçi, işkolundaki işçilerin yaklaşık %5'ini oluşturmaktadır.

İşçilerin %88'inin hiç greve gitmediği ve bir işyerindeki grev sıklığının oldukça düşük olduğu Türkiye'de grevlerin yıkıcı sonuçlarının olduğunu düşünmek için daha sağlam argümanlar bulmak gerekmektedir. Bugün Türkiye'de grevler işverenler için bir kabus olmaktan çok işçiler için bir kabus olmaya başlamıştır. 1980-2000 döneminde bir işyerinde ortalama olarak en çok üç kez grev yaşanmış olması mucizevi bir durumken, reel ücretlerin sürekli düştüğü, sadece seçim dönemlerinde yükselme eğilimi içine girdiği bir ülkede pek çok işyerinin hiç grevle tanışmamış olması ise başka olgularla açıklanacak bir durumdur. Kuşkusuz bunda çalışma yasaları, sendikal politikalar da önemli bir rol oynamaktadır.

1980 sonrası dönem, sendikaların grevleri emek ile sermaye arasındaki bölüşüm mücadelesinde etkin bir şekilde kullanamadığı bir dönem özelliği taşımaktadır. Bu durum ise Türkiye'deki sendikaların ücret sendikacılığını ne derecede yerine getirip getiremediğini sorgulamayı gerektirmektedir. Kuşkusuz işçi sınıfı açısından da bu sendikacılığın sınıfsal çıkarları ne kadar yerine getirip getirmediği sorgulanmalıdır. "İhracata dönük iktisat politikalarının" izlendiği

1980 sonrası dönemde işçi sınıfının milli gelirdeki payı ile katma değerdeki payının düşmesine ve sermayenin kârlarının artışına rağmen, ihracata yönelik bir sanayileşmenin gerçekleşememiş olması ise sorgulamanın sadece sendikacılığı değil, bu politikaları hayata geçirenleri de kapsaması gerektiğini göstermektedir. Bu sorgulama, hem emek ile sermaye arasındaki paylaşım mücadelesinin yeniden gözden geçirilmesi, hem de kaynakların daha üretken alanlara yatırılması ve toplumun refahının artırılması için gereklidir.

İstikrar politikalarının dışa açılma ekseninde önem kazanan en önemli politikalardan birisi gelirler politikası olmuştur. Emek gelirleri aleyhine oluşan bölüşüm değişmeleri, Türkiye'de geleneksel modeli uygulayan benzeri pek çok ülkeye göre daha uzun bir süreyi kapsamış ve çok daha büyük boyutlar kazanmıştır. Ücretlerin sanayi katma değeri içindeki payı, yaklaşık on yıl, 1979-88 dönemi boyunca, %38.7'den %15.4'e kadar, kesintisiz düşmüştür (Boratav 1994: 152-3). İzleyen yıllarda ise dalgalı bir seyir izlemiş, 1989-92 döneminde seçim süreçlerine bağlı olarak yükselmişse de sonra tekrar azalmaya başlamıştır.

Reel ücretler açısından bakıldığında, grevlerin yoğunlaşmaya başladığı 1987-91 döneminde bir artışın yaşandığı, grev eğiliminin düştüğü 1992-97 döneminde ise, 1994 yılından itibaren tekrar azalmaya başladığı görülmektedir. Üstelik, reel ücretlerin arttığı 1989-93 döneminde, özel imalat sanayiinde reel ücretler %10, kamuda %20 artmasına rağmen, özel imalat sanayii *mark-up** güvencesiyle kârlılığını korumuştur (*mark-up* oranı bu dönemde %39.6 olmuştur). İhracattaki tıkanma, 1989-93 döneminde iç pazarın canlandırılmasını gerektirmiştir. Kuşkusuz bu durum, işverenlerin yüksek ücret vermekte direnmemelerinin temel nedenidir de.

Emek ile sermaye arasındaki bölüşüm göstergelerinden en anlamlısı olan emeğin katma değer içindeki payının dönem boyunca hiçbir zaman 1980 yılı düzeyine ulaşamaması, 1989-92 dönemindeki geçici artışlardan sonra tekrar azalmaya başlaması ise bölüşüm mücadelesinde sendikaların etkin olamadıklarının en önemli göstergesidir. Emeğin katma değer içindeki payının arttığı dönemlerin seçim yılları olması, dış pazardaki tıkanıklık nedeniyle iç pazarlara

* Kâr haddi, satış fiyatı ile maliyet fiyatının farkı. (ed.n.)

yönelinmesi ise bu dönemdeki sendikaların ve grevlerin etkisini değerlendirmeyi de zorlaştırmaktadır.

1980'lerin sonu ile 1990'ların başında Türkiye'de işçi sınıfı bilinç ve deneyim açısında önemli bir gelişme gösterecek olanakları yakalamışsa da bu kalıcılaşamamış, hiçbir zaman 1967-80 döneminin özelliklerine kavuşamamıştır. Ne işçiler ne de sendikalar bir daha 1980 öncesinin toplumsal ve siyasal mücadeledeki etkinliğine ulaşabilmiştir. DİSK eski kimliğine kavuşamadığı gibi, hızla Türk-İş'in kimliğine bürünmeye başlamıştır. Tüm bu gelişmeler ise Türkiye'de sermaye birikiminin önünde önemli bir engel olmadığı anlamına gelmektedir. Yüz yıllık örgütlenme deneyimine rağmen, sendikacılık hâlâ devletin denetimi ve güdümünden kurtulamamış, sosyal kontrol işlevi gören kurum olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Kuşkusuz bunda sendikacılığın devletin kanatları altında ve denetimi altında gelişmesinin büyük rolü bulunmaktadır. Bu ise devletin sendikacılığı zaman zaman düzeni korumanın bir aracı olarak görmesinden, zaman zaman da kalkınmada, sermaye birikiminin önünde engel görüp, etkisizleştirmeye çalışmasından kaynaklanmaktadır. 2000'li yıllarda, Ekonomik ve Sosyal Konsey aracılığı ile bu süreç daha da pekiştirilmiş bulunmaktadır. İşçi hareketinin 1967 sonrası süreçte olduğu gibi bağımsızlaşıp bağımsızlaşmayacağı ise işçi sınıfının kendisine olduğu kadar aydınları ile bağ kurup kurmamasına da bağlı görünmektedir. Bunu da zaman gösterecektir.

Ek:
Kamu Emekçileri Hareketi

"Memur" sıfatıyla tanımlanan kamu emekçilerinin Türkiye'de içinde bulunduğu konumun farklılığı ve özelliği nedeniyle konuyu daha anlaşılır kılmak için kamu çalışanları hareketini ayrıca ele almak gerekmektedir.

Burjuvazinin cılızlığı nedeniyle siyasal iktidarı paylaşan, yönetici sınıf niteliği taşıyan Osmanlı bürokrasisindeki memurlar Cumhuriyet'in ilk yıllarında da bu niteliklerini sürdürmüşlerdir. Gücünü devletten alan ve kendisini devletin bir parçası olarak gören memurlar genellikle üstün sosyal statü ve parasal olanaklara sahip olmuştur. Devleti kuran parti olan Cumhuriyet Halk Partisi ile de özdeş-

leşmiş olan memurlar, 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile birlikte statü ve olanaklar açısından önemli kayıplar ile karşı karşıya kalmıştır. 1960 yılına kadar sendikal örgütlenme ihtiyacı duymayan kamu çalışanları, 1961 Anayasası'nın tanıdığı sendikal örgütlenme hakkına 1965 yılında çıkarılan yasa ile kavuşmuştur. Ancak, bu yasa da, 1947 yılında işçiler için çıkarılmış yasa gibi, kamu çalışanları sendikalarına toplu pazarlık ve grev hakkı tanımadığı için gerçek bir sendikacılık ve etkili bir baskı grubu olma olanağı sunmamaktaydı. Yasa sendikaları, daha çok yönetimin bir parçası, ona yardımcı olması gereken kurumlar olarak görüyordu. Yine de tanınmış bu olanaktan yararlanan kamu emekçileri hızla tüm alanlarda örgütlenmeye gitmişlerdir. Ama bu örgütlenmeler merkezileşememiş, dağınık, zayıf ve güçsüz sendikalar olarak kalmıştır. 12 Mart 1971 darbesinden sonra da kamu çalışanlarına tanınmış olan sendikalaşma hakkı geri alınmıştır. Bu kısa sürede en örgütlü ve güçlü sendika Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) olmuştur. TÖS'ün en önemli özelliği ise siyasallaşmış bir yapıya sahip olması idi. Yasaklamadan sonra, sendika yerine dernekler kurulmaya başlandı, TÖS'ün birikimi üzerine inşa edilen Tüm Eğitim Öğretim Emekçileri Dayanışma Derneği (TÖB-DER) bunlardan en etkilisiydi. 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra kapatıldı, yönetici ve üyelerine 8 yıla kadar varan cezalar verildi.

1982 Anayasası'nın kamu çalışanlarına sendika kurma yasağı getirmesinin tartışılmaya başladığı 1980'li yılların ikinci yarısında kamu çalışanları yeniden sendika kurmaya yöneldiler, bu sendikaların ilki Eğitim-İş oldu. Bu örgütlenme ihtiyacı kamu çalışanlarının sayılarının artmasından, yoksullaşarak proleterleşmelerinden kaynaklanmıştır. 1990 sonrasının sendikacılığının en belirgin özelliklerinden biri genellikle sol görüşlü, düşük gelirli ve yönetsel hiyerarşinin en alt kademelerindeki kamu çalışanlarını kapsayan bir hareket özelliği taşımasıdır. Başlangıçta işyeri ve meslek temelinde örgütlenmiş olan kamu çalışanları izleyen yıllarda daha da merkezileşerek işkolu düzeyinde örgütlenmeye yönelmişlerdir. Devletin engelleme çabalarına ve yasadışı ilan etmesine rağmen, kamu çalışanları örgütlenmeye devam etmişlerdir. Bu örgütlenmeyi engelleyemeyeceğini anlayan devlet, bu kez kamu çalışanlarının örgütlenmesini bölmeye ve çürütmeye yönelmiş, bunun için de sağ görüşlü, milli-

yetçi memurlara 1992 yılında Türk Kamu-Sen'i kurdurtmuştur. İzleyen yıllarda da İslami kesimin temsilcisi olarak Memur Sendikaları Konfederasyonu (Memur-Sen) kurulmuştur. Böylece, işçi hareketinde olduğu gibi, kamu çalışanları hareketi de farklı görüşler temelinde örgütlenmelere gitmiştir. Sendikal örgütlenmeyi başlatan sol görüşlü sendikalar ise merkezi bir örgütlenmeyi uzun görüşme ve tartışmalardan sonra 1995 yılında yaratmış, 400 bin üyeli Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonu'nu (KESK) kurmuştur. KESK'in kuruluşu ile birlikte kamu çalışanları hareketi yeni bir ivme kazanmıştır.

KESK'e bağlı olan sendikalar hem KESK kurulmadan önce hem de kurulduktan sonra, grevli, toplu sözleşmeli bir yasa çıkarılması için oldukça etkili eylemlere başvurmuşlardır. Bunlardan en önemlisi ve kitlesel olanı, 100 binden fazla kamu emekçisini katıldığı, 17-18 Haziran 1995'te Ankara'da yapılan eylemdi. Türkiye'nin çeşitli kentlerinden gelen on binlerce kamu çalışanı iki gün Ankara'nın en merkezi meydanını işgal etmiş, sendikal mücadeleye yönelik baskılara, sendika üyelerinin sürgüne gönderilmesine son verilmesini istemişlerdir.

KESK'e bağlı sendikaların temel istekleri sadece sendikal haklara ilişkin değildi. İşçi sendikalarına göre daha sınıfsal ve siyasal bir karaktere sahip olan kamu emekçileri, ücretlerin düşüklüğünden demokratikleşmeye, ülkede yaşanmakta olan Kürt sorununa kadar pek çok konuda taraf olmuş, isteklerini dile getirmiştir. Bu istekleri dile getirdikleri eylemlerde polis ve jandarmanın sert müdahaleleri ile karşılaşmış, yer yer önemli boyutlara varan çatışmalar yaşamışlardır. Bunların en önemli ve kitlesel olanlarından biri 4 Mart 1997'de Ankara'da, grev ve toplu pazarlık hakkı tanımayan sendika yasasının çıkarılmasını protesto eden eylemdir. Bu türden eylemler Türkiye çapında yaygın olmasının yanı sıra çok da yoğun olma özelliği taşımaktadır. İşçi sendikalarının 1990'lı yıllardaki grevlerle sınırlı eylemlerine karşılık kamu çalışanları yoğun ve yaygın eylemlere gitmektedirler. İşçi sendikaları kamu çalışanlarının eylemlerine pek destek vermezken, kamu çalışanları işçi eylemlerine destek vermekte, onlarla birlikte eylemler gerçekleştirmek için uğraşmaktadır. Bunlardan en önemlisi 1999 Temmuzu'nda sosyal güvenlik haklarına yönelik saldırılara karşı yapılan, yüzbinlerce işçi ve kamu çalışanının katıldığı Ankara mitingidir. Bu mitingin en önemli özellikle-

rinden biri ilk kez tüm işçi sendikalarının, kamu çalışanlarının ve farklı kitle örgütlerinin bir araya gelmesidir. Emek Platformu adı altında gerçekleştirilmiş olan bu birliktelik taraflara güç ve güven katmış, izleyen yıllarda da birlikte hareket etmelerinin yolunu açmıştır. 1 Aralık 2000'de gerçekleştirilen, "yolsuzluk ve yoksulluğu" protesto eden ikinci büyük miting de birlikte hareket edilen bir diğer kitlesel büyük eylem olmuştur.

Bugün, yaklaşık yarısı örgütlenmiş olan kamu çalışanlarına yönelik olarak çıkarılan 4688 sayı ve 25.06.2001 tarihli Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu (KGSK) 1983 yılında çıkarılmış olan ve işçi sendikalarının örgütlenmesini düzenleyen 2821 sayılı yasa ile büyük benzerlikler taşımaktadır. Benzerlikler içinde en önemli olanı ise her iki yasanın da korporatist yanının ağır basması, yasaklayıcı ve kontrolcu özellikler taşımasıdır. Grev hakkını içermeyen, toplu pazarlık hakkını "toplu görüşme" içinde kadükleştiren KGSK ne yazık ki kamu emekçilerinin mücadelesine ve beklentilerine denk düşen bir yasa olmaması bir yana, sendikayı sendika yapan toplu pazarlık ve grev hakkını tanımayarak, sendikal örgütlenmeleri birer dayanışma/yardımlaşma derneğine dönüştürmeyi amaçlamaktadır; kuşkusuz yine devletin denetimi ve gözetiminde. Kamu çalışanlarına yönelik bu sıkı denetim ve gözetim, yasanın çıkmasından sonra "toplu görüşme" için yetki elde etme sürecinde kendisini açıkça ortaya koymuştur. Bakanlığın verilerine göre 1 357 326 kamu görevlisinden 650 770'i sendikalaşmış bulunmaktadır. Sendikal örgütlenmeye KESK'e bağlı sendikalardan çok sonra, devletin özendirmesi ile başlayan Kamu-Sen'e bağlı sendikalar, mücadele sürecinden bile geçmeden birden yukarıdan verilen emirlerle örgütlenmeye başlamış, KESK'e bağlı sendikaların mücadelesinin önünü kesmeye çalışmıştır. Bunda ne kadar başarılı olunduğunu gösteren şu üyelik rakamları oldukça çarpıcıdır: KESK üyesi 262 348, Kamu-Sen üyesi 329 348. MHP'nin yönetimlerinde egemen olduğu kurumlar açısından bakıldığında ise durum daha çarpıcı bir hal almaktadır: Sağlık ve Sosyal Hizmetler İşkolu'nda SES (KESK) 24 187, Türk Sağlık-Sen (Kamu-Sen) 46 195; Basın, Yayın ve İletişim Hizmetleri İşkolu'nda Haber-Sen (KESK) 7859, Türk Haber-Sen (Kamu-Sen) 25 646; Ulaştırma Hizmetleri İşkolu'nda BTS (KESK) 5866, Türk Ulaşım-Sen (Kamu-Sen) 11 282; Tarım ve Ormancılık Hizmetleri İşkolunda

Tarım Orkam-Sen (KESK) 10 121, Türk Tarım Orman-Sen (Kamu-Sen) 25 157. Bu veriler, devletin kamu çalışanları sendikal hareketine yönelik denetim ve gözetimde ne kadar titiz ve hızlı çalıştığını göstermektedir. Öyle olduğu için de bakanlığın verilerine göre 11 işkolunun sadece 3'ünde "toplu görüşme" yetkisini sendikal örgütlenmeyi başlatıp mücadelesini sürdüren, devletten bağımsız KESK elde edebilmiş, diğerlerinde ise devletin denetimi ve gözetiminde kollanarak örgütlenen Kamu-Sen "elde etmiştir".

Kamu çalışanlarının çalıştığı pek çok kurumun yöneticileri ağırlıklarını devletle işbirliği içinde olan sendikalardan yana koyarken, kamu çalışanlarının örgütlenme mücadelesini başlatıp ileri noktalara taşıyan sendikaları etkisiz kılmaya çalışmaktadırlar. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın kendisine bildirilen üye sayılarına yönelik yaklaşımı ve tutumu bu durumu somutlaştıran bir örnek olmuştur. Bakanlık, yetki alınması mücadelesinde kendisine yakın bulduğu sendikaların üye sayısının "şişirilmesine" göz yumarken, muhalif kabul ettiği sendikaların üye sayılarını azaltmaya yönelmiştir. Bu tutuma karşı KESK'in mahkemeye yaptığı başvuru haklı bulunmuş, yetki mücadelesinde sendikaların üye sayısının tesbitine mahkemenin müdahale etmesi kararı alınmıştır.

Kamu çalışanlarının karşısında grev ve toplu pazarlık hakkını elde etme mücadelesi kadar, iktidar partilerine ve çalıştıkları kurumların yöneticilerine karşı verecekleri bir mücadele de vardır.

KAYNAKLAR

Bianchi, R. (1984), *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton: Princeton University Press.

Boratav, K. (1994), "Ülkeler Arası Ücret Karşılaştırmaları ve Türkiye", *Marksizm ve Gelecek*, sayı 3.

Çalışma Bakanlığı (1978), *Çalışma Dergisi*.

DİSK-AR (1992), *Sanayi İşçisinin Kimliği Araştırması*.

Güzel, M. Ş. (1996), *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-84)*, İstanbul: Kaynak.

Işıklı, A. (1990), *Sendikacılık ve Siyaset*, Ankara: İmge.

Koç, Y. (1986) *Türk-İş Neden Böyle? Nasıl Değişecek?*, İstanbul: Alan.

Makal, A. (1999), *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-46*, Ankara: İmge Kitabevi.

Savran, S. (1992), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (Cilt 1:1919-80)*, İstanbul.
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (1990), Cilt 6.
Tayanç, T. (1980), "Geciktirilen Grevler Üzerine Bir Değerlendirme", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, sayı 1-2.
TBMM (1947), *Tutanak Dergisi*, cilt 4.
TİB (1976), *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.

Mühendislerin Toplumsal Evrimi Üzerine Gözlemler*

Ahmet Haşim Köse
Ahmet Öncü

TÜRKİYE'DEKİ mühendis ve mimarların ekonomik sınıf oluşumlarını, mesleki ve siyasal ideolojilerini konu edinmektedir bu çalışma.[1] Türkiye'de toplumsal bir aktör olarak mühendisin tarihi Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yakın tarihiyle ilişkilendirilerek üç ana dönemde incelenebilir. Kabaca bu dönemleri 1960-70, 1970-80 ve 1980 sonrası olarak sınıflandırabiliriz. Bir çevre ülkesi olması nedeniyle, Türkiye'deki mühendislik pratiği ve ideolojileri merkez ülkelerdeki örneklerinden farklıdır (Köse ve Öncü 2000: 95-111; Öncü 2001). Bu durumu yaratan en belirleyici etken Türkiye'nin kamu girişimciliği önderliğinde yaşamış olduğu planlı sanayileşme deneyimidir. Türkiye'de sanayileşme arayışının planlı kalkınma hedefine dönüşmesi ve kurumsallaşması 1960'lı yıllarda şekillenmiştir (Gülalp 1983; Kepenek ve Yentürk 1996). Bu süreçte kalkınma, büyük ölçüde, ekonomik ve toplumsal yaşamı nitelediği varsayılan belirli göstergelerde niceliksel bir büyüme olarak algılanmış ve sorun basit biçimiyle ulusal kaynakların tanımlanan hedefler etrafında rasyonel kullanımına indirgenmiştir. Bu haliyle kalkınma pratiği toplumun dinamiklerinden göreli olarak bağımsız bir tür programlama şeklinde teknik düzeyde tanımlandığı için, dönemin iktisat politikalarının oluşumuna damgasını vuran ideoloji, mühendislik işlevinin teknik/

* Bu çalışma TMMOB adına sürdürdüğümüz "Kapitalizim, İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye'de Mühendisler, Mimarlar" araştırmasına dayanmaktadır. Çalışma değişik biçimleriyle *Toplum ve Bilim*, *Mülkiye* dergilerinde yayımlanmıştır.

1. Çalışmada bundan böyle yazım kolaylığı için mühendis-mimar yerine mühendis kavramı kullanılacaktır.

araçsal aklıyla yakın benzerlikler taşımıştır (Göle 1986). Kalkınma pratiği ile teknik akıl arasındaki bu türden bir uyumlulaşma Türkiye'deki mühendisin mesleki oluşumuna başlangıçta seçkinci bir nitelik kazandırarak, ona kalkınmanın taşıyıcı aktörü olma misyonunu yüklemiştir (Öncü 1996). Bu nedenle Türkiye'de 1960'lı yıllarda mühendis, merkez ülkelerdeki örnekleriyle karşılaştırıldığında, yalnızca üretim ve etkinlik sorunlarına mikro işletme düzeyinde çözüm arayan bir teknisyen olarak kalmamış, aynı zamanda da toplumsal refahın artırılmasından doğrudan sorumlu simgesel bir aktöre dönüşmüştür. Bu süreçte mühendisin toplumsal işbölümündeki konumuna bakıldığında ya kamu kurumlarında teknokrat/bürokrat olarak çalışarak ücretli emeğin üst katmanını oluşturduğu ya da yeni kurulup gelişmekte olan sanayi oluşumuna küçük girişimci olarak katılan sermaye sınıfının bir üyesi olduğu görülür.

Dünya ekonomisindeki uzun dönemli kriz eğiliminin başlangıç yılları olan 1970'lerin ilk yarısı Türkiye'de ithal ikameci sanayileşme sürecinin üst aşamalarına geçiş yıllarıdır. Bu yıllar büyük ölçekli kamu işletmelerinin yanı sıra özel girişimciliğin güç kazandığı ve ücretli emek ile sermaye kesimlerinin sınıfsal örgütlenmelerini kurumsallaştırdığı bir dönemdir (Boratav ve Türkcan 1993; Margulies ve Yıldızoğlu 1984). 1970'li yıllar boyunca dünya ekonomisindeki krizin de etkisiyle yaşanan periyodik iktisadi krizler bu iki sınıf arasındaki uzlaşmayı tehdit ederek, Türkiye toplumundaki sınıf çelişkilerini derinleştirip siyasallaştırmıştır (Berberoğlu 1982; Savran 1992). Mühendislerin sayıca artmaya başladığı bu dönemde, bir yandan mühendislerin ekonomik anlamda işçileşmelerine; diğer yandan da bir meslek olarak mühendisliğin seçkinci niteliği erozyona uğrarken, taşıdıkları mesleki ve siyasal ideolojilerin farklılaşmasına tanık olunmuştur (Kunar 1991; Öncü 1999). Bu durumun döneme özgün olan şekillenişi, önemli bir mühendis kitlesinin kimliğini toplumdaki iki temel sınıfın arasındaki çelişkiye referansla tanımlaması ve işçi sınıfından yana açık bir siyasal tutum sergilemesidir. Başka bir ifadeyle kendilerini işçi sınıfından bağımsız ayrıcalıklı bir sınıf olarak algılamak yerine giderek işçi sınıfının organik bir parçası şeklinde konumlandırmaya başlamışlardır. Bu dönüşüm mühendisler arasında toplumsal gelişme ve kalkınma süreçlerinin sınıfsal bir yorum etrafında çözümlenmesini yaygınlaştırmış ve siyasal iktidarların ha-

len sahip çıktığı sınıflar-üstü teknokratik kalkınmacı ideoloji ile mühendislerin bir önceki dönemde kurduğu mesleki ideolojik ve siyasal yakınlaşmanın bozulmasına yol açmıştır. *Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği'nin* (TMMOB) giderek keskinleşen toplumsal mücadelede kendisini işçi sınıfının öncü parçası olarak konumlandırması bu gelişmeyi açıkça göstermektedir (Öncü 1996). Bu özelliğiyle TMMOB, merkez ülkelerdeki mühendis örgütlenmelerinden farklı olarak yalnızca bir meslek örgütü olarak kalmamış, aynı zamanda toplumsal dönüşümü hedefleyen bir oluşuma dönüşmüştür.

1980'de yaşanan askeri darbe ile ekonomik ve toplumsal yapının tümüyle yeni bir örgütlenme tarzında düzenlenmesi sürecine girilmiştir (Boratav 1991; Savran 1992). Ekonomi alanında yaşanan dönüşüm planlı ithal ikameci kalkınma stratejisinin terk edilerek piyasa güdümünde dışa açık büyüme stratejisine geçiş olarak gerçekleşmiştir (Boratav ve Türkcan 1993; Şenses 1988, 1994). Döneme damgasını vuran siyasal restorasyon ise önceki dönemin kurumsal yapılarını temsil eden muhalif sendika, meslek ve sivil toplum örgütlenmelerinin yasaklanması ya da faaliyetlerinin baskı rejiminin hukuksal çerçevesine uygun olarak daraltılması şeklinde biçimlenmiştir (Çetik ve Akkaya 1999; Koç 1996). İşçi sınıfının örgütlenme kapasitesine konulan yasal sınırlamalar ücretli çalışanlar arasındaki sınıfı bilincinin gerilemesine yol açarak, siyasal alanın sınıf dışı bir söylemin hegemonyasına girmesine olanak tanımıştır. Mühendisler açısından dönemin niteliğini tanımlayan gelişme bir yandan sayılarının hızla artmasıyla ekonomik olarak değersizleşmeye başlamaları, diğer yandan örgütsel yapılarındaki eleştirel siyasal söylemin yerini egemen "piyasacı" eğilimin alışıdır (Kunar 1991; Tanık 1991).

1980'li yılların sonuna gelindiğinde ücretli emek üzerindeki fiili tahakküm artan siyasal muhalefetle birlikte sürdürülemez bir duruma ulaşarak, ekonomik ve toplumsal alanda yeni bir uzlaşma ve bölüşüm biçimini zorunlu kılmıştır (Köse ve Yeldan 1998). Görece demokratik bir ortamın doğmasına yol açan gelişmelerle birlikte, sendikal mücadele yeni bir ivme kazanırken, siyasal yelpazedeki çeşitlenme ve talepler sonucunda bir grup meslek ve sivil toplum örgütünün egemen söylemden uzaklaşmaya başlayarak siyasallaşması hızlanmıştır. İşte bu dönemde TMMOB'un sınıf temelli bir söylemle harekete geçerek siyasal mücadelelere katılma yönünde bir eğilim

sergilediği gözlenmiştir. Bu gelişmeler TMMOB'un da içinde yer aldığı geniş bir *emek cephesinin* demokratik ve ekonomik taleplerini siyasal alana taşıyarak iktidarlar üzerinde toplumsal baskı üretebilmelerini sağlamıştır. Öte yandan gerek küreselleşme ideolojisinin dünyada ve Türkiye'de kurduğu hegemonya sonucunda, gerekse de 1990'larm ilk çeyreğinden itibaren derinleşmeye başlayan ekonomik kriz eğiliminin etkisiyle siyasal iktidarların toplumsal talepler karşısında duyarsız kalarak küresel sermayenin çıkarlarına yakın bir politik tutum sergiledikleri gözlenmiştir. 2000'lere gelindiğinde kriz giderek siyasal ve toplumsal bir nitelik kazanmış ve geleneksel emek sermaye çelişkisi ve bölüşüm sorununu aşarak bütün toplumsal sınıfların kendi iç çelişkilerinin derinleşmesine yol açmıştır. Bu açıdan sermaye sınıflarının küreselleşme yanlısı ve küreselleşme karşıtı ekseninde gerçekleşen sınıf içi kutuplaşması söz konusu gelişmenin en açık örneklerinden biridir. İçinde yaşadığımız bu durumun devlet toplum ilişkisine yansımasıysa siyasal iktidarların yönetememe krizi ve bu anlamda bir iktidar boşluğu şeklinde açığa çıkmaktadır.

Bu gelişmeler iktisadi açıdan değerlendirildiğinde, yaşadığımız sürecin tam anlamıyla bir değersizleşme süreci olduğunu söylemek mümkündür. Toplumun her katmanını etkileyen bu süreç artık yalnızca "niteliksiz" emeği değil, aynı zamanda "nitelikli" emeği de tehdit etmektedir. Türkiye'deki nitelikli emeğin en önemli parçasını oluşturan mühendislerin de bu süreçten dolaysız olarak etkileneceği açıktır. Bu açıdan izleyen dönemin "mühendisler" için mevcut işçileşme sürecinin derinleşmesinden çok, yaygın bir işsizleşme/değersizleşme süreci şeklinde gerçekleşeceğini tahmin etmek bir abartı olmayacaktır. Devletin sınıflarla ve sınıfların da kendi alt katmanlarıyla kurmuş olduğu ittifakların bozulduğu bu süreçte, bir meslek grubu olarak mühendislerin sınıfsal pozisyonları ve mesleki siyasal ideolojileri arasındaki ilişkilerde giderek daha karmaşık bir yapıya dönüşeceği kuşkusuzdur. Bu çalışma, Türkiye'deki mühendislerin nesnel/sınıfsal koşullarıyla öznel/ideolojik oluşumları arasındaki ilişkileri sorgulamaya yönelmektedir. Bu amaçla ilk olarak 1998 yılında TMMOB tarafından yapılan "Türkiye'de Mühendis-Mimar Kimliği ve Meslek Odaları" araştırmasının sonuçları genel hatlarıyla sunulmaktadır. İzleyen bölümlerdeyse bu veri setinden hareketle

ilk olarak mühendisler ekonomik sınıf pozisyonlarına dağıtılmakta ve ardından Frederick W. Taylor ve Thorstein Veblen'nin görüşlerinden yararlanılarak, söz konusu sınıflar mesleki ideolojileri ve politik tercihlerine göre ayrıştırılmaya çalışılmaktadır.

1. Türkiye'de Mühendis-Mimar Kimliği ve Meslek Örgütlenmeleri Araştırması

Bu bölümde sunulan analizin veri tabanını oluşturan saha çalışması, Ekim-Aralık 1998 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Saha çalışması, dört ana gruba ayrıştırılan (*iktisadi sektörler, bürokrasi, üniversite ve parlamento*) mühendis kitlesinin, demografik ve sosyokültürel özellikleri, çalışma yaşamları, mesleki ve siyasal ideolojik konumları ile meslek örgütlenmeleri üzerine görüşlerini içeren, geniş bir veri tabanının oluşturulmasını amaçlamaktaydı. Aşağıdaki analiz ve tartışmalar, araştırmanın tesadüfi örneklemini oluşturan iktisadi sektörlerdeki mühendis (İSMM) kitlesi üzerine sürdürülmektedir. Bu kitleye ilişkin bilgi, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısındaki temel mekânsal farklılıkları yansıtan, üç ana sosyoekonomik bölgeyi (*gelişmiş / metropol, yeni gelişmekte olan, azgelişmiş*) temsil eden beş kentten (*İstanbul, Kocaeli, Denizli, Gaziantep, Diyarbakır*) derlendi. Bu kentlerden İstanbul ve Kocaeli bileşimi, Türkiye'nin "sanayileşmiş metropol kent" yapısını, Denizli ve Gaziantep "yeni gelişmekte olan sanayi kentlerini", Diyarbakır ise "azgelişmiş kentsel yapıları" temsil etmek üzere seçildiler. Bu kentlerde, İstanbul'da 2293, Kocaeli'de 544, Denizli'de 309, Gaziantep'te 303 ve Diyarbakır'da 334 olmak üzere toplam 3783 mühendisle anket yapıldı.[2]

Tablo 1'den de izlenebileceği gibi, söz konusu kentsel yapılarda farklı istihdam biçimlerine dağılmış olan 3676 adet gözlem bulunmaktadır. Buna göre, Türkiye'de mühendislerin %42.6'sı özel, %34.3'ü de kamu ücretlisi olmak üzere yaklaşık %80'i ücretli çalışanlar grubu içerisinde yer almaktadır. Çoğunluğu oluşturan bu kit-

2. İktisadi sektörlerdeki mühendislere ilişkin toplam gözlem sayımızın 3783 olmasına karşın, sorular temelinde yanıtsız olan ya da tutarsız yanıtlar içeren anketler değerlendirme dışı tutulmuştur. Bu nedenle, farklı sorular temelinde sürdürülen analizlerdeki gözlem sayılarında küçük marjlarda farklılıklar mevcuttur.

lenin yanı sıra, %14.7'lik bir payla işveren ve girişimci konumundaki bir mühendis kitlesinin de varlığı dikkati çekmektedir. Diğer taraftan, kendi işini yapan ancak ücretli emek kullanmayan bağımsız çalışanlar kitlesinin, %0.8 gibi önemsiz bir oranda varlık gösterdiği, işsiz olan mühendis kitlesinin de %6.1 gibi azımsanmayacak bir paya sahip olduğu görülmektedir. Bu olgu 1978 yılında yapılan "Mühendisler ve Mimarlar Araştırması"nm bulgularıyla karşılaştırıldığında çarpıcı bir gerçeği ortaya koymaktadır. 1980'lere girilirken Türkiye'de toplam mühendis istihdamının %63.1'ini kamu ücretlileri, %16.2'sini özel ücretliler, %20.7'sini ise bağımsız çalışan, işveren /girişimci kitlesi oluşturmaktadır (Artun 1999). Bu sonuçlara göre, 1980'li yılları izleyerek başlayan kamu sektörünü küçültme tercihi, mühendis istihdam biçimlerini de doğrudan etkilemiş, kamu ücretliliğindeki daralmayı, özel ücretlilikteki artış izlemiştir.

Tablo 1: YSMM'lerin Kent Gruplarına Göre Dağılımı

	Metropol Kent (İstanbul, Kocaeli)		Yeni Gelişmekte Olan Sanayi Kentleri (Denizli, Gaziantep)		Azgelişmiş Kent (Diyarbakır)		Toplam	
	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %
İşsiz	137	4.9	47	8.0	39	12.1	223	6.1
Emekli	44	1.6	13	2.2	1	0.3	58	1.6
Özel ücretli	1356	49.0	143	24.4	66	20.5	1565	42.6
Kamu ücretli	850	30.7	221	37.7	190	59.0	1261	34.3
Bağımsız çalışan	20	0.7	9	1.5			29	0.8
İşveren/Girişimci	361	13.0	53	26.1	26	8.1	540	14.7
Toplam	2768	100.0	586	100.0	322	100.0	3676	100.0

Mühendislerin istihdam biçimlerinde izlenen bu dağılım, sosyoekonomik bölgeler düzeyinde önemli farklılıklar sergilemektedir. Bu açıdan en önemli farklardan biri, ücretli çalışanların bileşiminde gözlenmektedir. Sanayileşmiş, metropol kentsel bölgede özel ücretlilik %49'luk bir payla mühendislerin hâkim istihdam biçimini oluştururken, bu pay görece azgelişmiş diğer iki sosyoekonomik bölgede azalarak, yeni gelişmekte olan sanayi kentlerinde %24.4'e, azgelişmiş kentsel yapıda ise %20.5'e düşmektedir. Kamu ücretlileri azgelişmiş kentsel yapılarda toplam mühendis istihdamının %59'unu

oluşturarak, kamunun bu bölgelerde hâlâ sürdürmekte olduğu kalkınmacı, istihdam yaratıcı rolünü simgelemektedirler. Bu oran azalarak yeni gelişmekte olan sanayi kentlerinde %37.7'ye, sanayileşmiş kentlerde ise %30.7'lik bir düzeye inmektedir. İşveren/girişimci niteliğindeki mühendis kitlesine bakıldığında ise, bu oluşumun, özellikle yeni gelişmekte olan sanayi kent mekânlarında (%13) belirgin olduğu, bunu metropol (%13) ve azgelişmiş (%8) kentsel yapıların izlediği ortaya çıkmaktadır. Yeni gelişmekte olan sanayi kent mekânlarındaki bu eğilimin güçlü oluşu, büyük ölçüde, 1980'lerin ortalarından sonra bu mekânlarda küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerine yapılan yoğun teşviklerin ve küçük girişimci yaratma isteğinin bir sonucudur.

Türkiye ekonomisinde sosyoekonomik mekânsal farklılıkların yanı sıra, mikro düzeyde işletme yapılarının da önemli farklılıklar sergilediği bilinmektedir. Bu yapılar arasındaki farklılıkları dikkate alabilmek amacıyla, bu çalışmada Türkiye'deki işletmelerin organizasyonel yapıları üç temel tarza ayrıştırılarak değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki "kamu işletmeciliği" olarak tanımladığımız devlet işletmeleridir. Örneğimizdeki bu oluşum, işletmeci kamu kuruluşlarının yanı sıra, genel kamu hizmetlerini de içermekte ve birlikte kamu işletmeciliği olarak tanımlanmaktadır. Diğer taraftan özel işletmelerin organizasyon yapıları, işletme içi işbölümünü (yönetim, finans, üretim, pazarlama, personel, vb.) ve çalışanların görev, yetki ve sorumluluklarını belirli kurallar etrafında yazılı olarak tanımlamış olma durumları dikkate alınarak "gelişmiş" ve "gelişmemiş" organizasyon yapıları olarak ikiye ayrıştırılmıştır.

Gelişmiş organizasyon özelliğine sahip olan işletmeler formel bir yapıda olup yönetim ve üretim süreçlerinde bürokratik kontrol mekanizmalarını yaratmış ve böylelikle işveren ve çalışanlar ile çalışanların kendi aralarındaki ilişkileri kişisellikten arındırmış, bunu yaptığı ölçüde de kapitalizmin ideal örgütlenme tarzına yakınlaşmış olan işletmelerdir. Gelişmemiş organizasyon yapısına sahip olan işletmelerde işveren ile çalışanlar arasındaki ilişkide enformel tarzlar baskındır; işverenin kişisel tutumu ve yönetim anlayışı geleneksel/yöresel değerlerle bütünleşmiş olarak işletmenin karar süreçlerinde belirleyicidir. Bu türden işletmelerde çalışanların görev, yetki ve sorumlulukları yazılı olarak tanımlanmamış olup, işletme içi işbölü-

münün tamamlanmış olduğundan söz etmek mümkün değildir. Söz konusu işletmeler bu özellikleriyle, gelişmiş kapitalizmin organizasyon yapılarından çok, ilkel kapitalizmin organizasyonel oluşumlarını andırır niteliktedir (Köse ve Öncü 1998).

Tablo 2: Aktif Olarak Çalışanların Kent Gruplarına Göre Organizasyon Yapılarına Dağılımları

	Metropol Kent (İstanbul, Kocaeli)		Yeni Gelişmekte Olan Sanayi Kentleri (Denizli, Gaziantep)		Azgelişmiş Kent (Diyarbakır)		Toplam	
	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %
Gelişmiş organizasyon yapısı	560	21.6	54	10.3	20	7.1	634	18.7
Gelişmemiş organizasyon yapısı	1177	45.5	251	47.7	72	25.5	1500	44.2
Kamu işletmesi	850	32.9	221	42.0	190	67.4	1261	37.1
Toplam	2587	100.0	526	100.0	282	100.0	3395	100.0

Bu tür bir çerçeveden bakıldığında, Türkiye'de mühendislerin büyük bir çoğunluğunun, gelişmemiş organizasyon yapılarına sahip özel işletmelerde (%44.2) ve kamu işletmelerinde (%37.1) istihdam edildiklerini söylemek mümkündür (Tablo 2). Yalnızca özel işletmeler dikkate alındığında, mühendislerin %70'inin gelişmemiş organizasyon yapılarında istihdam edildiği ortaya çıkmaktadır. Bu işletmelerde çalışan mühendislerin sektörel dağılımında ise inşaat (%80), eğitim / danışmanlık (%77), ticaret (%77), madencilik (%74) ve enerji (%72) sektörleri öne çıkmaktadırlar. Özel imalat sanayiindeki mühendislerin göreli olarak daha yüksek bir oranda (%40) gelişmiş organizasyon yapısına sahip işletmelerde yer alışı, bu sektördeki ortalama işletme ölçeğinin diğer sektörlere oranla daha büyük oluşunun yanı sıra, işletme içi işbölümü ve buna bağlı olarak yönetim süreçlerinin daha karmaşık oluşunun da bir sonucudur.

2. Türkiye'de Mühendislerin Ekonomik Sınıf Pozisyonları

Kapitalizm, Mühendislik ve İnsanlık çalışmasında ayrıntıyla tartışıldığı gibi (Köse ve Öncü 2000) ekonomik sınıf konumları, kapitalist üretim ilişkilerinin içerdiği kapitalist ve emekçilerin rollerine göre belirlenir. Bu rollerin açıkça tanımlanabildiği kapitalist işletme yapılarında, işletme içi işbölümüne bağlı olarak sınıf konumlarını belirleyebilmemiz de o ölçüde kolaylaşmaktadır. Bu çerçevede, işletme içi işbölümünün, yalnızca yönetim ve üretimden oluştuğu kapitalist işletmelerdeki sınıf konumları, "yönetim işlevi" için kapitalist, "üretim işlevi" için işçi sınıfı olarak ayrışır. Bu iki sınıf konumunun, birbirinden farklı ekonomik ve sosyal ayrıcalıklara sahip katmanlar içerdiği ve bu katmanların da yine kapitalist üretim ilişkilerinin yapısından kaynaklandığı hatırlanmalıdır. Sınıf analizi için asıl sorun, kapitalist işletme yapılarının yalnızca yönetim ve üretimden oluşan yalın bir hiyerarşiye sahip olmamasından kaynaklanır. Kapitalist işletmeler, gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak bütün süreçlerini akılcılaştırmaya tabi tuttuklarından, genellikle orta kademede yoğunlaşan bir teknik işler hiyerarşisi oluşur. Bu hiyerarşide görev alan çalışanların rolleri, kapitalist yönetim işlevinin yanı sıra, emekçi rolün öngördüğü üretim planlaması ve emeğin koordinasyonunu da içerebilmektedir. Sınıf çıkarlarının net olarak tanımlanamayışına neden olan bu durumun sonucunda, bu konuma sahip önemli oranda bir çalışan kitlesinin sınıfsal konumları hakkında net kuramsal bir öngörüde bulunmak mümkün olamamakta ve sınıf analizlerinde bu tür belirsizliğe sahip olan grupların orta sınıf konumunda yer aldıkları şeklinde bir genel kabul ortaya çıkmaktadır (Carchedi 1977; Edgell 1997; Meiksins ve Smith 1996; Poulantzas 1975; Öngen 1994; Wright 1972, 1978).

Bu bölümde, kamu ve özel kesim ayrımından hareketle, Türkiye'deki mühendislerin sınıf konumlarının belirlenmesine yönelinmektedir. Bu açıdan, özel kesimde "ücretli olarak çalışan" mühendislerin sınıf konumları, bu işletmelerdeki organizasyon yapıları ve işletme ölçekleri dikkate alınarak, işletme içi işbölümündeki yerlerine göre ayrıştırılmaktadır. Diğer taraftan, kamu işletmelerinde işletme ölçeğinin sınıf konumları açısından önemli olmadığı, bu işletmele-

Tablo 3: Ücretli Emeğin Ekonomik Sınıf Konumlarına Dağılımı

		Yönetim Temelli Kapitalist	Orta Sınıf (Gelişmiş Org.)	Orta Sınıf (Gelişmemiş Org.)	Orta Sınıf (Kamu)	İşçi (Gelişmiş Org.)	İşçi (Gelişmemiş Org.)	İşçi (Kamu)	Toplam
Gelişmiş	Üretim					93			93
Organizasyon	Üretim/Koordinasyon		263			71			334
Yapısı	Yönetim	45	12						57
	Gerçekleşme süreci		42			16			58
Gelişmemiş	Üretim						149		149
Organizasyon	Üretim/Koordinasyon			334			335		669
Yapısı	Yönetim			71					71
	Gerçekleşme süreci			76			56		134
Kamu	Üretim							190	190
İşletmesi	Üretim/Koordinasyon				891				891
	Yönetim				167				167
	Gerçekleşme süreci							13	13
Toplam		45	317	481	1058	180	542	203	2826

rin yapısının ölçekten bağımsız olarak türdeş bir yapı sergilediği gerçeğinden hareket edilmiş ve bu işletmelerdeki sınıf konumları yalnızca mühendislerin teknik işbölümündeki yerlerine göre tanımlanmıştır.

Daha önce vurgulandığı gibi, Türkiye'de mühendislerin istihdam edildikleri özel işletmelerin büyük çoğunluğu küçük ve orta ölçekli işletmelerin egemen olduğu gelişmemiş organizasyon yapılarıdır. Bu tür yapılarda, kapitalist rolün içerdiği sorumlukların büyük bir kısmı bizzat işveren tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle, bu tür işletmelerde yönetici konumunda bulunan çalışanlar, kapitalist işverenin doğrudan denetimi altında bulunan bir orta kademe idarecisi durumundadırlar. Bu durumun doğal sonucu ise bu işletmelerde yönetim temelli bir kapitalist sınıf konumunun ortaya çıkmamasıdır. Gelişmemiş organizasyon yapılarına sahip küçük ve orta ölçekli işletmelerin sınıf konumları açısından bir başka ayırt edici özelliği de bu türden işletmelerde orta kademe olarak adlandırabileceğimiz bir teknik işler hiyerarşisi oluşmadığından, bu süreçlerde yer alan ücretli emeğin işçi sınıfı konumuna yakınlaşmasıdır. Ücretli emeğin tümü birlikte değerlendirildiğinde işçi sınıfı konumundaki çalışanların, sahip oldukları işgücü niteliğine ve eğitim düzeylerine bağlı olarak katmanlaştığı ve bu nedenle türdeş bir sınıf konumu oluşturmadığı da bir gerçektir. Bu nedenle, işçi sınıfı içersinde yer alsalar da teknik olarak daha fazla sorumluluk taşıyan mühendislerin, işverenin gözünde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu açıktır.

Gelişmiş organizasyon yapılarına bakıldığında, işletme ölçekleri, özellikle yönetim işlevini yerine getirenlerin sınıf konumları açısından çok önemlidir. Gelişmiş organizasyonel yapılara sahip büyük ölçekli işletmelerde işveren, kapitalist rolün içerdiği sorumlulukların önemli bir kısmını formel bir yoldan yöneticilere devretmekte ve böylelikle, üretim ve orta kademedeki teknik işler hiyerarşisinden bağımsız bir yönetici konumu ortaya çıkmaktadır. Bu konum, söz konusu işletmelerdeki yönetici konumundaki ücretli çalışanların, çıkarları giderek işverenin çıkarları ile örtüşen kapitalist sınıfın bir alt katmanına dönüşmesine yol açmaktadır. Diğer taraftan, gelişmiş ancak küçük ölçekli işletme yapılarında yönetici konuma sahip ücretliler, kapitalist işverenin denetiminden tümüyle bağımsızlaşamadıkları gibi, üretimle arasındaki organik bağları da genellikle kopma-

mıştır. Bu nedenle bu tür işletmelerdeki yöneticiler, kapitalist sınıf konumundan daha çok orta sınıfın bir katmanı niteliğindedirler. Bu açıdan, söz konusu konumdaki mühendisler, teknik sorumlulukları daha yüksek olan üretim ve koordinasyon süreçlerindeki mühendislerle benzer bir konumda yer almaktadırlar.

Ücretli emek dışında kalan işveren/girişimcilerle kendi hesabına çalışan mühendisler, sınıf konumlarına kapitalist ve küçük burjuva olarak dağılmaktadır. Kapitalist konumda yer alan işveren/girişimci mühendisler, sınıf içi iki katmandan oluşmaktadırlar. *Mülkiyet temelli kapitalist* olarak tanımladığımız bu katmanlardan ilki, üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan, ücretli emek kullanan ve doğrudan emek sürecinde yer almayan, yalnızca yönetim işlevini yüklenmiş olan mühendislerden oluşmaktadır. İkinci katman ise, mülkiyet temelli kapitalistin çelişik katmanını oluşturmaktadır. Bu katmandaki mühendisler, ilk katmandaki kapitalist mühendislerden farklı olarak emek süreçlerinde de bizzat yer almakta ve artık değer üretimine katkı sağlayarak, emekçi rolün içerdiği bazı sorumlulukları da taşımaktadırlar.

Tablo 4: Girişimci ve Kendi Hesabına Çalışanların Ekonomik Sınıf Pozisyonlarına Dağılımları

	Kapitalist		Çelişik Kapitalist		Küçük Burjuva		Toplam	
	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %
Gelişmiş organizasyon yapısı	7	14.3	33	16.6	1	6.7	41	15.6
Gelişmemiş organizasyon yapısı	42	85.7	166	83.4	14	93.3	222	84.4
Toplam	49	100.0	199	100.0	15	100.0	263	100.0

Tablo 3, 4 ve 5'te, yukarıda sürdürdüğümüz analizler çerçevesinde, Türkiye'de mühendislerin sınıf konumlarına dağılımları sunulmuştur. Bu iki tablo birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'deki mühendislerin yaklaşık %17'sini kapitalist, %0.9'unu küçük burjuva, %54.7'sini orta sınıf ve %27.3'ünü işçi sınıfı konumundaki mühendislerin oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Kapitalist sınıfın alt katmanlarına bakıldığında, bu grubun %74'ünü mülkiyet temelli çelişik kapitalist, %18'ini mülkiyet temelli kapitalist ve %8'lik bir kısmını

ise yönetim temelli kapitalistlerin oluşturduğu gözlenmektedir. Orta sınıfın ağırlıklı katmanını ise kamu ücretlileri (%57) oluşturmakta ve bunu sırasıyla gelişmemiş organizasyonlardaki mühendisler (%26) ile gelişmiş organizasyonlardaki mühendisler (%17) izlemektedir. İşçileşme durumunun en yaygın olduğu yapılar ise beklenildiği gibi gelişmemiş özel işletmelerdir. Toplam işçi mühendislerin %58'i bu yapılarda yer almakta, kamu ve gelişmiş özel işletmelerdeki işçilerin oranlarıysa sırasıyla %26 ve %17 düzeyinde kalmaktadır.

Tablo 5: Aktif Olarak Çalışanların Kent Gruplarına Göre Ekonomik Sınıf Konumlarına Dağılımları

	Metropol Kent (İstanbul, Kocaeli)		Yeni Gelişmekte Olan Sanayi Kentleri (Denizli, Gaziantep)		Azgelişmiş Kent (Diyarbakır)		Toplam	
	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %	Sayı	Sütun %
Kapitalist	74	2.9	31	5.9	3	1.1	108	3.2
Çelişik kapitalist	287	11.1	122	23.2	23	8.2	432	12.7
Yönetim temelli kapitalist	39	1.5	5	1.0	1	0.4	45	1.3
Küçük burjuva	20	0.8	9	1.7			29	0.9
Orta sınıf (gelişmiş org.)	299	11.6	13	2.5	5	1.8	317	9.3
Orta sınıf (gelişmemiş org.)	434	16.8	36	6.8	11	3.9	481	14.2
Orta sınıf (kamu)	725	28.0	191	36.3	142	50.4	1058	31.2
İşçi (gelişmiş org.)	426	16.5	74	14.1	42	14.9	542	16.0
İşçi (kamu)	125	4.8	30	5.7	48	17.0	203	6.0
Toplam	2587	100.0	526	100.0	282	100.0	3395	100.0

Diğer taraftan, yeni gelişmekte olan sanayi kentleriyle azgelişmiş sanayi kentlerinde, mühendislerin öbekleştiği sınıf konumları netleşirken, gelişmiş metropol sanayi mekânlarında mühendisler, farklı sınıf konumlarına dağılarak, göreli olarak daha heterojen bir kitle görünümü sergilemektedirler (Tablo 5). Bu açıdan bakıldığında, azgelişmiş kentsel mekânlardaki mühendislerin yoğunlaştığı sınıf konumlarını, kamu orta sınıfı (%50.4) ile kamu işçileri (%17) ve gelişmemiş özel işletmelerdeki işçi (%14.9) mühendisler oluşturmaktadır. Yeni gelişmekte olan sanayi kentlerinde kamu orta sınıf (%36.3) ve işçilerini (%14.1), çelişik kapitalist sınıf konumunda olan işveren/girişimci mühendisler (%23.2) izlemektedir. Gelişmiş

Tablo 6: Ücretli Çalışanların Sınıf Konumlarına Göre Aylık Ortalama Net Kazançları

	100 Milyon ve Altı		101-200 Milyon		201-300 Milyon		301-500 Milyon		501-999 Milyon		Bir Milyar ve Üzeri		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Yönetim temelli kapitalist					9	20.5	16	36.4	16	36.4	3	6.8	44
Orta sınıf (gelişmiş org.)			27	9.1	77	26.0	141	47.6	44	14.9	7	2.4	296
Orta sınıf (gelişmemiş org.)	5	1.1	58	12.6	140	30.3	173	37.4	77	16.7	9	1.9	462
Orta sınıf (kamu)	31	2.9	832	79.0	159	15.1	28	2.7	3	0.3			1053
İşçi (gelişmiş org.)	3	1.7	33	19.0	51	29.3	55	31.6	29	16.7	3	1.7	174
İşçi (gelişmemiş org.)	46	8.6	167	31.2	166	31.0	130	24.3	24	4.5	2	0.4	535
İşçi (kamu)			184	90.6	17	8.4	2	1.0					203
Toplam	85	3.1	1301	47.0	619	22.4	545	19.7	193	7.0	24	0.9	2767

metropol kentlerde ise sınıf konumlarının çeşitliliği dikkat çekicidir. Buralarda kamu orta sınıfının diğer bölgelere kıyasla azaldığı (%28), bunun yerini gelişmiş (%11.6) ve gelişmemiş (%16.8) özel işletmelerdeki orta sınıfın aldığı, gelişmemiş özel işletmelerdeki işçi sınıfınınsa (%16.5) önemli bir yoğunluğa sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 6'da sunulan ücretli mühendislerin sınıf konumlarına göre aylık ortalama net kazançlarına ilişkin veriler, çarpıcı bir gerçeği ortaya koymaktadır.[3] Kamu kesiminde orta sınıf (%81.9) ve işçi sınıfı (%90.6) konumlarında yer alan mühendislerin neredeyse tamamına yakın bölümü 200 milyon liranın altında aylık kazanç elde etmektedir. Kamu ücretlilerine ilişkin bu veriler, bu kesimde çalışan mühendislerin ekonomik koşullar itibariyle sınıflar arası önemli bir farklılık yaşamadığını, sınıf konumlarından bağımsız olarak ortak bir yoksullaşma durumu deneyimlediklerini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, kuramsal yaklaşımla kamu orta sınıfına dahil etmiş olduğumuz mühendislerin, ekonomik anlamda, en az kamu işçi sınıfı konumundaki mühendisler kadar "işçileşmiş" oldukları kabul edilebilir. Bir başka deyişle, kamu kesiminde çalışan mühendisler, giderek daha belirgin bir şekilde düşük kazançta eşitlenmekten kaynaklanan ortak çıkarlar etrafında bir araya gelmektedir.

Kamu çalışanlarının ekonomik koşullar açısından türdeşleşmesinin aksine, özel kesimdeki ücretliler arasında sınıf konumları itibariyle önemli bir farklılaşmanın varlığından söz etmek mümkündür. Gelişmemiş organizasyonlarda işçi sınıfı konumunda bulunan mühendislerin %40'a yakın bir bölümü, 200 milyonun altında bir aylık kazanç elde etmekteyken bu oran sırasıyla, gelişmiş organizasyon yapılarındaki işçiler arasında %20.7'ye, gelişmemiş organizasyonlardaki orta sınıfta %13.7'ye ve gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf konumunda %9.1'e düşmektedir. Bu açıdan yönetim temelli kapitalist smıf konumunda yer alan mühendisler arasında, 200 milyonun altında kazanç elde edenlerin bulunmayışı dikkat çekmektedir. Nitekim bu sınıf konumdaki mühendisler arasında 500 milyonun üzerinde kazanç bildirenler %43.2 gibi bir çoğunluğu temsil etmektedir. Bu sınıf konumu, gelişmiş organizasyon yapılarındaki orta sı-

3. Çalışmada sunulan ücretler 1998 yılı aylık nominal kazançları temsil etmektedir. 31 Aralık 1998 itibariyle dolar kuru (TL/USD) 315.200 TL'dir.

nıf konumuyla birlikte, ücretli mühendislerin ekonomik anlamda en avantajlı kitlesini oluşturmaktadır. Özel kesim ücretli mühendisler arasında sınıf konumlarına göre ortaya çıkan bu türden ekonomik farklılaşma, doğal olarak bu kitlenin kamu kesimindeki mühendislere oranla ortak çıkarlar etrafında bir araya gelebilmelerini de güçleştirmektedir.

3. Türkiye'de Mühendislerin Mesleki ve Politik İdeolojileri

Mühendis kimlikleri arasında, ulusal/toplumsal düzeylerde önemli tekil farklılıkların olmasına rağmen (Crawford 1989; Meiksins ve Smith 1996; Noble 1977; Whalley 1986; Zussman 1985), bu yazıda mühendisliğin ve olası mühendislik kimliklerinin evrensel bir belirlenime sahip olduğu ve bu belirlenimin tarihsel bir sistem olarak kapitalizmin emek-sermaye ilişkileri bağlamında anlam kazandığı varsayılmaktadır. Bu çerçevede düşünüldüğünde, Türkiye'deki mühendis kimliklerinin ve ideolojilerinin Türkiye'ye özgü ekonomik ve toplumsal koşullardan etkilendiği ve bu belirlenimin kapitalizmin evrensel mantığından bağımsız ele alınamayacağı açıklık kazanmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'deki mühendislerin mühendis kimliğine atfettikleri anlamlar, bu çalışmada teorik düzeyde kurulan evrensel mühendis kimliklerine/ideolojilerine bağlı kalınarak değerlendirilmekte ve bu evrensel kimliklerden/ideolojilerden hangisinin, ne tür koşullar altında (sınıfsal, örgütsel, siyasal, vb.) hâkim kimlik konumuna geldiği tartışılmaktadır.

Genel bir soyutlama düzeyinden bakıldığında, kapitalizmin temel çelişkisi emek ve sermaye arasındaki ilişkiden kaynaklanmaktadır. Sermaye için emek kendi değerini artırmasının bir aracıdır. Başka bir deyişle sermayenin emek üzerindeki beklentisi mümkün olan en yüksek değeri yaratmasıdır. Oysa, kendi varoluşunu piyasadan temin edeceği ihtiyaç maddeleriyle sürdürmek zorunda olan ücretli emeğin, sermayenin üretim rasyonellerince şekillenen üretim faaliyetlerinden böyle bir beklentisi yoktur. Doğal olarak onun beklentisi, çalışmasının karşılığı olan en yüksek ücreti elde edebilmektir. Bu durum ise üretken etkinlik olarak emek ile yaratılan değer arasında, kapitalist üretimin varoluş koşullarından kaynaklanan bir çelişkinin mevcut olması anlamına gelir.

Kapitalist toplumsal örgütlenme ve üretim ilişkileri içinde yer almak durumunda olan mühendisin, bu yapı içersinde kendini konumlandırması genel olarak emek ve sermaye arasındaki bu çelişkiden bağımsız olamaz. Bu açıdan çekici olan, mühendisin bu temel çelişki bağlamında mühendisliğe nasıl bir anlam yüklediğidir. Bu noktada mühendisin konumlanışını tanımlayan iki uç seçenekten söz etmek mümkündür. O, *ya* sahip olduğu mesleki formasyona göndermeyle, söz konusu çelişkinin gerçek bir çelişki olmadığı, bunun tümüyle bir yanılsama olduğu vurgusundan hareketle sermaye ve emeğin çıkarlarının uyum içinde birlikte varolabileceğini göstermeye çalışır ve mühendisliği sermayenin rasyonelleriyle uyumlu olarak tanımlar *ya da* bu çelişkinin varlığından hareketle, emek ve sermaye arasındaki çelişkinin aynı zamanda sermaye ile mühendislik arasında da mevcut olduğu ve bu nedenle mühendisin çıkarlarının sermayenin çıkarıyla uyumsuz olduğu sonucuna ulaşır.

Birinci konumdaki mühendisin ideal tipini, "bilimsel yönetim" ilkelerinin kurucusu ve savunucusu olan Frederick W. Taylor'ın görüşlerinde bulmak mümkündür. Kapitalist işletmenin yönetim sorununu bir tür mühendislik sorunu olarak algılayan Taylor'ın (1947) düşüncesinde mühendis, her şeyden önce bir *yöneticidir*. Ona göre bir yönetici olan mühendisin temel görevi, kendi sözüyle ifade etmek gerekirse, "tüm çalışanların tek tek azami refahını sağlamaya bağlı olarak işverenin azami refahını sağlamaktır". O halde Taylor açısından değerlendirildiğinde mühendislik, hem işçinin istediği en yüksek ücreti alabilmesinin hem de işverenin istediği gibi üretimi mümkün olan en düşük maliyet ile gerçekleştirebilmenin koşullarını sağlayan temel bir yönetim işlevidir.

İkinci konumdaki mühendisin ideal tipi ise Thorstein Veblen tarafından çizilmektedir. Veblen (1919, 1921) için mühendislik, Taylor'un düşüncelerinin aksine işletme düzeyinde bir yönetim işlevini değil, sanayi toplumunun özgün niteliğini taşıyan ve köklerini modern teknolojinin yapısında bulan bir bakış açısını simgelemektedir. Veblen'e göre sanayi toplumu, nüfusun maddi refahını sürekli olarak artırabilecek olanaklara sahiptir (Davis 1980; Lauer 1991; Öncü 1996, 1999). Bu olanakların başında ise özgül bir bakış açısı olarak mühendisliğin kendisi gelmektedir. Mühendislik, sanayinin koşullarında sürekli olarak iyileşmelerle üretkenliği artırıp insanlığın mad-

di varoluşunu geliştirebilme gücüne sahiptir. Bu potansiyeline karşın fiili olarak, mühendislik mesleğinin uygulanışı, maddi üretimden daha çok bu üretimin parasal karşılığıyla ilişkili olan "işadamlarının" çıkarlarınca engellenmektedir. Bu durum Veblen açısından, kapitalizimde sermaye ve emek arasındaki çelişkinin yanı sıra, ondan daha önemli olan bir başka çelişkinin varlığı anlamına gelir. Bu da, mühendislik ile sermayenin rasyonellerinin çatışmasından kaynaklanan mühendis-işadamı çelişkisidir. Bu algılayış, Veblen'in yaklaşımında mühendisi, Taylor'un düşüncesinin aksine, tüm çalışanların önderi konumunda ve servet sahibi kapitalist/rantiye sınıfın karşısında görür.

Çalışmamızda bu iki ideal tip mühendis, kapitalist üretim ilişkileri içersindeki mühendislik algılayışının iki uç konumunu temsil etmektedir. Bir yanda işverenin beklenti ve rasyonelleri ile uyumlu olan Taylor perspektifli mühendis, diğer yanda ise işverenle çelişik konumda olan Veblen perspektifli mühendis. Doğal olarak ilk kategorideki mühendis kendisini, üretim sürecinde işverenin beklenti ve rasyonellerini temsil eden, diğer çalışanlardan bağımsız, ayrıcalıklı bir kişi olarak görme eğilimindedir. Bu algılayışın toplumsal düzeyde yansıması ise mühendisliğin bir meslek olarak diğer mesleklerden farklı bir konumda değerlendirilmesi ve böylelikle mühendisin ayrıcalıklı bir toplumsal katman olarak konumlanışıdır. İşverenle çelişki içinde olan ikinci tip mühendis ise sermayenin toplumsal egemenliğine karşı politik bir bilinç geliştirerek mühendisi, sermaye karşısında emek cephesinin önderi konumunda algılayacak ve toplumsal değişim projelerinde aktif roller üstlenmeye eğilimli olacaktır.

Tablo 7'de, ikinci ve üçüncü bölümlerdeki tartışmaların ışığında, Türkiye'deki mühendislerin Taylor/Veblen ekseninde mesleki ideolojik konumlarına göre dağılımları sunulmaktadır. Buradaki sınıflamada iki temel ölçüte bağlı kalınmıştır. Bunlardan belirleyici olan, tablonun sütununda yer alan "mühendislerin mesleklerine ve topluma karşı sorumluluklarının, işverenin (yöneticilerin) çıkarlarıyla çeliştiği" önermesi hakkındaki görüş oluşturmaktadır. Bu soruya verdikleri yanıtlara göre mühendisler, *Taylorist, Mesleki Kararsız, Veblenci* olarak üç ana gruba ayrıştırılmışlardır. Bu gruplar kendi içlerinde "mühendisler mesleki konularda karar verirken öncelikle herhangi bir özel çıkarı değil, toplumun genel çıkarını kollamak ve ko-

Tablo 7: İSMM'lerin Mesleki İdeolojik Konumlanışlarına Göre Dağılımları

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Toplam
Taylorist	Kesinlikle katılmıyorum	29	13				42
	Katılmıyorum	18	37				55
Taylorist yönelimli	Kararsızım	68	124				192
	Katılıyorum	48	121	253			422
	Kesinlikle katılıyorum	155	178	680			1013
Mesleki kararsız	Kararsızım			293			293
Veblen yönelimli	Kesinlikle katılmıyorum			23	8	28	59
	Katılmıyorum			36	22	13	71
	Kararsızım				101	62	163
Veblenci	Katılıyorum				178	57	235
	Kesinlikle katılıyorum				420	716	1136

rumakla yükümlüdürler" önermesine ne ölçüde katıldıklarına bakılarak ara katmanlara dağıtılmışlardır. Buna göre "Taylorist" gruba dahil olup, ikinci görüşe katılmayan (yani mühendislerin mesleki konularda karar verirken öncelikle işverenin/yöneticinin çıkarlarını kollamakla yükümlü olduğunu öne süren) kitle, kesin "Taylorist", bu görüşü onaylamayanlar ve kararsız olanlar ise "Taylorist Yönelimli" olarak tanımlanan alt kaltmana yerleştirilmişlerdir. Veblencileri ise, esas itibariyle "mühendislerin mesleklerine ve topluma karşı sorumluluklarının, işverenin (yöneticilerin) çıkarlarıyla çeliştiği" görüşünü savunan kitle oluşturmaktadır. Bu kitleden, "mühendisler mesleki konularda karar verirken öncelikle herhangi bir özel çıkarı değil, toplumun genel çıkarını kollamak ve korumakla yükümlüdürler" görüşünü savunanlar, kesin "Veblenci", öncelikli sorumluluklarının işverene olduğunu savunanlar ile bu önerme hakkında kararsız olanlar "Veblen Yönelimli" katmana dağıtılmışlardır. Her iki önerme hakkında kararsız olduklarını belirtenler ise "Mesleki Kararsız" olarak nitelendirilmişlerdir.

Tablo 8: Aktif Çalışanların Sınıf Konumlarına Göre Mesleki İdeolojik Yönelimleri

	Taylorist		Taylorist Yönelimli		Mesleki Kararsız		Veblen Yönelimli		Veblenci		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Kapitalist	8	7.4	55	50.9	13	12.0	3	2.8	29	26.9	108
Çelişik kapitalist	9	2.1	202	46.8	56	13.0	34	7.9	131	30.3	432
Yönetim temelli kapitalist	6	13.3	27	60.0	7	15.6	1	2.2	4	8.9	45
Küçük burjuva			11	37.9	3	10.3	5	17.2	10	34.5	29
Orta sınıf (gelişmiş org.)	10	3.2	167	52.7	47	14.8	36	11.4	57	18.0	317
Orta sınıf (gelişmemiş org.)	24	5.0	224	46.6	52	10.8	52	10.8	129	26.8	481
Orta sınıf (kamu)	13	1.2	439	41.5	55	5.2	52	4.9	499	47.2	1058
İşçi (gelişmiş org.)	5	2.8	94	52.2	18	10.0	21	11.7	42	23.3	180
İşçi (gelişmemiş org.)	13	2.4	211	38.9	43	7.9	57	10.5	218	40.2	542
İşçi (kamu)	3	1.5	86	42.4	12	5.9	11	5.4	91	44.8	203
Toplam	91	2.7	1516	44.7	306	9.0	272	8.0	1210	35.6	3395

Tablo 8'de, mühendislerin sınıfsal konumlarına göre mesleki ideolojik yönelimleri hakkındaki bulgular sunulmaktadır. İzlenebileceği gibi, mühendislerin mesleki ideolojik yönelimleri sınıf konumlarına bağlı olarak önemli farklılıklar göstermektedir. Yönetim temelli kapitalist sınıf konumundaki mühendisler arasında %13.3 oranında kesin Taylorist bir grubun varlığı, bu sınıf konumundaki mühendislerin diğer sınıflardan mesleki ideolojik oluşumları açısından ayrıştıklarının önemli bir göstergesidir. Taylorist ve Taylorist Yönelimli gruplar birlikte değerlendirildiğinde, yönetim temelli kapitalist mühendisler arasında bu grup, %73.3 düzeyinde bir temsile sahip olmaktadır. Taylorist eğilimin baskın olduğu diğer mühendis grupları, özel kesim gelişmiş organizasyon yapılarındaki sınıf konumlarında yer almaktadırlar. Buna göre, yönetim temelli kapitalist sınıf konumunu sırasıyla, gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf (%55.9) ve işçi sınıfı (%55) konumları izlemektedir. Bu bulgular, mühendislerin, çalışmakta oldukları işletmelerin akılcılaştırılması sonucunda mesleklerini sınıf konumlarından bağımsız olarak Taylorist bir bakış açısıyla yorumlamaya yöneldikleri şeklinde değerlendirilebilir. Bu noktada vurgulanması gereken olası bir durum ise, gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf ve işçi sınıfı konumlarındaki mühendislerin,

sahip oldukları kariyer (yükselme) olanaklarının etkisiyle kendilerini geleceğin yöneticileri olarak görüp, mesleki ideolojik konumlanış açısından yönetim temelli kapitalist sınıf konumundaki mühendislere yakınlaşmaları olabilir. Bu olasılığı güçlendiren bir başka bulgu, yükselme olanakları bulunmayan gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumundaki mühendislerin (%41.3), hem gelişmemiş organizasyonlardaki orta sınıf konumundakilere (%51.6), hem de gelişmiş organizasyonlarda bütün sınıf konumlarındakilere oranla önemli ölçüde daha az Taylorist eğilim göstermeleridir. Gelişmemiş organizasyonlardaki orta sınıf konumunda yer alan mühendisler arasında Taylorist eğilimin öne çıkması, bu tür işletme ortamlarında sınıfsal farklılığın mesleki ideolojik farklılıkla ilişkili olabileceğine işaret etmektedir. Bu anlamda, işçi sınıfı konumundakilerle karşılaştırıldığında, kapitalist ve emekçi roller açısından sınıf konumları belirsizleşen orta sınıftaki mühendislerden bir kısmının, ideolojik düzeyde bu belirsizliği Taylorist yöne yakınlaşarak çözümledikleri de söylenebilir. Bu sınıf konumundaki mühendisler arasında kesin Veblenci olanlar %26.8 gibi bir oranda belirirken, işçi sınıfı konumunda yer alanlar arasında bu oranın %40.2'ye çıktığı görülmektedir. Bu özelliğiyle gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumundaki mühendisler, kesin Veblenci yönelimi çok güçlü bir şekilde temsil eden kamu kesimindeki mühendislere yakınlaşmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, bu üç sınıf konumu, Türkiye'deki mühendislerin ekonomik koşullar itibariyle en dezavantajlı kesimini oluşturmaktadır. Ayrıca bu kitle, mesleki birlik ve dayanışma hisleri ile örgütlenme arayışları en yüksek olan mühendisleri kapsamaktadır (Köse ve Öncü 2000). Kısacası, Türkiye'de mühendisler mesleki ideolojileri açısından, özel sektörde gelişmiş organizasyonlarda özellikle yönetim temelli kapitalist sınıf konumu ile orta sınıf konumunda yer alanların Taylorist yönelime yoğunlaştıkları; buna karşın, özel kesim gelişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumundakilerle, kamudaki mühendislerin Veblencilikte öbeklendikleri bir kutuplaşma sergilemektedirler.

Diğer taraftan, çalışmada mühendislerin siyasal-ideolojik konumları, Türkiye'de devletin yapısı ve ekonomideki rolü ile ülkede yaşanan sorunların çözülebilmesi için öncelikle alınması gereken önlemler hakkındaki görüşler etrafında şekillendirilmiştir (Köse ve

Öncü 2000: 154). Türkiye'de yaşanan sorunların çözümü için ülkedeki milli birlik ve iradenin güçlenmesi gerektiğini savunan gruplar ile manevi potansiyelin artırılması gerektiğini öne sürenler sırasıyla "Milliyetçi Sağ" ve "İslami Sağ" grupların içerisine yerleştirilmişlerdir. Geriye kalanlardan, Türkiye'de devletin bir sınıf devleti olduğunu ve ülkede yaşanan sorunların çözülebilmesi için öncelikle demokratik yapı ve süreçlerin geliştirilmesi ya da Doğu Sorunu'nun çözülmesi gerektiği görüşlerini savunanların bir tür "sol konum" oluşturdukları, bunların dışında kalanların ise "sağ konum"da yer aldıkları varsayılmıştır. Bu konumlanışlara göre oluşturulan sol ve sağ grupların siyasal-ideolojik kimliklere dağıtılması ise Türkiye'de devletin ekonomide sahip olması gereken role ilişkin düşünceler dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre, sol konumda olup devletin ekonomideki rolünün kalkınmacı olması gerektiğini savunanlar "Sol"; bu konumda olup devletin özel sektörü yönlendirerek ekonomiye katkıda bulunması gerektiğini belirtenler ile sağ konumda olup kalkınmacı devlet isteyenler "Merkez Sol" içerisinde değerlendirilmiştir. Buna karşın, sol konumda olup, liberal devlet isteyenler ile sağ konumda olup devletin yönlendirici ya da tam anlamıyla liberal bir yapıda olmasını isteyenler "Merkez Sağ" olarak sınıflandırılmıştır.

Tablo 9'dan da izlenebileceği gibi, Türkiye'deki mühendislerin %59.6 gibi büyük bir çoğunluğunun sağ siyasal ideolojilerde, %35.1 gibi azımsanamayacak bir kitlesinin de önemli bir bölümü Merkez Sol (%27.3) olmak üzere sol siyasal ideolojilerde konumlandıkları görülmektedir. Sınıf konumlarına göre değerlendirildiğinde, yönetim temelli kapitalist sınıfın diğer sınıf konumlarından önemli ölçüde ayrışmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sınıf konumundaki mühendislerin (çok büyük bir çoğunluğu Merkez Sağ'da olmak üzere) %75.5'inin sağ siyasal ideolojilere sahip oldukları bulgulanmaktadır. Aynen mesleki ideolojik konumlanışlarda olduğu gibi, gelişmiş organizasyonlardaki orta sınıf (%64.4 sağ ideolojiler toplamı) ve işçi sınıfı konumundaki (%63.3) mühendislerin siyasal ideolojik tercihleri yönetim temelli kapitalist sınıfınkine benzer bir eğilim göstermektedir. Kapitalist sınıf konumunda yer alanlardan mülkiyet temelli kapitalistlerin %65.8'i sağ ideolojilere yönelirken, bu oran çelişik kapitalistler arasında %59.2'ye düşmektedir. "Sol" ideolojinin en fazla öne çıktığı kitlesel sınıf konumu ise %10.9 oranıyla ge-

Tablo 9: Aktif Çalışanların Sınıf Konumlarına Göre Siyasal-İdaolojik Yönelimleri

	Sol		Merkez Sol		Merkez Sağ		Milliyetçi Sağ		İslami Sağ		Siyasal Kararsız		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Kapitalist	4	3.7	27	25.0	62	57.4	3	2.8	6	5.6	6	5.6	108
Çelişik kapitalist	28	6.5	116	26.9	208	48.1	10	2.3	38	8.8	32	7.4	432
Yönetim temelli kapitalist	3	6.7	8	17.8	24	53.3	2	4.4	8	17.8			45
Küçük burjuva	3	10.3	11	37.9	11	37.9	1	3.4			3	10.3	29
Orta sınıf (gelişmiş org.)	15	4.7	77	24.3	172	54.3	9	2.8	23	7.3	21	6.6	317
Orta sınıf (gelişmemiş org.)	33	6.9	129	26.8	260	54.1	7	1.5	21	4.4	31	6.4	481
Orta sınıf (kamu)	90	8.5	300	28.4	500	47.3	29	2.7	88	8.3	51	4.8	1058
İşçi (gelişmiş org.)	16	8.9	42	23.3	98	54.4	6	3.3	10	5.6	8	4.4	180
İşçi (gelişmemiş org.)	59	10.9	151	27.9	247	45.6	14	2.6	49	9.0	22	4.1	542
İşçi (kamu)	13	6.4	67	33.0	106	52.2	1	0.5	11	5.4	5	2.5	203
Toplam	264	7.8	928	27.3	1688	49.7	82	2.4	254	7.5	179	5.3	3395

lişmemiş organizasyonlardaki işçi sınıfı konumudur. Bu sınıf konumundaki mühendislerin yaklaşık %57'sinin sağ ideolojilere sahip oluşu, genel eğilimden önemli ölçüde farklılaşmadıklarını göstermektedir. Yine mesleki ideolojik konumlanış açısından Veblenci yönelimin baskın olduğu kamu kesimindeki mühendisler arasında, beklenenin tersine sol siyasal ideolojik konumlanışlar çok net olarak öne çıkmamakta ve bu grupta yer alan mühendisler de Türkiye'deki mühendislerin genel siyasal-ideolojik eğilimlerini büyük ölçüde taşımaktadırlar.

Tablo 10'da, Türkiye'deki mühendislerin mesleki ve siyasal ideolojik konumlanışları birlikte değerlendirilmektedir. Siyasal ideolojik konumlanışa göre, sol görüşte olan mühendislerden sağda olanlara doğru yöneldikçe, bu grupların mesleki ideolojilerinde de önemli bir farklılaşma olmaktadır. Sol gruplarda Veblenci mühendislik ideolojisi diğer gruplardan önemli ölçüde yüksektir. Bu oran, "Sol" olarak adlandırılan grupta %56.6, Merkez Sol'da ise %42.1'dir. Veblenci mühendis tipinin en az olduğu grup ise, yukarıda Milliyetçi Sağ olarak tanımlanan mühendisler (%22.8) arasında izlenmektedir. Di-

Tablo 10: İSMM'lerin Siyasal İdeolojik Konumlarının Mesleki İdeolojik Konumları ile İlişkisi

	Taylorist		Taylorist Yönelimli		Mesleki Kararsız		Veblen Yönelimli		Veblenci		Toplam
	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı	Satır %	Sayı
Sol	5	1.7	93	30.8	16	5.3	17	5.6	171	56.6	302
Merkez sol	22	2.1	429	41.6	69	6.7	78	7.6	434	42.1	1032
Merkez sağ	58	3.1	845	45.2	191	10.2	165	8.8	610	32.6	1869
Milliyetçi sağ	2	2.2	51	55.4	9	9.8	9	9.8	21	22.8	92
İslami sağ	7	2.4	153	52.9	22	7.6	21	7.3	86	29.8	289
Siyasal kararsız	6	3.0	91	45.7	41	20.6	12	6.0	49	24.6	199
Toplam	100	2.6	1662	43.9	348	9.2	302	8.0	1371	36.2	3783

ğer taraftan, Taylorist yönelimin en yoğun olduğu gruplarsa, siyasal anlamda sağda yer alanlar arasındadır. Taylorist olarak sınıflandırılan iki grup birlikte değerlendirildiğinde, Merkez Sağ'da bu tutum %48.3, Milliyetçi Sağ'da %57.6, İslami Sağ'da ise %55.3'tür.

4. Sonuç

Çalışmanın bulguları Türkiye'de mühendislerin çoğunun ücretli çalışan konumunda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu mühendislerin özel ekonomide çalışan önemli bir kitlesi, ilkel üretim süreçlerinde istihdam edilen nitelikli emek katmanı içerisinde yer almaktadır. Çoğunluğu temsil eden bu gruplar, orta sınıf ve işçi sınıflarına dağılmakla birlikte, sahip oldukları ekonomik koşullar ve olanaklar itibariyle işçileşmiş ve yoksullaşmışlardır. Bu sınıf konumunda yer alan mühendisler, yalnızca olumsuz bir ekonomik gerçeği paylaşıyor olmakla kalmayıp benzer bir sosyoekonomik temelden gelmektedirler. Türkiye üniversite sisteminin alt katmanlarındaki okullardan mezun olmuş olan bu mühendislerin, kariyer olanaklarının da sınırlı olduğu görülmektedir.

Mesleki ideolojik konumlanışları açısından Türkiye mühendislerinin önemli bir miktarı Veblenci bir kimliğe sahip olmakla birlikte, genel olarak sağ siyasal ideolojilere yönelmekte ve bu anlamda ka-

pitalist varoluşla uyumlu bir bilinç sergilemektedirler. Sağ siyasal ideolojilere yönelim, göreli olarak daha iyi ekonomik ve sosyal olanaklara sahip olan yönetim temelli kapitalist sınıf ve gelişmiş organizasyon yapılarında orta sınıf konumunda yer alan mühendisler arasında daha çok yaygınlaşmakta ve bu yönelimle uyumlu olarak bu gruplarda Taylorist mesleki ideoloji daha yaygın gözlemlenmektedir.

KAYNAKLAR

Artun, A. (1999), *Fordizmin ve Mühendisin Dönüşümü*, Ankara: TMMOB.

Berberoğlu, B. (1982), *Turkey in Crisis*, Londra: Zed Press.

Boratav, K. (1991), *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. ve Türkcan, E. (1993), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Carchedi, A. W. (1977), *On the Economic Identification of Social Classes*, Londra: Routledge and Keagan Paul.

Crawford, S. (1989), *Technical Workers in an Advanced Society: The Work, Careers and Politics of French Engineers*, New York: Cambridge University Press.

Çetik, M. ve Akkaya, Y. (1999), *Türkiye'de Endüstri İlişkileri*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Davis, A. K. (1980), *Thorstein Veblen's Social Theory*, New York: Arno Press.

Edgell, S. (1997), *Class*, Londra ve New York: Routledge.

Göle, N. (1986), *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, İstanbul: Metis, 2004, 3. basım.

Gülalp, H. (1983), *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt.

Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (1996), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi.

Koç, Y. (1996), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi ve Sendikacılık Tarihi: Olaylar, Değinmeler*, Ankara: Yol-İş.

Köse, A. H. ve Öncü, A. (1998), "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Fakirleşmenin mi Eşiğindeyiz?", *Toplum ve Bilim*, Yaz, 77: 135-59.

— (2000), *Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye'de Mühendisler, Mimarlar*, Ankara: TMMOB.

Köse, A. H. ve Yeldan, E. (1998), "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-97", *Toplum ve Bilim*, Yaz: 45-67.

Kunar, A. (1991), "TMMOB ve 'Mühendislerin'in Oturma 'Odaları'", *Birikim*, 29 Eylül: 29-34.

Lauer, R. H. (1991), *Perspectives on Social Change*, Boston: Allyn and Bacon.

Margulies, R. ve Yıldızoğlu, E. (1984), "Trade Unions and Turkey's Working Class", *Middle East Report*, 121: 15-20.

Meiksins, P. ve C. Smith (1996), *Engineering Labour: Technical Workers in Comparative Perspective*, Londra ve New York: Verso.

Noble, D. (1977), *America by Design: Science, Technology and the Rise of Corporate Capitalism*, New York: Alfred Knopf.

Öncü, A. (1996), *The State and Engineers: A Historical Examination of the Union of the Chambers of Turkish Engineers and Architects*, Doktora Tezi, Edmonton: University of Alberta .

— (1999), "Organizational Processes of Class Formation", 15th European Group For Organisational Studies Colloqium'a sunulan tebliğ, Coventry, 08-10 Temmuz.

— (2001), "Identity as a Source of Resistance to Change: Institutionalization of 'Revolutionary-Patriotic Engineer' in the Professional Organization of Engineers in Turkey", 17th European Group for Organisational Studies Colloqium'a sunulan tebliğ, Lyon, 5-7 Temmuz.

Öngen, T. (1994), *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, İstanbul: Alan.

Poulantzas, N. (1975), *Classes in Contemporary Capitalism*, Londra: New Left Review Books.

Savran, S. (1992), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri: 1919-80*, İstanbul: Kardelen.

Schick, C. I. ve Tonak, E. A. (1980), "Turkish Politics and Class Struggle: 1950-75", *Middle East Report*, 84: 14-18.

Şenses, F. (1988), "An Overview of Recent Turkish Experience with Economic Stabilization and Liberalization", *Liberalization and the Turkish Economy*, T. F. Nas ve M. Odekon (der.), New York: Greenwood Press.

— (1994), "The Stabilization and Structural Adjusment Program and the Process of Turkish Industrialization: Main Policies and Their Impact", *Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context*, F. Şenses, (der.), Westport: Greenwood Press.

Tanık, B. (1991), "Sorumluluk, Üretkenlik, Etkililik, Demokratiklik, vb. ve TMMOB", *Birikim*, 29 Eylül: 26-28.

Taylor, F. W. (1947), *Shop Management Principles of Scientific Management*, New York: Harper & Row.

Veblen, T. (1919), *The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays*, NewYork: B. W. Huebsch.

— (1921), *The Engineers and the Price System*, New York: B. W. Huebsch.

Whalley, P. (1986), *The Social Production of Technical Work: The Case of British Engineers*, Albany: State University of New York Press.

Wright, E. O. (1976), "Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies," *New Left Review*, July: 3-41.

— (1978), *Class Crisis and the State*, Londra: New Left Books.

Zussman, R. (1985), *Mechanics of the Middle Class: Work and Politics Among American Engineers*, Berkeley: University of California Press.

Emek Piyasaları: Uyumsuzluk mu, Bütünleşme mi?

Şemsa Özar, Fuat Ercan

I. Giriş

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI sonrası başlayan ve kapitalizmin altın yılları olarak tanımlanan dönem, 1960'ların sonlarından itibaren yerini derinleşen bir krize bırakmıştır. Kâr oranlarının düşmesine tekabül eden böyle bir süreçte, sermayedarlar ya yatırım yapmaktan uzak durmakta, ya da yatırım yapmak için elverişli bir kâr oranı talep etmektedir. Bu durumun emek talebini azaltmaya yönelik bir dizi mekanizmayı harekete geçirdiği ileri sürülmüştür (Brenner 1998). Bu değerlendirme bir ölçüde geçerli olmakla birlikte, o döneme kadar dünya ölçeğinde belirli bir güce ulaşmış olan sermaye, emeğe yönelik talebi azaltmanın yanı sıra, emek kullanımının ve emeğin kontrol edilme tarzının farklılaşmasına yol açan bir süreci de başlatmıştır. Özellikle üretim sürecinin kendi içinde parçalara ayrılabilmesi ve her parçanın en uygun yerde konuşlandırılması, sermayeye en uygun yani en az maliyetli ya da en verimli emek kullanma olanaklarını sunmuştur. Üretim, bir ülkeden diğerine, aynı ülke içinde farklı bölgelere, fabrikalardan sokaklara ve evlere taşınmıştır. Bu mekânlarda üretim faaliyetini gerçekleştiren emek biçimi de değişmiş, artan oranda kadın ve çocuk emeği üretim süreci içine dahil edilmiştir (Negri 1996; Standing 1992). Sermayenin mekânsal olanakları tüketme kapasitesinin artması emek-sermaye ilişkilerinin dünyanın farklı bölgelerinde farklı değişkenler doğrultusunda biçimlenmesine neden olmuştur.[1] Emek-sermaye ilişkilerinin dünya ölçeğinde işle-

1. Bu konuyla ilgili olarak Türkiye üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Köse ve Öncü (2000).

yen süreçle bütünleşme biçimi, hiç kuşkusuz, bizatihi o ülkenin tarihsel ve toplumsal koşulları tarafından da belirlenmektedir.

Kapitalist dünya ekonomisinin geçirdiği dönüşüm sürecinin Türkiye'ye etkileri 1970'lerin sonlarında belirginleşmiştir. Derinleşen krize çare olarak dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşme hedeflenmiş, bu çerçevede IMF ve Dünya Bankası'nın döneme damgasını vuran yapısal uyum programları uygulanmaya başlanmıştır.[2]

1980'lerde başlayan iktisadi dönüşüm süreci ve yeni sermaye birikim stratejisiyle, uluslararası işbölümünde Türkiye'ye biçilen role uygun olarak, düşük katma değerli emek-yoğun sanayilerde uzmanlaşma hedeflenmiştir (Köse ve Öncü 2000). Ocak 2000 yılında uygulamaya konulan IMF destekli istikrar programı da, 1980'lerde başlayan eğilimi ileriye götürerek emek piyasalarında esnekleşmeyi ve emek üzerinde yeni denetim biçimlerinin oluşturulma sürecini hızlandırmıştır. Özellikle yeni üretim organizasyonu teknikleri (Özdemir 2000) ve altsözleşme ilişkilerinin yoğunlaşarak artması, sürecin açığa çıkardığı en önemli değişiklikler olmuştur.

Bu çalışmada emek piyasalarındaki sorunların, büyük oranda, ana akım iktisadın öne sürdüğü gibi piyasa koşullarına "uyumsuzluk"tan (*maladjustment*) değil, Türkiye ekonomisinin dış piyasalarla "bütünleşme" (*integration*) biçiminden kaynaklandığı gösterilmeye çalışılacaktır. Emek piyasalarının son yıllarda geçirdiği değişimi incelemeye çalışan bu yazıda, resmi kaynakların veri setlerine,[3] meslek kuruluşları yayınlarına ve bazı araştırma sonuçlarına başvurulacaktır.[4]

2. Türkiye'de sermaye birikimi biçimleri ve hegemonya kavramları için bkz. Ercan'ın bu kitaptaki makalesi.

3. Emek piyasası ile ilgili temel veri kaynağı DİE'nin (Devlet İstatistik Enstitüsü) yayınladığı Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları'dır. 1988 yılında başlayan seri daha önceki Anket Sonuçları ile tam anlamıyla karşılaştırılabilir değildir. 1988 yılından günümüze kadar gelen seri de kendi içinde tam anlamıyla tutarlı değildir.

4. Türkiye'de emek piyasası verilerinin niteliği üzerine bir çalışma için bkz. Kepenek (1996).

II. İktisadi Dönüşümün ve Dış Piyasalarla Bütünleşme Biçiminin Emek Piyasalarına Yansımaları

Birçok gelişmekte olan ülke ile birlikte uzun süre yüksek enflasyon ve büyük ödemeler dengesi açıklarıyla yaşayan Türkiye, 1970'lerin sonlarında zaman zaman eksi değerlere inen düşük büyüme sürecine girmiştir. Bu duruma tepki olarak, 1980'in başında yürürlüğe konulan IMF ve Dünya Bankası destekli istikrar ve uyum programı ile, ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikaları terk edilmiştir. Yeni programın uzun vadeli hedefi, devleti küçülterek özel sektörün ağırlığının artırılması ve gerekli yeniden yapılandırma sürecini gerçekleştirerek ekonominin dünya piyasalarıyla bütünleşmesini sağlamaktı. Programın temelini oluşturan yeniden yapılanma modeli göreli fiyatların dış ticarete konu mallar lehine değişmesini sağlayarak ülke kaynaklarının dış ticarete konu mallara yönelmesi üzerine kurulmuştu. Bu programın önemli bir ayağı olarak emek-yoğun ihracat teşvik edilmiş, bu amaçla gerçek ücretler düşürülmüş, devlet harcamalarında kısıntıya gidilmiş ve Türk Lirası devalüe edilmiştir. Sadece Türkiye'de değil yapısal uyum programları uygulayan diğer birçok ülkede de görüldüğü gibi ücretlerin bastırılması yoluyla kâr oranları yükseltilmiş, dolayısıyla gelir dağılımı ücretlerin aleyhine bozulmuştur.[5]

İmalat sanayii ihracatındaki hızlı artışın katkısıyla 1980'lerde sanayi sektörü en yüksek büyüme oranına sahip sektör durumuna gelmiştir. Ancak, sanayi sektörünün bu performansı özel sektör yatırımlarının artışını sağlamamış, finansal liberalizasyon ve yüksek faiz politikaları yatırımların imalat sanayiine yönelmesini önlemiştir (Celasun 1989; Uygur 1993) İmalat sanayii üzerine yapılan bir çalışmaya göre sabit sermaye yatırımları, 1980'lerin başında ve 1989 yılında 1/7'ye yaklaşan bir oranda düşme göstermiştir (Şenesen ve Erol 1995: 254). Yatırımlar imalat ve diğer dış ticarete konu sektörlerden uzaklaşarak inşaat gibi dış ticarete konu olmayan faaliyet

5. Amsden ve van der Hoeven'in (1996) araştırmasına göre 1980'lerde yapısal uyum programları uygulayan 32 ülkeden 25'inde gerçek ücretlerde düşüşler yaşanmıştır.

alanlarına kaymıştır (Yeldan 1994).

1980'lerde artan ihracat, genelde kurulu kapasitenin yüksek oranda kullanımı ve iç talebin bastırılması yoluyla sağlanmış, bu nedenle istihdam yaratıcı rolü kısıtlı kalmıştır. İmalat sanayii üzerine yapılan ve 1980 öncesi ve sonrası politikaları karşılaştıran çalışmalarda, 1980 sonrası politikaların istihdamı artırmada yetersiz kaldığına sıkça işaret edilmektedir (Öniş 1995; Şenses 1994, 1996; Yeldan 1994; Yentürk 1999).

İmalat sanayiini incelediğimizde katma değer, ücretler, sermaye geliri (gerçek değerleriyle) ve istihdam büyüklüklerinin hepsinin 1970'lerde, 1977 yılına kadar yükselen bir trend izlediği görülmektedir. Önce 1978'de ücretler düşer, ardından 1979'da katma değer ve gerçek sermaye gelirinde düşüşler başlar. 1980'ler boyunca hem üretkenlik hem de istihdamda az da olsa artış görülmesine rağmen 1990 yılına kadar bu artışlar ücretlere yansımamıştır (Şenesen ve Erol 1995). Gerçek kârların neredeyse ikiye katlandığı 1980-88 döneminde gerçek ücretlerin yaklaşık %40 dolayında düştüğü tahmin edilmektedir (Yeldan 1994). Gerçek ücretlerin düşmesi ve aynı zamanda katma değer içinde ücret payının gerilemesi, gelir dağılımının emeğin aleyhine, sermayenin lehine değiştiğini göstermektedir. Bu dönüşüm aynı zamanda, devlet-toplum ilişkileri açısından bakıldığında, Batılı ülkelerdeki kadar olmasa da, varolduğu kadarıyla refah devleti uygulamalarının büyük ölçüde terk edilmesini de içermekteydi.

Türkiye'de, özellikle 1980-89 dönemi, örgütlü emek üzerine yapılan baskı dönemidir. Askeri darbenin 1980 yılında gerçekleştirilmesi rastlantı değildir. 1970'lerin sonları işçilerin toplumsal muhalefeti en üst noktaya çıkardıkları ve sermaye karşısında belirli bir donanıma ulaştığı yıllardır. Darbe sonunda işçi sendikaları yasaklanmış ve her türlü örgütlü faaliyet bastırılmıştır (Şenses 1996). Askeri darbe sonrası gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte daha kolay uygulanabilir bir konuma gelen yapısal uyum programları, emek-sermaye ilişkilerinin yeni dönemde alacağı biçimin altyapısını belirlemiştir.

Şenses'in de (1996) ifade ettiği gibi "Politik sürecin serbestleşmeye başlaması ile birlikte ücret baskısının geri tepmesi muhtemeldi" (Şenses 1996: 88). 1980 askeri darbesinden sonra ilk kez yapılan

seçim ortamında, 1989'da reel ücretlerde önemli bir artış yaşanmıştır. Bu ücret artışları hem kamu, hem özel sektör işverenlerinin, emek açısından yeni ve esnekleştirici uygulamalara geçişini hızlandırmıştır.[6] Reel ücret artışlarına tepki olarak esnek iş örgütlenmesi, taşerona iş verme gibi düzenlemeler yaygınlaşmış, emek piyasası kurumlarının güçsüzleştirilmesi ve bütün bunlara uyumlu olarak yasaların değiştirilmesi girişimleri söz konusu olmuştur.

1994'te yaşanan ekonomik krizle birlikte işçi çıkarmalar artmış ve gerçek ücretlerde önemli ölçüde düşüşler yaşanmıştır. İmalat sanayiinde emek üretkenliği ve ücretlerin seyri üzerine yapılan bir çalışmaya göre 1980-96 yılları arasında işçi başına düşen ortalama gerçek katma değer %160 artış göstermesine karşın, gerçek ücretlerin 1996 yılında ancak 1980 düzeyine ulaştığı görülmektedir. Formel işgücü istihdamının ise aynı dönemde %31.8 arttığı saptanmıştır (Voyvoda ve Yeldan 1999: 2).

Kapitalist bir ekonomide emek piyasasının yapısı ülkenin sermaye birikim stratejisine bağlı olarak yatırımlar tarafından belirlenir. Türkiye'de 1980'lere kadar gerçekleştirilen içe yönelik sermaye birikim tarzında yatırımlar ile istihdam arasında önemli bir ilişki varken, bu ilişki özellikle dünya ekonomisi ile bütünleşmenin hızlandığı 1980'lerde önemli ölçüde değişmeye başlamıştır. Sermayenin homojen bir yapı sergilememesi nedeniyle bu süreçte farklı mekanizmalar devreye girmiş, dolayısıyla emek kullanma tarzı da önemli ölçüde farklılıklar göstermiştir (Ercan, bu kitaptaki makalesi). Sonuç olarak daha formel bir yapıya sahip olan üretim birimlerine ilişkin emek piyasalarının yanı sıra, bir dizi değişik etki dolayında biçimlenen farklı üretim birimleri ve bunların belirlediği emek piyasaları oluşmuştur.

Türkiye'de 1950'lerden 1975'e kadar imalat yatırımları toplam yatırımlar içinde hep ilk sırayı almıştır. 1970'lerin sonunda yaşanan kriz dönemi ve onu takip eden süreçte ise özellikle kamu sektörü yatırımlarında önemli düşüşler olmuş, özel sektör yatırımları ise faizlerin yüksekliği nedeniyle, kamu sektöründeki kadar düşmese de kı-

6. Geçici işçi istihdamı, ana işletmenin tesis, makine ve teçhizatını kullanarak sendikasız ve geçici işçi çalıştıran genellikle "hayali" taşeron işletmelere iş verme gibi uygulamalarla ilgili bir araştırma için bkz. Koç (1992).

sıtlı kalmıştır. 1996 yılında Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne girmesi öncesinde yatırım teşvik belgesi alanların sayısında patlama yaşanmış, yatırımcılar Gümrük Birliği'ne girilmesiyle birlikte ihracatın hızla artacağı beklentisi içinde, plansız ve programsız bir biçimde, ağırlıklı olarak tekstil sektörüne yatırım yapmışlardır. Bu da ülkenin düşük katma değerli sektörlerde uzmanlaşma eğilimini pekiştiren bir durum yaratmıştır. Bu yatırımların önemli bir bölümü ucuz ve örgütsüz emek arayışı içinde Anadolu'nun bazı kentlerinde yoğunlaşmıştır. "Anadolu Kaplanları" olarak adlandırılan bu kentlerde, Türkiye'nin genel olarak imalat sanayii sektörel dağılımını yansıtan bir yapı görülmektedir: Katma değeri düşük tekstil ve gıda sektörlerinde bir yoğunlaşma söz konusudur. Bu yeni mekânlar, düşük ücret ve düşük kaynak maliyetine dayalı emek yoğun sektörler için "rekabet üstünlüğünü sağlayacak bir yer arayışının "zorunlu" mekânı olarak" seçilmişlerdir (Köse ve Öncü 2000: 86).

Türkiye'nin toplam sanayi brüt katma değerinin %50'sinin biraz üstünde bir paya sahip olan 500 büyük işletmenin sektörel üretim yapısına baktığımızda da 1980'lerin başından bu yana kayda değer bir değişiklik görülmemektedir. 1982 yılında "gıda, içki ve tütün" ile "dokuma, giyim, deri ve ayakkabı" sektörleri 500 büyük işletmenin yarattığı toplam brüt katma değerin %30'una ve istihdamın %46'sına sahipken, 1999 yılı için bu rakamlar sırasıyla %32 ve %51 olarak gerçekleşmiştir (İSO 2000). Bu durum büyük sermayenin de düşük katma değerli üretim yapısını sürdürdüğünü ve bu yapının sadece küçük üreticiliğe özgü olmadığını göstermektedir.

Bu yapının emek kullanımı üzerindeki yansımalarına baktığımızda şöyle bir tabloyla karşılaşılmaktadır. 500 büyük işletmenin 1982 yılında 100 olarak alınan istihdam endeksi 1999 yılında ancak 105'e yükselmiştir. Yani 17 yıllık bir dönemde istihdamda sadece %5'lik bir artış olmuştur. İstihdam trendine kamu ve özel sektörü ayrıştırarak baktığımızda aynı dönem içinde kamu sektörü endeksinin 67'ye düştüğünü, özel sektör endeksinin ise 150'ye yükseldiği görülmektedir.[7] Bu durumun nedenleri arasında kamu şirketlerinin özelleştirilmesi olduğu kadar, var olan kamu işletmelerine gerekli yatı-

7. 1999 yılında 500 büyük işletme arasında kamu sektörünün net katma değer içindeki payı %30. Bu rakam 1980'lerin başında %50'nin üzerinde idi.

rının yapılmaması ve teknolojilerinin yenilenmemesi sonucu küçülmeye mahkûm edilmeleri de vardır. 1999 yılı itibariyle 500 büyük işletmede 549 825 kişi çalışmaktadır. Bunların 358 364'ü (%65) özel sektör işletmelerinde istihdam edilmektedir.

1980'li yıllarda kamu sektöründe özellikle yatırım harcamaları radikal bir biçimde düşmüştür. 1980 yılında kamu imalat sanayii yatırımları, toplam imalat sanayii yatırımlarının %37'si iken 1996'da bu oran %4'e düşmüştür (Türel 1998: 154). Türel'in de ifade ettiği gibi, "Kamu sektörünün üretken alanlardan çekilmesi, esas itibariyle yapısal uyumun Türkiye imalat sanayiini, emek-yoğun, sermayeyi daha az kullanan, teknoloji karmaşıklığı daha düşük sektörlere yöneltmek istemesinin doğal bir uzantısıdır ve bu yapısal uyum kamu sektörüne bu biçimiyle yansımıştır... 1980'lerden bu yana gelen bütün yönetimlerin yaptığı şey bu sektörü ölüme terk etmektir" (Türel 1998: 155).

Ana akım iktisat kuramı ekonominin dışa açılmasıyla işletmelerin, uluslararası rekabet karşısında birim maliyetlerini düşürme çabası içinde teknolojik yenilenmeye gideceklerini varsayar. Teknolojik yenilenmenin, bir yandan işgücü talebini azaltırken diğer yandan üretim maliyetini düşürmesiyle birlikte işletmelerin üretimi artırmaları sonucu istihdamı artırıcı bir etki yapması beklenir. İmalat sanayii üzerine 1985 ve 1992[8] panel veri seti kullanılarak yapılan bir araştırmada, söz konusu yıllar arasında imalat sanayiinde gerçekleşen teknolojik değişimin, Türkiye'nin uluslararası rekabet düzeyine anlamlı bir katkıda bulunmadığı; nitelikli işgücü-yoğun ve sermaye-yoğun sektörlerde rekabetçi olunamadığı saptanmıştır. Bu çalışma sonuçlarına göre teknolojik değişimin üretim artışına önemli bir etkide bulunduğu ve üretim artış hızının da istihdam üzerinde olumlu bir etki yaptığı görülmektedir. Teknolojik değişim Türkiye'nin uluslararası rekabet gücünü etkilememekte, ancak üretim artışına neden olduğu için dolaylı olarak istihdamı artırmaktadır (Taymaz 1996).

Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bütünleşme biçiminin maliyet rekabetini öne çıkaran sektörlerde yoğunlaşmasının bir sonucu olarak, emek piyasasındaki koruyucu düzenlemeler, gittikçe maliyeti

8. Bu konuda tek veri kaynağı olan Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı en son 1992 yılına aittir.

artıran ve istihdamı tehlikeye atan faktörler olarak ele alınmaya başlanmıştır. Emek piyasalarının esnekleşmesi hedefi çerçevesinde, işletmeler giderek daha fazla geçici, kısmi zamanlı, sözleşmeli personel istihdam etmeye ve taşeron işletmeler aracılığıyla çalışmayı tercih etmeye başlamışlardır. Fason iş ve eve iş verme yaygınlaşmış ve enformel ekonomi büyümüştür.

Taymaz'ın da (1997) ifade ettiği gibi, "Türkiye'de "düşük denge noktası"nda sıkışmış görünen çalışan nüfusun büyük bir kesimi için işgücü piyasalarında herhangi bir düzenleme yoktur. Bu kesimlerde ücretler o kadar düşük, istihdam garantisi o kadar azdır ki, ne işçilerin daha yoğun çalışma koşulu, ne de firmaların işçileri eğitme isteği vardır. İşçilerin yoğun çalışma ve üretkenliği artırma yönünde bir eğilimi yoktur, çünkü işi kaybetmenin fırsat maliyeti, yani ücret düzeyi çok düşüktür. Firmalar yüksek işgücü devir oranından dolayı eğitimin getirisini elde edemiyecekleri için işçileri eğitmemektedir. Ekonomi bu kısır döngüden ancak işgücü piyasalarının kapsamlı bir şekilde düzenlenmesiyle çıkabilir" (Taymaz 1997:82).

Buraya kadar dünya piyasalarıyla bütünleşme çabası sürecinde Türkiye'nin üretim yapısını ve genel olarak bunun emek piyasalarına yansımasını incelemeye çalıştık. İleriki bölümlerde istihdam yapısının özelliklerini aktarmaya çalışacağız.

İşgücüne Katılım

Türkiye'de 1988 yılında %54.6 olan işgücüne katılım oranının[9] (HİA 2001) 2001 yılında %48.7'ye düştüğünü görüyoruz (Tablo 1). Bu oran benzer gelişmişlik düzeyindeki ülkelerle karşılaştırıldığında bile oldukça düşük bir rakamdır. Aslında işgücüne katılım oranının düşmesi ülkelerin gelişme seyirlerinde beklenen bir durumdur. Bir yandan, çocuklar ve gençler eğitimde daha uzun yıllar kalır ve işgücüne daha ileri yaşlarda katılırken, diğer yandan gittikçe artan sayıda çalışana ücretli emeklilik hakkının tanınması sonucu çalışanların daha erken yaşta işgücünden çekilmeleri söz konusu olur. Türkiye özelinde ise, özellikle birinci etken kısmen geçerli olsa da, işgücüne

9. İşgücü, 15 yaş ve üstü çalışanların ve işsizlerin toplamından oluşmaktadır. İşgücüne katılım oranı ise işgücünün 15 yaş ve üstü nüfusa oranıdır.

Tablo 1. Emek Piyasası Göstergeleri, 2001
(bin kişi, 15 yaş ve yukarısı)

	Toplam			Kent[a]		Kır	
	Erkek+Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Kurumsal olmayan toplam sivil nüfus	65 038	32 659	32 379	20 213	20 018	12 446	12 361
Kurumsal olmayan sivil nüfus (15 yaş ve yukarısı)	45 702	22 779	22 923	14 329	14 279	8450	8644
İşgücüne katılım oranı (%)	48.7	71.7	25.9	69.6	16.8	75.3	40.8
İşgücü	22 269	16 339	5929	9975	2405	6365	3524
İstihdam edilenler	20 367	14 904	5463	8951	2002	5953	3461
Tarım (%)	35.4	26.0	61.1	2.7	10.2	61.1	90.5
Sanayi (%)	18.3	20.4	12.6	28.1	26.4	8.8	4.6
İnşaat (%)	5.3	7.1	0.4	8.8	1.0	4.5	-
Hizmet (%)	41.0	46.5	25.9	60.4	62.3	25.6	4.8
İşsiz	1902	1435	466	1024	403	411	63
İşsizlik oranı (%)	8.5	8.8	7.9	10.3	16.8	6.5	1.8
İşsiz eğitimli genç oranı (%)[b]	25.8	24.1	29.2	25.8	31.0	20.5	20.8
Eksik istihdam	1338	1193	145	708	99	485	46
Eksik istihdam oranı (%)	6.0	7.3	2.4	7.1	4.1	7.6	1.3
İşsizlik+Eksik istihdam oranı (%)	14.5	16.1	10.3	17.4	20.9	14.1	3.1

Kaynak: Hanehalkı İşgücü Anketi, 2002. http: / / www.die.gov.tr.
Not: Rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı tam olarak vermeyebilir.
a. nüfusu 20 000 ve daha fazla olan yerleşimler.
b. işsizler içinde lise ve daha yüksek eğitimli 15-24 yaş grubuna dahil olanlar.

katılımın düşük olmasının ya da istatistiksel verilerde düşük görünmesinin başka nedenleri de söz konusudur. Bunlardan en önemlisi, halen çalışma yaşında olduğu halde uzun süre iş arayıp bulamadığı için iş aramaktan ümidini kesmiş olanların DİE verilerine çok yetersiz olarak yansımasıdır. Türkiye'de çalışanlara talebi ve arzı buluşturmakla görevli bulunan Türkiye İş Kurumu (İŞKUR) işlevini layıkıyla yerine getirememektedir. İş, genellikle akraba, hemşeri ve tanıdık ilişkileri ya da ilanlar vasıtasıyla bulunmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de işsizlerin önemli bir bölümü İŞKUR'a başvurmamaktadır. Dolayısıyla İŞKUR kayıtlarındaki işsiz sayısı var olanın çok altında çıkmaktadır. İşgücüne katılım ve işsizlik konumları kişilerin HİA'ya verdikleri kendi beyanlarına dayanarak tahmin edilmektedir.[10] Bu

10. İşsizlik oranı işsizlerin işgücü içindeki oranıdır.

beyanların gerçeği tam olarak yansıtmadığı İstanbul'da düşük gelirli ailelerin oturduğu mahallelerde yapılan bir araştırmada izlenmiştir. 40 yaş civarında işsiz kalanlar tarafından sıkça dile getirilen konulardan biri, yaptıkları iş başvurularının "çok yaşlı" oldukları gerekçesiyle geri çevrilmesi olmuştur. İşveren, özellikle düşük nitelikli işlerde, ucuz emek olarak genç ve çocuk çalışanları tercih etmektedir (Özar 2000a). Bu durum, çalışma yaşında bile olsalar, uzun süre işsiz kaldıktan sonra iş bulma ümidini yitirmiş kişilerin kendilerini "işsiz" olarak değil de "çalışmıyor" olarak beyan etmelerine yol açmakta ve bu nedenle bu kişilerin resmi istatistiklerde "işgücü dışında kalanlar"[11] statüsünde değerlendirilmelerine neden olmaktadır. Bu kişilerin kendi istekleri ile çalışmadıkları ve dolayısıyla işgücüne katılmadıkları varsayılır.

İşgücüne katılımın düşük olmasının diğer bir nedeni de kadın istihdamının düşüklüğüdür. İşgücüne katılım oranlarına cinsiyet ayrımında baktığımızda kadınlar ve erkekler arasında önemli bir farklılık görülmektedir. Erkeklerin işgücüne katılımı %71.7, kadınlarınki ise %25.9'dur. Bu fark kentsel ortamda daha da artmaktadır; erkekler için %69.6 olan işgücüne katılım, kadınlar için %16.8'e düşmektedir (Tablo 1).

Bu tablodan da izlenebileceği gibi 2001 yılında işsizlik oranı %8.5 düzeyindedir. Bu sayıya eksik istihdamı eklediğimizde %14.5'a ulaşmaktadır. Ancak bu oran iş aramaktan ümidini yitirmiş kişileri içermediği için yine eksik kalmaktadır. İşsizlik ve eksik istihdam kentsel bölgelerde ve daha çok gençler arasında yaygındır: Kentsel bölgelerde kadınlar arasında %20.9, erkekler arasında ise %17.4'tür; işsizlerin %50'si 15-24 yaş grubundaki gençlerdir. Eğitimli olmak da iş bulmaya yardımcı olmamaktadır. Lise ve daha yüksek eğitim almış 15-24 yaş grubundakiler kadın işsizlerin %29.2'sini erkek işsizlerin ise %24.1'ini oluşturmaktadır (Tablo 1).

Özellikle genç ve eğitimli işsiz oranının yüksekliği, Türkiye'nin halihazırdaki demografik yapısından kaynaklanan "fırsat penceresi"ni yakalayarak, gelişmesi lehinde kullanmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir. Doğurganlık, Türkiye'de son yirmi içinde çok

11. İşgücü dışında kalanlar, ev kadınları, öğrenciler, irad sahipleri, özürlü ve yaşlılar, emekliler ve çalışmak istemeyenlerdir.

hızlı bir biçimde düşmüştür (TÜSİAD 1999: 55). Türkiye'nin doğurganlığın daha da düştüğü ve nesillerin birbirlerini ancak ikame edebilecekleri düzeye ulaşması, yapılan tahminlere göre on yıl alacaktır. Buna karşılık önümüzdeki 30 yıl içinde Türkiye toplam nüfusunun %30 oranında, 15-64 yaş grubundaki nüfusun ise yaklaşık %60 oranında artması beklenmektedir.[12] Bu toplam nüfus içinde önemli ölçüde artan bir işgücü anlamına gelmektedir. "...üretken yaştaki nüfusun hâlâ hızlı artmakta olduğu, fakat buna karşılık doğurganlığın düşük olduğu ve nüfusun henüz çok yaşlanmadığı ülke ve dönemlerde eğer bu işgücüne prodüktif bir imkân sağlanırsa ekonominin performansı çok yükselebilir" (TÜSİAD 1999: 60). Çalışma yaşındaki nüfusun oranının toplam nüfus içinde gittikçe artması kısıtlı bir süre için söz konusu olmaktadır. Bu sürenin Türkiye için 20-25 yıl olacağı tahmin edilmekte ve bunun ülke için bir "fırsat penceresi" oluşturduğu ileri sürülmektedir. Tabii ki yatırım ve üretimin yeterince artırılmadığı ve aynı zamanda çalışma yaşındaki kesimin niteliklerinin üretim yapısına uygun bir biçimde geliştirilmediği koşullarda söz konusu "fırsat pencere"sinin daha çok işsizlik anlamına geleceği açıktır.

Kadın Çalışanlar

Yapısal uyum programları uygulayan ülkelerde dünya piyasalarıyla bütünleşme sürecinde sermaye, işgücü maliyetinin düşürülmesine yönelmiş ve bu amaçla, üretim sürecinde ve emek piyasalarında esnekleşme önem kazanmıştır. İşletmeler tam-zamanlı çalışan sayısını düşürmüş, giderek daha fazla sayıda yarı-zamanlı ve geçici çalışanları istihdam etmiş ve fason çalışma biçimlerine kaymıştır. Kadınların geleneksel olarak işgücü piyasasıyla "esnek" bir ilişki içinde bulunmaları bu tür standart dışı çalışma biçimlerinde istihdam edilmelerini hızlandırmış ve ihracata dayalı sanayileşme programları uygulayan birçok ülkede kadın çalışanların sayısı hızla artmıştır. Bu süreç "emeğin kadınlaşması" olarak açıklanmıştır (Brydon ve Chant 1989; Bose ve Acosta-Belen 1995; Çağatay ve Özler 1995; Elson

12. Çünkü bu yaş grubuna ait kişilerin büyük çoğunluğu doğurganlığın henüz düşmediği bir dönemde doğmuş bulunmaktadır.

1991; Standing 1989). Kadınların artan oranda piyasaya yönelik işlerde çalışmaları bireysel özgürlüklerinin genişlemesinden ziyade, ataerkil yapıların mevcudiyetlerini koruyor olmaları nedeniyle, kadınların ev içi ve ev dışında iş yüklerinin artmasıyla sonuçlanmıştır (Floro 1995; Elson 1991; Beneria 1992). Buna ek olarak, kadın istihdamı toplumsal cinsiyet ilişkileri ve rolleri temelinde şekillenmiş stereotip iş alanlarıyla sınırlı kalmaktan kurtulamamıştır.

Gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda gözlenen eğilimin tersine, resmi istatistiklere göre, Türkiye'de kadınların işgücüne katılımı düşmektedir. Yapılan araştırmalar Türkiye'de özellikle tarım-dışı kadın işgücünde görülen artışın istihdamın kadınlaşmasına yol açacak ölçüde gelişmediğini göstermektedir. Ayrıca kadınların geleneksel ev içi işlerinin bir uzantısı olan son derece kısıtlı sayıda meslekte yoğunlaştığı görülmektedir (Çağatay ve Berik 1991; Özar 1994). Bu durumun nedenleri arasında iktisadi etkenler olduğu gibi, hem arz hem de talep açısından sosyal ve kültürel etkenler de büyük önem taşımaktadır.[13] Kadınların sırasıyla en çok istihdam edildiği ilk beş mesleğin[14] toplam tarım-dışı kadın istihdama oranı 1970, 1980 ve 1990 yıllarında sırasıyla %55.1, %46.6 ve %46.4 olarak gerçekleşmiştir. Kadınların toplum içindeki ikincil konumu işgücü piyasasına da yansımakta ücretli işlerde çalışan kadınların ortalama maaşlarının erkeklerinkinden önemli ölçüde düşük olduğu, kadınların sosyal güvenlik kapsamı dışında çalışma oranının erkeklere göre daha yüksek olduğu bilinmektedir (Kasnakoğlu ve Dayıoğlu 1997).

Kadınların önemli bir bölümü çocuk yaşta ve bekârken iş yaşamına katılmakta, nişanlanma, evlenme ve çocuk doğurma sonrası çalışma hayatından çekilmektedirler. Bu durumun nedenleri arasında ataerkil yapıların zorlamasının yanı sıra emek piyasasının ağır çalışma koşulları da söz konusudur. İş saatlerinin uzunluğu, büyük kentlerde işyerine giderken yolda harcanan zamana eklenince kadın-

13. Eyüboğlu, Özar ve Tufan-Tanrıöver (2000) araştırmasında bu konu derinlemesine irdelenmektedir. Ayrıca, kadınların formel sektörde çalışma yaşamına katılamamalarında hane içindeki ataerkil ilişkiler kadar, işyerindeki ataerkil ilişkiler ve devletin tutumunun da belirleyici olduğu üzerine bir çalışma için bkz. Ecevit (1990, 1991). Ayrıca bkz. Dedeoğlu'nun ve Toksöz'ün bu kitaptaki makaleleri.

14. Terziler, döşemeciler ve benzeri meslekler; dokuma işçileri; öğretim ile ilgili meslekler; tıp ile ilgili meslekler; kamu idari memurları.

ların aile içi rolleriyle bağdaşmayan bir zaman dağılımı ortaya çıkmaktadır. (Eyüboğlu, Özar ve Tufan-Tanrıöver 2000).

Ev içinden piyasaya iş yaparak ya da ev dışında enformel koşullarda çalışan kadınların bir kısmının resmi istatistiklere "ev kadını" olarak geçmesi de, kısmi de olsa, kadın istihdamının olduğundan daha düşük görünmesine yol açmaktadır.

İstihdam kapasitesi yaratmaktan aciz kapitalist sistemin ataerkil yapılarla kaynaşması kadınların ev dışındaki çalışma yaşamına katılımları önündeki en önemli engeli oluşturmaktadır. Ataerkil kapitalist sistem yetişkin kadınları ev içinde tutarken, ucuz emek olarak kız ve erkek çocukları kullanmaktadır.

Çocuk Çalıştırılması

Türkiye'de çocuk istihdamı üzerine veriler ilk kez 1990'lı yıllarda yayımlanmasına[15] karşın, çocukların çalıştırılmasının yeni bir olgu olmadığı ve yaygın olduğu bilinmektedir. Çocuk çalıştırılmasının geleneksel olduğunu, iş hukuku mevzuatımızın da buna uygun olduğunu dile getirilmektedir.[16] Ayrıca 16 yaşından küçükler için yasal asgari ücretin yetişkinlere göre daha düşük olarak tespit edilmesi çocuk istihdamını teşvik edici mahiyettedir. Eğitim sistemimizin çocuğa meslek kazandırıcı nitelikte olmamasının da bu konuda rol oynadığı bilinmektedir (Keskin 2000). Yükseköğrenim gerektiren meslekler dışında, meslek eğitimi neredeyse eğitim kurumlarının dışında kalmıştır. İlköğretim sonrası eğitime devam edemeyen çocuklar için çıraklık meslek edinmenin bir yoludur. Oysa meslek okulları ve kurumsal çıraklık eğitimi son derece kısıtlı sayıda öğrenciye hizmet vermektedir. Geleneksel çıraklık sistemi ise, artan çocuk işgücü arzını karşılayabilecek nitelikte olmadığı ve yeni tür mesleklerle ilgili beceri kazandıracak biçimde örgütlenmediği için işlevini gittikçe yitirmektedir. Son dönemlerde gittikçe artan çocuk işçi istihdamı, geleneksel çıraklık sisteminin dışında kalmakta, niteliksiz işgücü-

15. DİE ilk kez 1994 yılında Çocuk İşgücü Anketi yapmıştır.

16. İş Kanununa göre, sağlığına, gelişmesine ve eğitimine engel olmayacaksa, 13 yaşını tamamlamış çocukların çalışmaları yasal olarak olanaklıdır (Keskin 2000).

nün giderek çoğalmasına neden olmaktadır (TÜSİAD 1999: 123, 133).

DİE tahminlerine göre 1994 yılında bir milyon çocuk (evlerinde yaşayan[17] 6-14 yaş grubunun %8.5'i) çalışmaktaydı (Tunalı 1997: 109). Çocukların iktisadi faaliyetlere katılma oranı kırsal kesimde daha yüksektir. Kırsal kesimde çocuk emeğinden yararlanma yaşı 6'ya kadar inmekte, yaş düzeyi arttıkça katılım yükselmektedir (Tunalı 1997: 129).

DİE 1999'da yeni bir Çocuk İşgücü Anketi daha yapılmıştır. Bu çalışmaya göre 6-17 yaş grubundaki çocukların 1 milyon 635 bini çalışmaktadır (%4.2). Bunların %62'si erkek çocuklar, %38'i kız çocuklardır. Çocuklar kentsel yerlerde daha çok sanayide, kırsal yerlerde ise tarım sektöründe çalışmaktadırlar. Çocuklar, çalışma nedenleri arasında ilk olarak hane gelirine katkıda bulunmayı (%38) ya da hane halkının ekonomik faaliyetine yardımcı olmayı (%20) saymışlardır. İş öğrenmek ve meslek sahibi olmak amacıyla çalıştıklarını söyleyenler %18'dir.

İstanbul'da dar gelirli ailelerin oturduğu altı mahallede yapılan bir çalışma, bu kesimde çocukların çalışmasının yaygın olduğunu ve hanelerin gelirlerinin önemli bir bölümünün çocuklar tarafından kazanıldığına işaret etmektedir. Çalışanların %25'i 19 yaşın altındadır (Özar 2000a). Aynı saha çalışması sonuçları kullanılarak haneye gelir getirenlerin aile içindeki konumuna bakılmıştır. Ortalama hane gelirinin %74'ünü babalar, %8'ini anneler karşılarken %17.5'ini 19 yaşın altındaki çocuklar sağlamaktadır. Türkiye'de düşük gelirli ailelerin yaşam mücadelesine çocuklar emekleriyle önemli oranda katılmaktadır (Karaaslan ve Özar 2000). Bir yanda ailelerin çocukların kazançlarına muhtaç olmaları ve devletin sağladığı parasız eğitimin yetersizliği, öte yanda emek-yoğun sektörlerde dünya piyasalarına mal satmaya çalışan sanayi, çocuk emeğinin kullanımını artıran önemli etkenler olmaktadır.

17. Bu veriler sokakta yaşayan çocukları kapsamamaktadır.

Sektörel Dağılım

Türkiye'de istihdam ile GSMH'nin sektörel olarak dağılımı arasında önemli bir fark mevcuttur. GSMH'nin %14'ünü yaratan tarım sektöründe çalışanların %35.8'si istihdam edilmektedir (Tablo 1). Yıllar itibariyle bakıldığında tarımın payı toplam istihdam içerisinde azalmakla birlikte, 1988 yılında 8.2 milyon olan tarım istihdamı 2000 yılında 7.6 milyondur. Bu sayının 1988 ile 2000 arasında zaman zaman 9 milyonun üzerine çıktığı, uzun bir süredir önemli bir değişiklik geçirmediği, gelişmekte olan bir ülkede beklenenin tersine düşmediği görülmektedir. Türkiye'de, bir ülkenin gelişme süreci içinde olması beklenen, tarımdan sanayi ve hizmetler sektörüne doğru geçişin çok gerisinde kalınmış durumdadır. Bu nedenle de Türkiye dünyada tarım ile tarım-dışı sektörler arasındaki verimlilik farkının en fazla olduğu ülkeler arasına girmektedir (Bulutay 1995; Şenses 1996).

Yapısal uyum programlarının emek piyasasına etkilerini 12 ülkeyi inceleyerek değerlendiren Horton, Kanbur ve Mazumdar da (1994) benzer sonuçlara varmıştır. Emek imalat sanayiinden ve kamu sektöründen tarıma geri dönmektedir. Daha önce değinildiği gibi sanayi sektöründe yapılan yatırımların düşüklüğü ve istihdam yaratmada yetersiz kalması istihdamın tarımdan sanayiye doğru geçişini kısıtlamakta, tarımdan kopanların çoğunluğu kentlerde tutunabilmek için genelde enformel olarak adlandırabileceğimiz hizmet işlerinde çalışmaktadırlar.[18]

İstihdam Statüsü

Çalışanları istihdam statüsü ve sektörler arası dağılım açısından incelediğimizde istihdam içinde tarımın ağırlığı daha da açık görülmektedir. Tablo 2'den de izlenebileceği gibi istihdam edilenlerin statüsüne bakıldığında tarım sektöründe kendi hesabına çalışan erkek çiftçilerin oranının yüksek olduğu görülür. Kadınlar ise genellikle babalarının ya da kocalarının sahip olduğu topraklarda çalışan ücretsiz aile statüsündedirler.

18. Aynı tür politikaların uygulandığı ülkelerde benzer dönüşümler görülmüştür. Arjantin ve Şili örneği için bkz. (Lagos ve Tokman 1984).

Tablo 2: Çalışanların İstihdam Statüsü, Faaliyet Alanı ve Cinsiyete Göre Dağılım, 2001 (%, 15 yaş ve yukarısı)

İstihdam statüsü	Tarımsal faaliyetler[a]		Tarım-dışı faaliyetler	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Ücretli ve yevmiyeli çalışanlar	5.7	3.3	70.4	85.1
Kendi hesabına çalışanlar ve işverenler	65.4	16.5	26.0	8.9
Ücretsiz aile işçileri	28.9	80.2	3.6	6.0
Toplam (%)	100.0	100.0	100.0	100.0
Çalışan sayısı toplamı (bin kişi)	3 879	3 338	11 025	2 125

a. Tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık.
Kaynak: Hanehalkı İşgücü Anketi, 2002. http: / / www.die.gov.tr.

Her ne kadar tarım-dışı faaliyetlerde erkeklerin %70.4'ü ve kadınların %85.1'i ücretli statüsünda çalışıyor olsa da bu işlerin büyük bir çoğunluğu düzenli, formel işler değildir.

Enformel İstihdam

Türkiye'de marjinal ve enformel istihdamın uzun bir geçmişi vardır. 1940'ların sonlarından itibaren, tarımda kapitalistleşme ve mekanizasyon sürecinin yarattığı dönüşüm, mülksüzleşme ve kırdan kente göç sürecini başlatmış, ancak kentlerdeki formel kesim göçmen kitleleri emebilecek yapıda ve ölçüde gelişmediği için hem kentsel kesimde hem de kırsal kesimde marjinal faaliyetlerle uğraşan kitleler oluşmuştur (Tekeli 1978).

Gelişmekte olan ülkelerin modernleşme sürecinde enformel ekonomi, kentlere göç eden kitleleri istihdam ederek her zaman hayati bir rol oynamasına rağmen, üretimin desantralizasyonu formel ve enformel ekonomilerin arasındaki ayrım çizgisinin iyice bulanıklaşmasına yol açmıştır (Portes ve Castells 1989). Bu iki kesimi ayıran çizgiden söz etmek gittikçe zorlaşmaktadır. Piyasaların liberalleşmesi adına emek kesimini koruyan düzenlemelerin giderek artan oranda ortadan kaldırılması formel kesimin de "enformelleştirme"sine yol açmıştır.

Enformel istihdamın büyüklüğünü tahmin edebilmek için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Değişik tanımlara göre yapılan tahminler

farklı sonuçlar vermekte, ancak hepsi Türkiye'de enformel istihdamın yüksekliği konusunda birleşmektedir (Bulutay 1995; Köse ve Yeldan 1996).

1996 yılında yapılan bir araştırmaya göre kentlerde tarım-dışı sektörlerde çalışan ücretliler arasında enformel ücretliler[19] %33 civarındadır. Toplam enformel istihdam[20] ise %50'ye ulaşmaktadır (Özar 2000b).

III. Sonuç

Dünya ölçeğinde gerçekleşen sermaye birikim süreci ile bütünleşme hızlandıkça, diğer piyasalar gibi Türkiye'deki emek piyasaları da önemli değişimler geçirmiştir. Önemli ölçüde esnek olan ücretler gerçek anlamda düşüş göstermesine rağmen yatırımlarda beklenen artış gerçekleşmemiş, ana akım iktisadın savlarına rağmen Türkiye'de kârlar gerekli düzeyde yatırıma dönüşmemiştir. Akyüz ve Gore'nin (1994) çalışmalarında, özellikle Latin Amerika ülkelerindeki deneyimlerinden hareketle kavramsallaştırdıkları *yatırımsız kârlılık* olgusu Türkiye için de geçerlidir (Yentürk ve Onaran 1999). Yatırımların düşük düzeyde kalması ise emek piyasasının yapısını belirlemekte, özellikle ucuz emek kullanma yönündeki eğilimleri güçlendirmektedir.

Yapısal uyum programlarının temel aldığı ana akım iktisat kuramı dengede olmayan bir emek piyasasını verili bir yapının içindeki "uyumsuzluk" olarak değerlendirir. İşsizliğin yüksekliği, tarım kesiminde fazla istihdamın varlığı, kadınların işgücüne katılımının sağlanamaması, çocuk emeğinin ucuz emek olarak kullanımı; tüm bu olgular, Türkiye'nin dünya piyasaları ile bütünleşme biçiminin emek piyasasına yansımaları, yani uyumsuzluğun değil bütünleşmenin göstergeleridir.

19. 10 işçiden az işçi çalıştıran iş yerlerinde çalışan işçiler enformel ücretliler olarak kabul edilmiştir.

20. Toplam enformel istihdamın hesaplanmasına enformel ücretlilere ek olarak kendi hesabına çalışanlar, ücretsiz aile işçileri ve 10 işçiden az çalıştıran işverenler katılmıştır.

KAYNAKLAR

Akyüz, Y. ve Gore, C. (1994), "The Investment-Profits Nexus in East Asian Industrialization", *UNCTAD Discussion Papers, No. 91*. Cenevre: UNCTAD.

Amsden, A. H. ve van der Hoeven, R. (1996), "Manufacturing Output, Employment and Real Wages in the 1980s: Labour's Loss Until the Century's End", *Journal of Development Studies*, cilt 32, sayı 4.

Beneria, L. (1992), "Accounting for Women's Work: The Progress of Two Decades," *World Development*, cilt 20, Sayı 11.

Bulutay, T. (1995), *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, Ankara: ILO and SIS.

Bose, C. E. ve Acosta-Belen, E. (1995) (der.), *Women in the Latin American Development Process*. Philedelphia: Temple University Press.

Brenner, R. (1998), "The Economics of Global Turbulence", *New Left Review*, sayı 229.

Brydon, L. ve Chant, S. (1989), *Women in the Third World. Gender Issues in Rural and Urban Areas*. New Jersey: Rutgers University Press.

Celasun, M. (1989), "Income Distribution and Employment Aspects of Turkey's Post - 1980 Adjustment", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, ciyk 16, sayı 3-4.

Çağatay, N. ve Berik, G. (1991), "Transition to Export-led Growth in Turkey: Is There a Feminisation of Employment?", *Capital and Class*, cilt 43.

Çağatay, N. ve Özler, Ş. (1995), "Feminization of the Labor Force: The Effects of Long-Term Development and Structural Adjustment", *World Development*, Cilt 23, Sayı 11.

Ecevit, Y. (1990), "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri", *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar* içinde, Tekeli, Ş. (der.), İstanbul: İletişim.

— (1991), "Shop Floor Control. The Ideological Construction of Turkish Women Factory Workers", *Working Women: International Perspectives on Labour and Gender Ideology* içinde, N. Redclift ve M. T. Sinclair, (der.), Londra: Routledge.

Elson, D. (1991), "Male Bias in Macro-Economics: The Case of Structural Adjustment", *Male Bias in the Development Process* içinde, Elson, D. (der.), Manchester: Manchester Univ. Press.

Eyüboğlu, A., Özar, Ş. ve Tufan-Tanrıöver, H. (2000), *Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyoekonomik ve Kültürel Boyutları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü.

Floro, M. S. (1995), "Economic Restructuring, Gender and the Allocation of Time", *World Development*, Cilt 23, Sayı 11.

HİA (2000), Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları, Nisan 2000, Ankara: DİE.

Horton, S., Kanbur, R. ve Mazumdar, D. (1994), *Labor Markets in an Era of Adjustment*, Cilt 2, Bölüm 1, Washington, D.C.: The World Bank.

İSO (2000), "500 Büyük Firma", İstanbul Sanayi Odası Dergisi, İstanbul.

Karaaslan, M. E. ve Özar, Ş. (2000), "Women in the Informal Sector in Tur-

key", The International Association for Feminist Economics (IAFFE), Yaz Konferansı'nda sunulan tebliğ, İstanbul, 5-17 Ağustos.

Kasnakoğlu, Z. ve Dayıoğlu, M. (1997), "Female Labour Force Participation and Earnings Differentials between Genders in Turkey", *Economic Dimensions of Gender Inequality: A Global Perspective* içinde, Rivs, J. M. ve Yousefi, M. (der.), Londra: Praeger.

Kepenek, Y. (1996), "Kullanıcı Gözüyle Türkiye'nin İşgücü Piyasası Verileri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 23, Sayı 1.

Keskin, D. (2000), "Çocuklar Niye Sokakta?", *Radikal*, 22 Kasım.

Koç, Y. (1992), *Unionization and Collective Bargaining Agreements in Turkey*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Köse, A. H. ve Öncü, A. (2000), "İşgücü Piyasaları ve Uluslararası İşbölümünde Uzmanlaşmamn Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde İmalat Sanayii", *Toplum ve Bilim*, Sayı 86, Sonbahar.

Köse, A. ve Yeldan, E. (1996), "Türkiye Ekonomisinde Sektörel İşgücü İstihdamı ve Ücret Yapısı Üzerine Bir Deneme", *İşletme ve Finans*, Cilt 11, Sayı 118.

Lagos, R. ve Tokman, V. E. (1984), "Monetarism, Employment and Social Stratification", *World Development*, Cilt 12, Sayı 1.

Negri, A. (1996), "Twenty Theses on Marx: Interpretation of the Class Situation Today", *Marxism Beyond Marxism* içinde, Makdisi, S., Cassarino, C. ve Karl, R. E. (der), Londra: Routledge.

Öniş, Z. (1995), "The Political Economy of Export-Oriented Industrialization in Turkey", *Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s* içinde, Balım, Ç. ve diğ. (der.), Leiden: Brill Publishers.

Özar, Ş. (1994), "Some Observations on the Position of Women in the Labor Market in the Development Process of Turkey", *Boğaziçi Journal*, Cilt 8, Sayı 1-2.

— (2000a), "Enformel Kesimin İstihdam Açısından Değerlendirilmesi. İstanbul'un Düşük Gelirli Mahallelerinde Bir Saha Çalışması", *Enformel Sektör II* içinde, Bulutay, T. (der.), Ankara: DİE, ILO.

— (2000b), "Informal Sector Employment in Turkey", Promoting Competitiveness in the Micro and Small Enterprise Sector in the Middle East and North Africa Semineri için hazırlanmış rapor, Economic Research Forum, Amman, 26-29 Ekim.

Özdemir, Y. G. (2000), "Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçiler", *Toplum ve Bilim*, Güz, Sayı 86.

Portes, A., Castells, M. ve Benton, L. (der.) (1989), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*, Baltimore: John Hopkins University Press.

Standing, G. (1989), "Global Feminization through Flexible Labor", *World Development*, Cilt 17.

— (1992), "Alternative Routes to Labour Flexibility", *Pathways to Industrialization and Regional Development* içinde, Storper, M. ve Scott, A. J. (der.), Londra: Routledge.

Şenesen, Ü. ve Erol, M. (1995), "Relations between Productivity, Employment and Wages in Turkish Manufacturing Industry since 1970", *New Visions and Strategies for the Next Century: People, Technologies and Productivity*, Ninth World Productivity Congress Tutanakları, 4-7 Haziran, 1995, İstanbul.

Şenses, F., 1994, "The Stabilization and Structural Adjustment Program and the Process of Turkish Industrialization: Main Policies and their Impact", *Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context* içinde, Şenses, F. (der.), Londra: Greenwood Press.

—— 1996b, "Structural Adjustment Policies and Employment in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, Sayı 15.

Taymaz, E. (1996), "Türkiye İmalat Sanayiinde Teknolojik Gelişme ve İstihdam", *Teknoloji ve İstihdam* içinde, Bulutay, T. (der.), Ankara: DİE.

—— (1997), "Tuncer Bulutay'ın 'İşgücü Piyasalarında Yeni Temel Eğilimler' Makalesinin Düşündürdükleri", *Türkiye İşgücü Piyasası ile İlgili Temel Gelişmeler* içinde, Bulutay, T. (der.), Ankara: DİE.

Tekeli, İ. (1978), "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", Tekeli, İ. ve Erder, L. (der.), *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler* içinde, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Tunalı, İ. (1997), "Education and Work: Experiences of 6-14 Year Old Children in Turkey", *Education and Labour Market in Turkey* içinde, Bulutay, T. (der.), Ankara: DİE.

Türel, O. (1998), "Türkiye'de Kamu Sektörünün Yeniden Yapılanması", '97 Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı, Ankara: TMMOB.

TÜSİAD (1999), *Türkiye'nin Fırsat Penceresi Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, Yayın No. 97, İstanbul.

Uygur, E. (1993), "Liberalization and Economic Performance in Turkey", Discussion Paper, No. 65, Cenevre: UNCTAD.

Voyvoda, E. ve Yeldan, A. E. (1999), "Patterns of Productivity Growth and the Wage Cycle in Turkish Manufacturing", Bilkent University Department of Economics Discussion Papers, No. 99-11.

Yeldan, A. E. (1994), "The Economic Structure of Power Under Turkish Structural Adjustment: Prices, Growth and Accumulation", *Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context* içinde, Şenses, F. (der.), Londra: Greenwood Press.

Yentürk, N. (1999), "Türk İmalat Sanayinde Ücretler, İstihdam ve Birikim" *Türk-İş Yıllığı '99*, Ankara: Türk-İş Yayınları.

Yentürk, N. ve Onaran, Ö. (1999), Industrial Growth Patterns in Turkish Manufacturing Industry," yayımlanmamış makale, İstanbul Teknik Üniversitesi.

Emek Piyasasına Dayalı Yapısal Uyum: Katılık Miti*

Özlem Onaran

GELİŞMEKTE OLAN ülkelerde 1970'lerin sonundan ve 1980'lerin başından itibaren IMF ve Dünya Bankası'nın önerileri doğrultusunda geliştirilmiş yapısal uyum politikaları ile iktisat politikalarına yeni bir yön verilmiştir. Dönemin egemen iktisat akımı haline gelen neoklasik iktisat politikaları temelinde şekillenen bu yeni yönelişin ana eksenini ithal ikameci politikalardan ihracat yönelimli politikalara geçiş belirlemiştir. Bu çerçevede yapısal uyum politikalarının sonucuna ulaşması için emek piyasasına da önemli bir rol atfedilmektedir. Özellikle yapısal uyum sürecinin ilk aşaması olarak görülen ekonomik istikrarın sağlanması aşamasında, iç talebi kısıtlayıcı politikalar sonucunda işsizlikte bir artış olması halinde, esas uyumun emek piyasası üzerinden gerçekleşmesi beklenmektedir. Ücretlerin emek piyasasını tekrar dengeye kavuşturacak şekilde düşmesinin –aşağı doğru esnek olmasının– programın başarısında kilit bir role sahip olduğu vurgulanmaktadır. İstikrar önlemlerinin ilk aşamada istihdam ve gelir dağılımı üzerinde olumsuz etkileri olabileceği neoklasik iktisatçılar tarafından da kabul edilmekle beraber, emek piyasasında "çarpıklıklar" olmadığı sürece yapısal uyum politikalarının orta vadede istihdamı artıracağı ve dolayısıyla yoksulluğu azaltacağı iddia edilmektedir (Krueger 1981; Edwards 1988; Cox-

* Bu yazının farklı bir versiyonu *Toplum ve Bilim* dergisinin Güz 2000 sayısında yayımlanmıştır. Bu konuda gösterdikleri kolaylıktan dolayı dergi yayın kuruluna teşekkür ederim. Ayrıca çalışmanın çeşitli aşamalarındaki yorum ve önerileri için Nurhan Yentürk, Burç Ülengin, Erinç Yeldan ve kitabın editörlerine teşekkür borçluyum. Bununla beraber, yazıdaki bütün fikirlerin sorumluluğu tümüyle bana aittir.

Edwards ve Edwards 1994). Bu bakış açısına göre sendikalar veya asgari ücret uygulamaları emek piyasasının esnek uyum kapasitesini sınırlayan çarpıklıklar olarak görülmektedir.

Dünya ekonomisine eklemlenme konusunda ciddi adımlar atmış olan pek çok gelişmekte olan ülkede yüksek işsizlik oranlarının ve gelir dağılımındaki trajik eşitsizliğin devam etmekte olması, egemen iktisat çevrelerinde emek piyasasının esnekliğine yapılan vurguları artırmıştır (Dünya Bankası 1995). Bu tartışma Türkiye için özellikle önemlidir. Türkiye 1980'de yapısal uyum politikalarını uygulamaya başlamış, geçen zaman içinde önemli oranda dışa açılmış ve dış ticaret hacmini ciddi şekilde artırmıştır. Bununla beraber ülkenin istihdam ve gelir dağılımı açısından karnesi son derece zayıftır. Emek piyasasının yapısını incelemeden yapılan veya bilinçli olarak gözardı eden değerlendirmelerde istihdam artış hızının zayıf kalmasının nedeni olarak emek piyasası düzenlemelerinden söz edilmektedir. Özellikle işveren örgütlerinin raporlarında sıklıkla göze çarpan bu iddiaların aksine, yapısal uyum politikalarının emek piyasası ile ilgili sonuçları detaylı olarak incelendiğinde, ihracata yönelik büyüme modeline geçiş sürecindeki uyum sorunlarının bütün yükünü çalışanların taşıdığı görülmektedir. Türkiye'de emek piyasası yapısal uyum sürecinin önünde bir engel olmamış, aksine reel ücretlerdeki dramatik düşüşler emek piyasasının esnek uyum kapasitesinin manifestosu haline gelmiştir.[1]

Reel ücretlerdeki esnekliğin yanı sıra, emek piyasasının kurumsal düzenlemeler açısından da katılık gösterdiğini iddia etmek olanaklı görünmemektedir. Var olan sınırlı sayıdaki yasal düzenleme ve bunlara uyulma oram dikkate alındığında katılık iddialarının kurumsal düzlemde de meşruluk zemini ortadan kalkmaktadır. Özellikle darbe sonrası dönemde iş kanununda yapılan değişiklikler ve sendikaların örgütsel gücündeki gerileme dikkate alındığında sendikaları istihdam artışının önünde bir engel olarak göstermek de tümüyle maddi dayanağı olmayan bir iddiadır. Türkiye'nin emek piyasasının

1. Türkiye'de emek piyasasının esnekliği ve ücret hareketleri ile ilgili çalışmalar için bkz. Şenses (1996 ve 1997); Yentürk (1997); Köse ve Yeldan (1998); Gürsel ve Ulusoy (1999); Ansal ve diğ. (2000); Voyvoda ve Yeldan (2001); Metin Özcan, Voyvoda ve Yeldan (2001); Onaran ve Yentürk (2001); Onaran (2002).

kurumsal yapısı, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında, emek piyasasının katı olduğundan yakınan kesimlerin kimi çok basit ama ciddi farklılıkları dahi nasıl görmezden geldiği ortaya çıkmaktadır. İşsizlik sigortasının olmayışı, asgari ücretin düşüklüğü, asgari ücretten de düşük ücretlerin söz konusu olduğu geniş bir kayıt dışı sektörün varlığı, işsizliğin emek piyasasındaki çarpıklıklardan kaynaklandığı yönündeki iddiaları geçersiz kılmaktadır.

Bu çalışma Türkiye'de emek piyasasının esnekliği ile ilgili tartışmalara Marksist iktisadın bakış açısından nicel bir inceleme sunmayı hedeflemektedir. Bu amaçla formel özel imalat sanayiinde reel işgücü maliyetlerinin işsizlikteki değişimler karşısındaki davranışı incelenecektir. Kayıt dışı emek piyasasının esnek olduğu genel olarak tartışma konusu dahi olmadığından, formel sektörde işgücü maliyetlerinin ne derece esnek olduğunun gösterilmesi Türkiye ekonomisinin istihdam yaratma kapasitesindeki zaaf üzerine yürüyen tartışmada belirleyici olacaktır. Bu inceleme ücretlerle işsizlik arasındaki ilişkiyi yedek işgücü ordusunun emek piyasasındaki düzenleyici rolü temelinde ele alacak ve kapitalistler ile işçi sınıfı arasındaki güç ilişkilerinin emek piyasası dinamiklerini nasıl etkilediği üzerinde duracaktır.

Bu yazının birinci bölümü yapısal uyum politikalarının uygulandığı dönemde ücretlerdeki gelişmeleri özetlemektedir. İkinci bölüm emek piyasasının kurumsal yapısı üzerine yapılmış tartışmalara değinmektedir. Üçüncü bölümde Marksist yedek işgücü ordusu hipotezine dayanarak basit bir emek piyasası esnekliği göstergesi geliştirilmekte ve formel özel imalat sanayiinde reel işgücü maliyetlerindeki değişimle işsizlikteki değişim arasındaki ilişki incelenerek, yedek işgücü ordusu tezinin işleyişi tartışılmaktadır. Nihayet dördüncü bölümde çalışmanın sonuçları sunulmaktadır.

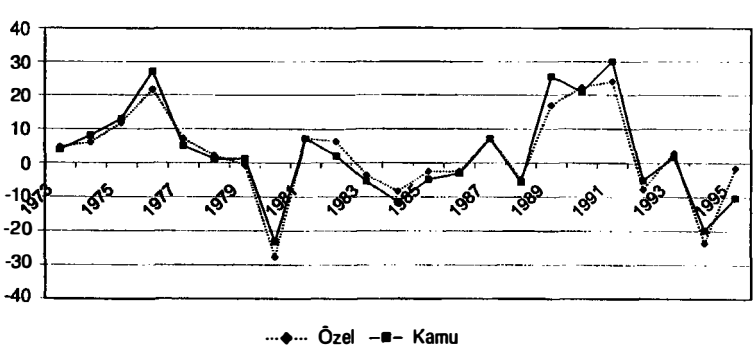
1. Yapısal Uyum Döneminde İmalat Sanayiinde Ücret Hareketleri

Türkiye 1980 yılından başlayarak ithal ikameci sanayileşme stratejisinden ihracata yönelik bir büyüme modeline geçmiş ve iç finansal piyasalarda, mal piyasalarında, dış ticaret rejiminde ve döviz kuru

rejiminde serbestleşmeye dayanan bir yapısal uyum programı uygulamıştır. Bu süreçte ücret politikaları önemli bir rol oynamıştır. Korumacı bir dış ticaret rejiminin geçerli olduğu ithal ikameci dönemde ücret hareketlerini belirleyen temel etken kitlesel bir iç tüketim pazarına duyulan ihtiyaçken, 1980'li yıllarda hedef ücretleri düşürerek rekabet gücünü artırmak ve talebin kaynağını iç piyasadan dış piyasaya kaydırarak ülkenin global ekonomiye eklemlenmesini sağlamak olmuştur. Yapısal uyum programının uygulanmaya başlanmasının hemen ardından gelen askeri darbe, 1970'lerin sonunda tıkanan rejimin sermaye için yarattığı sorunları özellikle ücret politikalarına dayanarak çözmüştür. İş hukukunun yeniden düzenlenmesi ve sivil yönetimler döneminde de devam eden sendikal ve yasal sınırlamalar güç dengelerini radikal bir şekilde değiştirmiş ve gelirin emek aleyhine yeniden dağılımını belirleyen temel etken olmuştur.

Aşağıda Şekil 1'de imalat sanayiinde toplam, kamu ve özel sektör için reel ücretlerdeki (TÜFE bazında indirgenmiş) yüzde değişim gösterilmektedir.[2]

Şekil 1: İmalat Sanayiinde Reel Ücretlerdeki Değişim (%) (TÜFE Bazında)

2. Türkiye'de ücretlerle ilgili tek veri kaynağı imalat sanayii istatistikleri olduğu için inceleme sektörel olan bu verilerle sınırlanmıştır.

Reel ücretlerdeki azalmaya karşın verimlilik ve istihdamdaki artış yüksek seviyelere ulaşamamıştır. 1980'lerin ihracat yönelimli büyüme stratejisi, var olan sanayi kapasitesinin reel ücretlerde azalma, büyük miktarlara varan ihracat teşvikleri ve reel devalüasyonlar sayesinde uluslararası pazara yöneltilmesine dayanmış, yeni yatırımlarla desteklenmemiştir. Bu büyüme kalıbı beraberinde kısır bir döngü yaratmış, iç talebin sürekli olarak bastırılması imalat sanayiinde yatırımları olumsuz etkilemiştir (Onaran ve Yentürk 2001).

Aynı dönemde özel imalat sanayiinde kâr marjları, devalüasyona ve fiyat ayarlamalarına bağlı olarak emek dışı girdi maliyetlerinin önemli oranda yükselmesine rağmen, oldukça istikrarlı bir seyir izlemiş ve hatta 1980'lerin ikinci yarısından itibaren 1970'lere göre daha yüksek bir seviyeye ulaşmıştır (Onaran ve Yentürk 2000). Dış ticaret serbestleşmesi sonucunda kâr marjlarının azalacağı yönündeki ortodoks iddiaların aksine, işverenlerin artan rekabetin yarattığı baskıyı ücretleri düşürerek dengeleyebildiği görülmektedir. Bu gelişme, ekonomide katılıklar konusunda başka bir önemli soruyu hatırlatmaktadır: Katı olan hangisi? Ücretler mi, kârlar mı?

1980'lerin sonlarında ücretleri bastırmaya dayanan büyüme modeli ekonomik ve sosyal-politik açıdan giderek daha çelişkili bir süreci beraberinde getirmiştir (Öniş 1991; Yeldan 1995; Yentürk 1995). Sistem kendi iç dinamikleriyle vaat edilen ücret artışını gerçekleştiremediği için dışsal bir müdahale kaçınılmaz hale gelmiştir. Nihayet bir on yıl geride kaldığında, seçim döneminde siyasi itibar kazanmaya çalışan hükümet çalışanların alım gücündeki aşınmayı kısmen telafi etmek üzere bazı adımlar atmayı kaçınılmaz bulmuştur. 1989 yılında yapısal uyum sürecinin ikinci aşamasını tamamlamak üzere sermaye hareketlerinin serbest bırakılması sonucunda ülkeye giren yabancı sermaye hükümete harcamalarını artırmak için yeni bir manevra alanı sunmuştur. Bu açıdan bakıldığında bütçe açığını kontrol altına alacak vergi reformu gibi yapısal tedbirleri almadan sermaye hareketlerinin serbest bırakılması hükümetin siyasi bir kararıdır.[3]

3. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi sonucunda ülkeye giren kısa vadeli sermaye sayesinde hükümet vergi reformunu erteleyebilmiştir. İhracat desteği adı altında sermayeye yönelik olarak yıllardır sürdürülen vergi muafiyeti ve destek

Sonuç olarak imalat sanayiinin kamu sektöründe 1989 yılında %48.5 ve 1991 yılında %41.4 gibi yüksek düzeylere varan reel ücret artışları (TÜFE bazında) yaşanmıştır. Kamu kesimindeki ücret artışlarını daha düşük oranlarla da olsa özel kesim izlemiştir. Kamu harcamalarındaki artışın yol açtığı talep genişlemesi, sermayeyi kayıran vergi ve kamu fiyatlama politikaları ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin ardından TL'nin değerlenmesi sayesinde ithal girdi maliyetlerinin düşmesi bu dönemde uzun süren sessizliklerini bozan ve militanlaşan işçi sendikalarının ücret taleplerini sermaye açısından kabul edilebilir kılan önemli etkenler olmuştur.

1991 yılında imalat sanayiinde reel ücretler bir önceki en yüksek seviyeleri olan 1977 yılındaki düzeylerine ulaşmıştır. Fakat dönem boyunca gerçekleşen üretkenlik artışları nedeniyle reel ücretlerin imalat sanayii katma değeri içindeki payı bu dönemde de önceki dönemin en yüksek seviyesinin oldukça altında kalmaya devam etmiştir.

1994 krizi ücret çevriminde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Krizin esas yükünü ise yine çalışanlar taşımıştır. 1989 sonrası dönemdeki reel ücret kazanımları 1994 istikrar paketinin ardından tümüyle kaybedilmiştir. Özel imalat sanayiinde reel ücretler (TÜFE bazında) 1994'te %23.5 oranında daralmıştır. İşgücü maliyetlerindeki bu çarpıcı düşüş istihdamdaki daralmanın çok daha sınırlı kalmasını sağlayan temel neden olmuştur. Özel imalat sanayiinde katma değer %10 daralırken, ücretler sadece %3.2 daralmıştır. Krizin hemen ertesindeki yıllarda reel ücretlerdeki daralma işsizliğin azalmasına ve üretkenliğin artmasına rağmen devam etmiştir. 1994 krizi daha sonra 2000-2001 krizlerinde de doğrulandığı üzere ücretlerin kriz koşullarına uyum kapasitenin göstergesi olmuştur.

politikaları sonrasında reform ihtiyacı 1980'lerin sonunda giderek daha acil hale gelmişti (Yeldan 1995; Yentürk 1995). Aynı şekilde vergi tabanını daraltan geniş bir kayıt dışı sektörün varlığı yüzünden vergi reformu bütçe açığının kontrolü açısından hayati önemdeydi. Bununla beraber, hükümet herhangi bir sosyal kesimi tedirgin etmektense, artan bütçe açığını borçlanma imkânlarını genişleterek sürdürmeyi tercih etmiştir.

2. Emek Piyasasının Esnekleştirilmesi Önerilerini Kim Yapıyor?

Esneklik, özellikle 1990'larda emek piyasasıyla ilgili başlıca politika konusu haline gelmiştir. İşveren örgütleri, 1989 sonrası reel ücret artışlarının da tahriki ile, emek piyasası esnekliği tartışmasını açma konusunda öncü rolü üstlenmişlerdir.[4] Esneklik yanlısı önerilerin temel argümanı, ücret artışlarının uluslararası rekabet gücünün yitirilmesine neden olduğudur (TİSK 1994). Gümrük Birliği'ne girme hazırlıkları da, dikkatleri Türk Sanayii'nin rekabet gücünün düzeyi konusuna yönelterek, esneklik tartışmasında etkili olmuştur. Öte yandan, bu tartışmalar hükümet kanadında da yankı bulmuştur (Şenses 1997). 7. Beş Yıllık Kalkınma Plam'nda esnekliği artırıcı ve yarı-zamanlı istihdam, esnek çalışma saatleri gibi yeni istihdam türlerini düzenleyici yeni yasaların hazırlanması gereği özel olarak vurgulanmaktadır. Türkiye ekonomisinin istikrarı konusunda IMF'ce hazırlanan raporlarda da, sosyal güvenlik reformları ve kamu sektörü istihdamı açısından emek piyasası esnekliği sorununa değinilmektedir. IMF'in önerisi, kamu açıklarının azaltılması için kamu sektöründe istihdam düzeyinin ve ücretlerin aşağıya çekilmesi gerektiği yönündedir.

Diğer yandan, OECD'nin 1996 yılındaki Türkiye raporunda, Türkiye'nin üstesinden gelmesi gereken emek piyasası sorununun diğer birçok üye ülkeninkinden farklı olduğu ifade edilmekte, dolayısıyla diğer ülkeler için geçerli olan esneklik argümanlarının Türkiye durumunda direkt olarak geçerli olamayacağı kabul edilmektedir. Türkiye'nin yapması gereken şeyin, emek piyasasındaki güçlü yanları muhafaza ederken işgücünün niteliklerini artırmaya çalışmak ve nüfusun çoğunluğunun yaşam standartlarında sürdürülebilir bir artışı gerçekleştirmek olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, raporda Türkiye'de istihdamın artırılabilmesi için, yapısal uyum sürecinin ilerlemesi ve toplam istihdam içinde daha düşük paya sahip/daha küçük bir kamu sektörü oluşturma konusunda gelişme kaydedilmesi gereği üzerinde durulmaktadır. Özellikle de, kıdem tazminatı ödemelerinin ve yüksek ücret-dışı işgücü maliyetlerinin yeni istihdam

4. Emek piyasası düzenlemeleri ile ilgili olarak işveren örgütlerinde yapılan tartışmalar için bkz. TİSK (1994 ve 1995) ve MESS (1995).

yaratma konusunda birer engel oluşturduğu iddia edilmektedir (OECD 1996).

TİSK tarafından düzenlenen raporlarda ise, emek piyasasının esnekliğe kavuşturulması için, işten çıkarmayı engelleyici düzenlemelerin azaltılması, geçici iş, yarı-zamanlı iş, belli süreli iş gibi standart dışı istihdam türlerini düzenleyen yasal değişikliklerin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır (TİSK 1994).

İşten çıkarmayla ilgili koruyucu düzenlemeler konusunda, özellikle kıdem tazminatlarının istihdam düzeyinin iktisadi koşullara uyumunda bir katılık yarattığı ileri sürülmektedir. Kıdem tazminatları aslında Türkiye'de kısmen işsizlik sigortası sisteminin olmamasından kaynaklanan boşluğu doldurmaktadır. Bununla birlikte, OECD' nin (1996) raporunda, çarpıcı bir şekilde, özel formel sektörde işverenin bu düzenlemeleri pratikte geçersiz kılan çeşitli mekanizmaları devreye soktuğu ifade edilmektedir. Kıdem tazminatlarının, beş yıllık kıdemden sonra hızla artıyor olmasından dolayı, çoğu özel sektör firması bu yasayı delmek için işçilerini beş yılları dolmadan işten çıkarmakta ve hatta işçilerden istifa etmelerini istemekte, sonra da genellikle aynı işçileri yeniden işe almaktadır.

Zorunlu ücretsiz izin, toplu işten çıkarma konularındaki sınırlamalar ve işten çıkarmadan önce 2-8 haftalık ihbar süresi zorunluluğu da, istihdamda katılık yaratan işten çıkarmayla ilgili diğer koruyucu düzenlemeler olarak görülmektedir. Ücretli ihbar süresinin kısaltılması, işten çıkarılan işçinin vasıfları ile ilgili açıklama yapma zorunluluğunun kaldırılması, teknolojik değişikliklere bağlı olarak işten çıkarmanın kolaylaştırılması, sayısal istihdam esnekliğini artırmanın yolları olarak önerilmektedir (TİSK 1994). Aslında 1994'teki gibi şiddetli kriz dönemlerinde, özel sektör toplu ve ücretsiz zorunlu izne çıkarma uygulamasını işçi sendikalarının ciddi bir itirazı ile karşılaşmadan sık sık hayata geçirebilmiştir. Ancak bunu, kriz döneminde işçilerin işlerini kaybetmemek için piyasaya esneklik kazandırmayı sessizce kabul ettikleri bir konsensüs olarak algılamak gerekir.

Mevcut emek piyasası düzenlemelerinden biri de, istihdam vergileridir. Ancak bu ücret-dışı işçi maliyetlerine çok düşük düzeylerde üst sınırlar getiren bir takım tavanlar belirlenmiştir. Ortalama bir üretim işçisi ücretinin 1/3'ünü kazanan bir işçi için işveren bu tava-

na ulaşmaktadır (OECD 1996). Ücretler belli bir üst limiti geçtiğinde ise, istihdam vergisinin ücret maliyetine oranı düşmektedir. Dolayısıyla, işveren tarafından ödenen sosyal sigorta primleri ve diğer fonlar pek etkili olmamaktadır. Ayrıca, bu vergi yükünü düşürmek için, özel firmalar resmi kayıtlarda ücretleri çalışanlarına gerçekte ödediklerinden çok daha düşük olarak beyan etmektedirler. Bu uygulama işçilerin de gönüllü rızaları ile karşılanmaktadır, çünkü böylece onlar da daha yüksek gelir vergisi ödemekten kurtulabilmektedirler.

TİSK iş saatleri konusunda da esnekliğin artırılmasını önermektedir. "Yoğunlaştırılmış iş haftası", "çalışma süresinin yıllık olarak ayarlanması", "esnek vardiya", işverenin ilave ödemeler yapmak zorunda kalmadan, çalışma günlerini sayı ve uzunluk olarak ihtiyaca göre ayarlayabilmesi TİSK'in önerilerinden bazılarını oluşturmaktadır (TİSK 1994). Böylece, ödemeler gerçekten çalışılan saatlere göre yapılabilecektir. Mevcut yasalar bu ayarlamaları yapmaya izin vermediği için katı kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak da, işçileri koruyucu mevcut iş yasalarının, Türkiye'de daha çok işin yaratılmasını önlediği, teknolojik gelişmelerin gereklerine uyulmasını ve rekabet gücünün artırılmasını engellediği ileri sürülmektedir (TİSK 1995).

Mevcut emek piyasası düzenlemelerinde yapılması istenen bu değişiklikler için yaygın olarak kullanılan terim "deregülasyon"/düzensizleştirme olmakla beraber, bu konuda tam bir kavram kargaşası da yaratılmış durumdadır. Esnekleştirme, deregülasyon terimi ile birlikte sıkça kullanılmakla beraber, "iş yasalarının bireyselleştirilmesi", "iş yasalarının yerini sözleşmelere bırakması", "iş yasalarının kolektivizmden kurtarılması", "iş yasalarının bürokrasiden kurtarılması" esnekleşme ile birlikte kullanılan diğer bazı terimlerdir (Eyrenci 1995).

Aslında deregülasyondan murat edilen şey, iş hayatındaki tüm ilişkilerin bireyler/taraflar arasında pazarlığa açık hale gelmesi ve tüm yasal kuralların/yaptırımların ortadan kalkmasıdır. Yani, emek piyasası iş yasaları yerine, karşılıklı anlaşmalar ve toplu sözleşmelerle düzenlenmelidir. Ancak, esnekleştirme önerilerini olumlu bulan bazı hukukçular karşılıklı anlaşmaların egemen olacağı böyle bir ortamda, işçilerin karar mekanizmalarına çok daha fazla katılmaları

gerektiğine işaret etmektedirler. Bu nokta işveren örgütlerince tamamen görmezlikten gelinmektedir.

İşveren örgütlerinin iddialarının aksine, yarı-zamanlı iş, belirli süreli/geçici iş kontratları ve taşeron anlaşmaları gibi henüz düzenlemelerin olmadığı standart dışı istihdam alanları, işverenler için emek piyasası düzenlemelerinden kaçabilecekleri ve böylece işçilik maliyetlerini aşağıya çekebilecekleri son derece esnek bir ortam yaratmaktadır (Özveri 1995). Bu esneklik, "ana" firmanın işyerini ve ekipmanını kullanan sahte bir takım taşeron firmalar aracılığıyla, sendikasız ve geçici işçi alarak kayıt dışı uygulamalardan yararlanılmasını olanaklı hale getirmektedir. İşçi sendikalarının toplu sözleşme hakkı konusundaki yasaları delmek için, ana firmanın 10 işçiden az işçi çalıştıran küçük şirketlere bölünmesi, ücret esnekliği yaratmak için kullanılan başka bir yöntemdir (Şenses 1996; Boratav ve diğ. 1994).

İş hukukunda halen standart dışı istihdam türleri konusunda herhangi bir sınırlama bulunmamaktadır. Bu durum karşısında, mevcut düzensizliğin yasallaşmasına değil tersine koruyucu düzenlemelere ihtiyaç vardır (Kuban 1997).

Türkiye'de kayıt dışı sektörün boyutları "katı emek piyasası" söylemini daha da geçersiz hale getirmektedir. Var olan düzenlemelerin dahi çoğunlukla uygulanmıyor oluşu, çalışma yaşamındaki koruyucu yasalarla ilgili güçlü yaptırımların yokluğunun bir siyasi tercih olduğunu göstermektedir. Aslında "standart" işgücü dahilinde ve tam zamanlı düzenli işlerde çalışanların çoğu da aslında kayıt dışı - sigortasız işçilerdir; bu işçiler aynı zamanda da sendikasızdırlar. 1997 yılına ait hesaplamalara göre, tarım dışı alandaki kayıt dışı sektörün[5] toplam istihdam içindeki payı %23'tür (Ansal ve diğ. 2000). Tarım dışı alandaki kayıt dışı sektörde çalışanların sayısı 4.8 milyona yaklaşmaktadır. Tarım dışı sektördeki özel formel sektörün istihdam içindeki payı ise %19'la kayıt dışı sektörün altında kalmaktadır.

5. OECD (1996)'nin de kullandığı tanıma göre kayıt dışı sektör şu grupları içermektedir: ücretsiz aile işçileri, kendi hesabına çalışanların yarısı, 4 kişiden az işçi çalıştıran işverenler, Hane Halkı İşgücü anketlerindeki ücretli sayısı ile Çalışma Bakanlığı'nda kayıtlı ücretli işçi sayısı arasındaki farkla hesaplanan kayıtdışı ücretli işçiler.

İşçi sendikaları bu tartışmalarda işveren örgütlerinin en temel hedefi olmuş ve katılık yaratmakla suçlanmıştır. Türkiye'de işçi sendikalarının durumu üzerine detaylı bir tartışma bu bölümünün konusu dışındadır. Fakat geçerken değinilmesi faydalı iki nokta bulunmaktadır. Birinci olarak, sendikalaşma verileri kayıt dışı işçilerle ilgili verilerin hesaba katılmayışı nedeniyle gerçeği yansıtmaktan çok uzaktır. Oysa kayıt dışı çalışanlar kentsel çalışan nüfusun neredeyse yarısını teşkil etmektedir. Buna bir de sendikalı işçiler arasında toplu sözleşme kapsamındaki işçilerin oranının oldukça düşük olduğu eklenirse, verilerin güvenilmezliği daha da çarpıcı hale gelmektedir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Dairesi'nin eski genel müdürü Yalçın Bayer'le yapılan bir röportaja göre, toplu sözleşme kapsamındaki işçiler toplam sendikalı işçilerin sadece altıda birini oluşturmaktadır.[6] En büyük özel sektör firmalarında dahi sendikalı işçilerin yarısından fazlasının toplu sözleşme kapsamında yer almadığı tahmin edilmektedir (OECD 1996).

İkinci olarak, işçi sendikalarının faaliyetlerinin başta yasaklandığı sonra da 1989'a kadar son derece zayıf bir düzeyde kaldığı 1980 sonrası dönemde, istihdam artış hızının 1970'lerle kıyaslandığında daha düşük bir seviyede gerçekleştiği göz önünde bulundurulduğunda, sendikaların Türkiye'nin işsizlik sorununun arkasındaki neden olamayacağı açıkça görülmektedir. Formel özel sektörde ücretlerin aşağı doğru esneklik derecesi sendikaları katılık kaynağı olarak gösteren argümanları somut olarak çürütmektedir. Bu nokta üçüncü bölümde ele alınacaktır.

Emek piyasasındaki kurumsal düzenlemelerin incelenmesi Türkiye'deki yüksek işsizlik ve eksik istihdam oranlarının esas sorumlusunun sözde "emek piyasası çarpıklıkları" olmadığını göstermektedir. Emek piyasasının yapısal unsurlarının "doğal işsizlik oranı"nı yükselttiği yönündeki neoklasik iddia daha bu aşamada geçersizleşmektedir.[7]

6. *Cumhuriyet* (3 Eylül, 2000)'te yer alan röportajında Yalçın Bayer açıkça şöyle demektedir: " Resmi istatistiklerde biz halkı yanıltıyoruz." Ayrıca bu rakamlar sendikal haklarını henüz kazanmış olan kamu çalışanlarını kapsamamaktadır.

7. Türkiye'de yapısal işsizliğin önemli bir sorun olmadığını iddia eden başka çalışmalar için bkz. Yavan (1997), Gürsel ve Ulusoy (1999).

3. Yapısal Uyumdan Önce ve Sonra Yedek İşgücü Ordusunun Değişen Rolü

Bu bölüm Marksist yedek işgücü ordusu hipotezini kullanarak emek piyasasının esnekliğini ölçmek üzere basit bir gösterge geliştirmektedir. Bu çabanın mütevazı hedefi sınıflar arasındaki karmaşık bir güç oyununun sadece bir yönünü yakalamaktır.[8] Bu analiz reel işgücü maliyetleriyle işsizlik arasındaki ilişkiye bakarak emek piyasasının esnekliğini ortaya koyacaktır.[9] Ücretlerin çevrimsel davranışıyla ilgili mutlak bir teoriye ulaşmaya çalışan Keynesyen ve neoklasik modellerin aksine, ücretlerin işsizliğe olan duyarlılığı güç dengelerine dayalı, tümüyle ampirik bir sorundur.[10] Yedek işgücü ordusu hipotezine dayanan Marksist ücret pazarlık modelleri de, her durumda geçerli olacak tarihin demir yasalarına dayanan modeler değil, güç dengelerini gözeten modellerdir (Mandel 1978).

Bu bölümde Türkiye'de ithal ikameci dönemden ihracat yönelimli döneme geçiş sürecinde ve yapısal uyum programının farklı aşamalarında ücretlerin işsizliğe göre çevrimsel davranışı incelenecektir. Yedek işgücü ordusundaki değişimleri yansıtmak üzere, daha önce belirtilen kısıtlar akılda tutulmakla beraber, ekonominin bütü-

8. Emek piyasasında arz fazlasının, yani işsizliğin varlığı işyerinde disiplini sağlar (Bowles 1985). Bu anlamda gönüllü olmayan işsizlik Marx'ın (1967) yedek işgücü ordusu tanımında ifadesini bulduğu üzere, kapitalizmin kaçınılmaz bir ürünüdür. Dolayısıyla kapitalizm koşullarında hükümetin tam istihdamı hedefleyen kamusal politikaları hayata geçirmesini beklemek de gerçekçi değildir (Kalecki 1943; Boddy ve Crotty 1975). Bu iddia kapitalist ekonominin işleyişiyle ilgili komplo teorilerine dayanan bir zihniyetin ürünü değildir; tersine kapitalist rekabetin tam istihdamı başarmaktaki sınırlılığına ve gönülsüzlüğüne işaret etmektedir (Marglin 1984; Weeks 1991). Pollin (1998), Milton Friedman'ın "doğal işsizlik oranı" tezinin aslında ücret pazarlık sürecindeki sınıf mücadelesinin ironik bir kabulü olduğunu söylemektedir.

9. Yedek işgücü ordusunun etkisini ölçmekte işsizlik oranının kullanımı, özellikle işgücüne dahil olmayan nüfusu ve uzun süreli işsizleri gözardı ettiği için çeşitli sorunlar içermektedir. Bu sorunlarla birlikte veri kısıtları nedeniyle çalışma işsizlik oranlarına dayanacaktır. Bu konuda bir tartışma için bkz. Green (1991).

10. İş çevrimi boyunca reel ücretlerdeki değişimi inceleyen çalışmaların bir taraması için, bkz. Abraham ve Haltiwanger (1995). Boyer (1979), Schor (1985) ve Gordon ve diğ. (1982) ise Marksist ücret pazarlığı modellerinin ampirik bir incelemesine de dayanarak, bu tartışmaya eleştirel bir yaklaşım getirmektedir.

nünü kapsayan işsizlik oranı kullanılacaktır.

Üretkenlikteki değişimlerin ücretler üzerindeki etkisini de kontrol etmek amacıyla inceleme reel işgücü maliyetleri (toptan eşya fiyatlarıyla indirgenmiş işçi başına reel ücretin emek üretkenliğine –işçi başına çıktı– oranı) temelinde yapılmıştır. İncelemede özel formel imalat sanayiinin 26 alt-sektörüne ait ücret verileri kullanılmıştır.

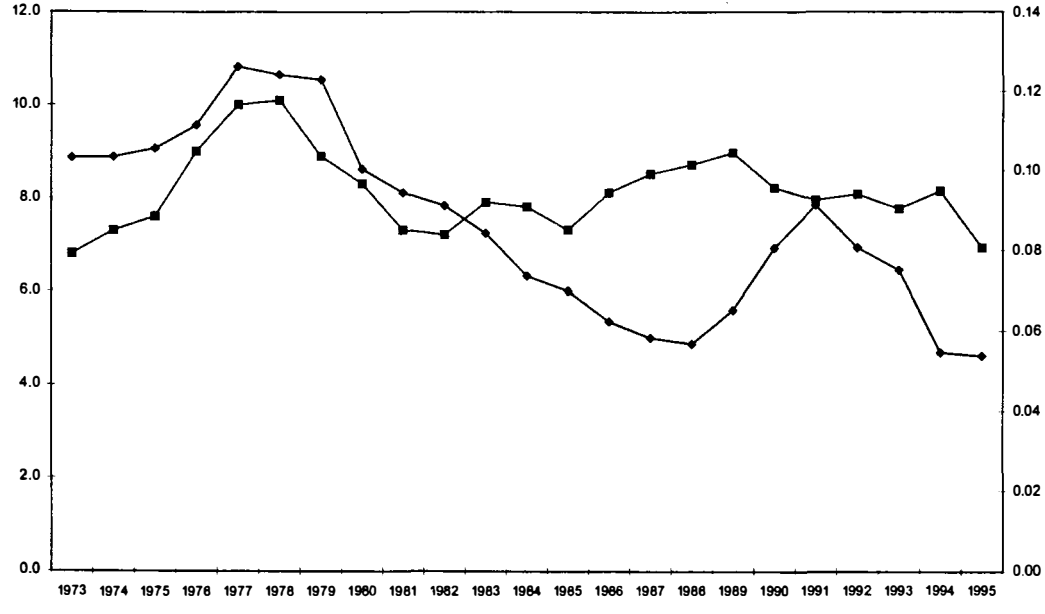
Yedek işgücü ordusunun beklenen işlevi göstermesi durumunda reel işgücü maliyetleri işsizlik artarken azalacaktır. Geleneksel anlamda emek piyasasının esnek olmasıyla –en azından ücretlerin esnekliği bağlamında– kastedilen de budur. Fakat bu ilişkinin yönünün ve derecesinin emeğin örgütsel durumuna ve güç dengelerine göre değişmesi beklenmektedir. Sınıf mücadelesi dinamikleri ve iktisat politikaları açısından farklı dönemleri ayrıştırmak amacıyla inceleme 1974-79, 1980-88 ve 1989-95 alt dönemleri için ayrı ayrı yapılacaktır.

Reel birim işgücü maliyetlerinin işsizlikteki değişimlere verdiği tepki alt dönemler arasında oldukça değişkendir. Ek'te reel işgücü maliyetlerindeki değişimle işsizlikteki değişim arasındaki ilişkinin ekonometrik yöntemlerle yapılan incelemesinin sonuçları gösterilmektedir.

1974-79 döneminde, işsizlik oranındaki değişimler reel işgücü maliyetleri üzerinde herhangi bir etkide bulunmamaktadır. Şekil 2'deki toplam özel imalat sanayiindeki gelişmelerden de görülebileceği gibi bu dönemde çoğunlukla artan işsizlik oranlarına rağmen reel işgücü maliyetleri artmaya devam etmiştir.

Aşağıda Tablo 1'de özel imalat sanayiinin 26 alt sektörü için reel işgücü maliyetleriyle işsizlik oranı arasındaki ilişki temelinde gözlemlerin dağılımı gösterilmektedir. 1974-79 döneminde, gözlemlerin %47.4'ünde reel işgücü maliyetleri işsizlik oranının artmasına rağmen yükselmiştir. Özellikle 1976-78 döneminde işsizlik oranının ciddi şekilde artarak bütün dönemin en yüksek seviyesine çıkmasına rağmen, reel işgücü maliyetleri gözlemlerin yarıdan fazlasında artmıştır. Bu gelişmenin arkasındaki en önemli etken güçlü işçi sendikaları ve sendikaların artan işsizliğe rağmen ücret kesintilerine direnmelerini olanaklı kılan siyasi konjonktürdür. Genel kurallа ters yöndeki bu gözlemler işsizliğin ücret pazarlık sürecindeki rolünü belirlemede güç ilişkilerinin önemine işaret etmektedir. 1970'

Şekil 2: İşsizlik Oranı ve Özel İmalat Sanayiinde Reel Ücret Birim Maliyeti (TEFE Bazında, Milyon TL)

ler işçi direnişinin yedek işgücü ordusunun kısa dönemli düzenleyici rolünü aşındırdığı bir dönem olmuştur.

Tablo 1. Özel imalat sanayiinin 26 alt sektöründe gözlemlerin reel işgücü maliyetleriyle işsizlik oranı arasındaki ilişki temelinde dağılımı

İşsizlik oranındaki değişimin yönü	Reel işgücü maliyetlerindeki % değişimin yönü	Toplam gözlemlerin % dağılımı 1974-79	1980-88	1989-95
+	+	47.4	13.2	15.4
+	-	35.9	31.2	27.5
-	-	9.6	39.7	24.2
-	+	7.1	15.8	33.0
İşsizlikle reel işgücü maliyetlerinin ters yönde hareket ettiği gözlemlerin toplam içindeki % payı		43.0	47.0	60.5
Toplam gözlem sayısı		156	234	182

* +: artma; -: azalma

1980-88 döneminde de işsizlik oranındaki değişimler reel işgücü maliyetleri üzerinde anlamlı bir etkide bulunmamaktadır.[11] Ancak ithal ikameci sanayileşme döneminin aksine ihracat yönelimli büyümenin birinci aşamasında, çoğu kez reel işgücü maliyetleri işsizlik oranının azalmasına rağmen düşmeye devam etmiştir. 1980 sonrasında güç dengelerinin radikal bir şekilde işçi sınıfının aleyhine değişmiş olması reel ücretlerin işsizlik oranındaki değişimlerden bağımsız olarak azalmaya devam etmesine yol açmıştır. Tablo 1'de de görülebileceği gibi, işsizlik oranının arttığı durumlarda reel işgücü maliyetleri çoğunlukla azalmıştır. Toplam gözlemlerin sadece %13.2'sinde reel işgücü maliyetleri işsizlik oranının artmış olmasına rağmen yükselmiştir ve bu durumlarda da yükselme sınırlı bir düzeyde olmuştur. Esasen bu dönemde toplam gözlemlerin %47'sinde işsizlik oranıyla reel işgücü maliyeti arasında ters yönlü bir ilişki söz konusudur.

11. Ek Tablo 2'deki tahmin sonuçlarında da görülebileceği gibi reel işgücü maliyetindeki % değişimin tahmin edildiği denklemde işsizlik oranındaki değişimin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı değildir. Fakat bu kez 1974-79 döneminden farklı olarak katsayı eksidir ve Ek Tablo 1'de görüldüğü gibi işsizlikteki değişimle reel işgücü maliyetlerindeki % değişim arasındaki korelasyon katsayısı istatistiki olarak anlamlı ve eksidir.

Nihayet 1989-95 döneminde işsizlik oranıyla reel işgücü maliyetlerindeki değişim arasında istatistiki olarak anlamlı ve ters yönlü bir ilişki gözlenmektedir.[12] Tablo 1'de görüldüğü gibi, bu dönemde gözlemlerin %60.5'inde reel işgücü maliyetleriyle işsizlik arasında ters yönlü bir ilişki gözlenmektedir.

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinden sonra başlayan yapısal uyum sürecinin ikinci dönemi 1994 kriziyle iki ayrı alt döneme bölünmektedir. 1989-93 döneminde genişlemeci makroiktisat politikalarının sonucunda işsizlik oranı nispeten azalmıştır. Bu genel eğilimin tek istisnası işsizlik oranında 1992 yılında yaşanan hafif artıştır ve reel işgücü maliyetleri bu artışa özel imalat sanayiinin 26 alt sektörünün 23'ünde düşerek yanıt vermiştir. Dolayısıyla 1990'ların başlarındaki reel ücret kazanımlarını kısmen işsizlik oranındaki azalmayla açıklamak mümkündür. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin ardından gerçekleşen iyimser iktisadi ortamın sendikal faaliyetlerin yükselişiyle aynı ana denk gelmesi, işçi sınıfının düşen işsizlik oranlarının yarattığı imkânları ücretlerine yansıtabilmesini olanaklı kılmıştır.

1994 krizi ise güç dengelerini tekrar işçi sınıfının aleyhine değiştirmiştir. Bu dramatik değişim sendikal kazanımların emeğin siyasi örgütlülüğü ile desteklenmediği sürece aynı hızla geri alınabilir olduklarını ispatlamıştır. 1994 krizi sırasında yaşananlar da reel işgücü maliyetleriyle işsizlik oranı arasında ters yönlü bir ilişkinin gözlendiği kalıba uymaktadır. Ne var ki bu kez işsizlik oranı sadece 0.4 puan artarken, reel işgücü maliyetleri trajik bir şekilde (özel imalat sanayiinde %27.2 oranında) düşmüştür. Reel işgücü maliyetlerinin aşağı doğru esnekliği öylesine çarpıcı bir düzeyde gerçekleşmiştir ki, işsizlik oranı bu denli büyük bir kriz döneminde olabileceğinden çok daha az artmıştır. Nihayet, reel işgücü maliyetleri 1995 yılında işsizlik oranının tekrar düşmesine rağmen azalmaya devam etmiştir. Dolayısıyla 1994 krizi sırasında sermayeden yana esmeye başlayan rüzgar etkisini 1995'te de sürdürmüştür. Bir kez daha işsizlikle ücretler arasındaki ilişkinin deterministik bir iktisat kanunu olmaktan

12. Hem Ek Tablo 1'deki korelasyon katsayısı hem de Ek Tablo 2'deki tahmin sonuçları bu yöndedir. Tahmin sonuçlarına göre işsizlik oranının 1 puan artması reel işgücü maliyetinin %9.5 oranında azalmasına yol açmaktadır.

çok sınıf mücadelesinin dinamikleriyle şekillendiği görülmektedir.

Kuşkusuz işsizliğin azaldığı dönemlerde bile ücret taleplerinin geçmiş kayıpları karşılamayacak kadar sınırlı düzeylerde kalmasını veya yeni aşınmalara göz yumulmasını açıklamakta emek piyasasındaki kurumsal ve yasal düzenlemeler büyük önem taşımaktadır. İşveren örgütlerinin iddialarının aksine Türkiye'nin son derece esnek olan emek piyasası yüzünden iş güvencesi sorunu işçi sınıfı karşısında tehdit oluşturmaya devam etmektedir. Bu gözlemleri sendikal düzeyde yapılmış bir araştırmanın sonuçları da desteklemektedir. DİSK'e bağlı Birleşik Metal-İş Sendikası'nın üyeleriyle yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, işçilerin ezici çoğunluğu için iş güvencesi ücret artışlarına göre daha önceliklidir (Özuğurlu ve Erten 1999). "Eğer iş güvencesi ile daha yüksek ücret arasında bir seçim yapmanız gerekseydi hangisini seçerdiniz?" sorusuna 1999 yılı itibariyle aylık geliri 340 ABD Doları olan 783 işçinin %91.1'i "iş güvencesi" yanıtını vermiştir. Aylık gelirin 102-227 Dolara düştüğü grupta bu oran sadece %81'e düşmüştür. Bu cevaplar işçi sınıfının en örgütlü kesimlerinin bile iş güvencesi karşılığında düşük ücretlere rıza göstermesinin arkasında yatan işsizlik endişesinin boyutlarına işaret etmektedir. 1980 sonrası dönemde işçi sınıfının örgütsel gücündeki aşınma işçilerle işverenler arasındaki bu sessiz mutabakatın en temel belirleyicisidir.

5. Sonuç

Bu çalışmanın en temel sonucu Türkiye'de emek piyasasında, özellikle de ücretlerde, istihdamda daha güçlü bir artışı engelleyecek bir katılık olmadığıdır. Tersine, reel ücretlerin esnekliği Türkiye ekonomisinin dünya kapitalizmine entegre olması sürecinde temel bir rol oynamıştır. Reel ücretlerin inanılmaz derecede esnek olması sayesinde uluslararası rekabet koşullarının çetinleştiği bir dönemde sermaye kâr marjını yükseletebilmiş ve uyumun bütün yükünü işçi sınıfı üstlenmiştir. Emek piyasasının kurumsal yapısı da bu bulgulara eklendiğinde, yüksek işsizlik oranlarını emek piyasasının katılığı veya "çarpıklıkları" ile açıklamaya gayret etmek sonuç alınamaz bir çabadır.

1980'lerden sonra ücret pazarlık sürecindeki dönüşüm emek piyasası koşullarının daha yüksek bir reel ücret esnekliğine ulaşılması yönünde değiştiğini göstermektedir. Ücretlerin sistematik şekilde bastırıldığı yapısal uyumun birinci aşaması olan 1980-88 döneminde ücret katılığından söz etmek dahi olanaklı değildir. Bu dönemde güç dengelerinde emek aleyhine yaşanan radikal değişim işgücü maliyetlerinin işsizlikteki değişimlerden bağımsız bir şekilde düşmesine yol açmıştır. 1989-91 döneminin yüksek ücret artışlarının da 1980'ler boyunca üretkenlik artışlarına rağmen gerçekleşen reel ücret aşınmasını kısmen telafi ettiği göz önünde bulundurulursa bu dönemdeki gelişmeler de bir katılık göstergesi olarak ele alınamaz. Bunun da ötesinde, bu dönemdeki reel ücret artışlarının bir kısmı işsizlik oranındaki azalmayla açıklanabilir. Ekonominin 1994 krizine uyumu ise emek piyasasındaki esnekliğin mükemmel bir örneği olmuştur. İşsizliğin yüksek boyutları ve hem iş güvencesinin hem de işsizlik sigortasının olmayışı işçileri işlerini korumak için reel ücretlerindeki aşınmaya boyun eğmeye itmekte ve esnek bir emek piyasasını garanti altına almaktadır. 1980 sonrası dönemin 1970'lere göre farklılığı ise yedek işgücü ordusunun düzenleyici işlevinin büyük oranda sınıf mücadelesinin dinamiklerine göre şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Esasen, işsizliği bir emek piyasası katılığı problemi olarak göstermeye çalışanların iddiaları işsizliğin temel kaynağı olarak işçilerin yeterince yoksul olmamasını görmekle aynı anlama gelmektedir. Reel ücretlerin formel sektörde bile trajik oranlarda düştüğü ve sermayenin yüksek kâr oranlarını ve tekelci gücünü yıllarca uygulanan yapısal uyum politikalarının ardından hâlâ koruduğu bir ülkede yoksulluk, işsizlik ve kayıt dışı sektörün varlığını açıklamak için emek piyasasının katılığı iddiasından daha ikna edici görüşlere ihtiyaç vardır. Cevabın ücret katılığından tümüyle farklı bir yerde olduğu açıktır.

Yapısal uyum politikaları asgari ücreti ve diğer kurumsal düzenlemeleri düşük istihdam artışının, enformelleşmenin ve ayrımcılığın kaynağı olarak göstermektedir. Oysa kâr oranının ve rekabetin düzenleyici rolüne güvenerek daha çok iş ve eşitlik yaratılmadığı görülmektedir. Ücretlerin aşağıya doğru esnek bir davranış göstermesi emek piyasasında arz fazlasını, başka bir deyişle işsizliği ortadan

kaldırmaya yetmemektedir. Tersine ücretlerin düşmesi sadece çalışan kitlelerin yaşam standardını düşürmeye yaramakta ve belki sadece uzun bir süre sonra istihdamda kısmi bir artış gerçekleşmesine yardımcı olmaktadır (Weeks 1991). Hatta bu bile şüphelidir, zira ücretlerdeki azalmanın iç talep üzerinde yarattığı daraltıcı etkinin de olumsuz sonuçları olmaktadır. Aslında düşen ücretler yeni iş yaratmaktan çok, zaten işi olanların işlerini korumasını sağlamakta ve sadece işsizliğin daha da artmasına engel olmaktadır.

Yüksek ve kalıcı işsizlik oranları, kâr güdüsüyle yönetilen bir ekonominin tam bir insan kaynağı israfı olduğunu göstermektedir. Pek çok gelişmekte olan ülkede yüksek kâr oranlarının düşük yatırımlarla bir arada gözlenmesi, yeni kaynak yaratılması ve etkin bir dağılımın sağlanması için kâr oranının harekete geçirici gücüne güvenilemeyeceğini göstermektedir. İnsan kaynağının tüm potansiyelini harekete geçirmek için piyasa güçlerine ve kâr mantığına dayalı bir ekonomidense, eşitlikçi bir uyum perspektifine ihtiyaç vardır. Bu çerçevede emek piyasası esnekliğinin yeni tanımı da iş güvencesini ve işçi haklarını katılık olarak değil, gelişmenin vazgeçilmez bir unsuru olarak görmelidir.

Ek

Reel işgücü maliyetindeki % değişim (Δw) ile işsizlik oranındaki değişim (ΔU) arasındaki ilişki özel imalat sanayiinin 26 alt sektörüne ait panel veri seti temelinde tahmin edilmektedir:[13]

$$\Delta w_{it} = \alpha_i + \beta^* \Delta U_t + \varepsilon_{it} \qquad (1)$$

Denklem (1)'de i=1,.., 26 3-dijit sınıflama temelinde alt sektörleri ifade etmektedir. α_i sektöre özgü sabit terimdir ve bu ilişkideki

13. DİE'nin 10 ve daha fazla işçi çalıştıran özel imalat sanayii şirketlerine ait Yıllık İmalat Sanayi Anketleri'ndeki ücret verileri formel özel sektördeki ücretlerin göstergesi olarak alınmıştır. Makale yazıldığında 26 sektörlük detayda yayımlanmış veriler sadece 1974-95 dönemi için mevcut bulunmaktadır. İşsizlik oranı ise bütün ülkeyi kapsamaktadır ve DİE İşgücü İstatistikleri'nden alınmıştır. İşsizlik oranında birim kök olduğu için işsizlik oranı değişkeni fark olarak kullanılmaktadır. Reel işgücü maliyeti serisinde birim kök olmamakla beraber, bu değişken de tutarlı bir iktisadi ilişki elde edebilmek açısından % değişim olarak kullanılacaktır.

Ek Tablo 1. Özel İmalat Sanayiinin 26 Sektöründe Δw ve ΔU arasındaki Korelasyon Matrisi

1974-79	1980-88	1989-95
0.10	-0.15[a]	-0.23[a]
n=156	n=234	n=182

a, %95 düzeyinde anlamlı bir korelasyon olduğunu göstermektedir.

Ek Tablo 2. Özel İmalat Sanayiinin 26 Sektöründe Tahmin Edilmiş Reel İşgücü Maliyeti (Δw) Denklemi[1]

	1974-79	1980-88	1989-95
Sabit	0.037	–0.071	–0009
	(1.35)	(-6.00)[a]	(-0.43)
ΔU	0.032	-0.004	-0.095
	(1.13)	(–0.23)	(–3.04)[a]
Gözlem sayısı	156 (26*6)	234 (26*9)	182 (26*7)
Sektörel etkiler	rassal	rassal	rassal
R^2	0.009	0.0002	0.05
F (olasılık değeri)	0.227	0.814	0.002

1. Tahmin yöntemi panel veri için tek yönlü rassal etki modelidir. Hausmann ve Breusch-Pagan LM testleri basit bir havuz modelini veya sabit etki modellerini reddetmektedir.
t-oranları parantez içindedir; a, %5 anlamlılık derecesine işaret etmektedir.

sektörel farklılıkları yakalamaktadır. ε_{it} ise hata terimidir.

Yedek işgücü ordusu mekanizmasının geçerli olduğu koşullarda β katsayısının işareti eksi olacaktır. Fakat emeğin örgütsel gücündeki değişimlere bağlı olarak bu katsayının dönemler arasında değişmesi beklenmektedir.

Reel işgücü maliyetindeki %değişim (Δw) ile işsizlik oranındaki değişim (ΔU) arasındaki korelasyon katsayısı Ek Tablo 1'de, tahmin sonuçları da Ek Tablo 2'de gösterilmektedir.

Bütün dönemlerde sektörlere özgü etkiler anlamlı bulunmuş, fakat bu farklılık sabit bir terim olmaktan çok rassal* bir terim olarak

* rastgele, gelişigüzel (ed.n.)

açığa çıkmıştır. Tahmin edilen denklemlerin açıklayıcı gücünün son derece düşük olması rassal grup etkileriyle yapılan tahminlerin ortak bir özelliğidir. Ama öte yandan bu sonuçlar reel işgücü maliyetlerindeki değişimi açıklamakta işsizlik oranının ötesinde güç dengelerini yansıtan başka açıklayıcı değişkenlerin önemine işaret etmektedir.

KAYNAKLAR

Abraham, K. G. ve Haltiwanger, J. C. (1995), "Real Wages and the Business Cycle", *Journal of Economic Literature*, 33(3), 1215-64.

Ansal, H., Küçükçiftçi, S., Onaran, Ö. ve Zeki Orbay, B. (2000), *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*, İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung ve Tarih Vakfı.

Boddy, R. ve Crotty, J. (1975), "Class Conflict and Macro-policy: The Radical Political Business Cycle", *Review of Political Economics*, Bahar 1975, 1-19.

Boratav, K., Türel, O. ve Yeldan, E. (1994), "Distributional Dynamics in Turkey Under Structural Adjustment of the 1980s", *New Perspectives on Turkey*, 11, 43-69.

Bowles, S. (1985), "The Production Process in a Competitive Economy: Walrasian, Neo-Hobbesian, and Marxian Models", *American Economic Review*, 75(1), 16-36.

Boyer, R. (1979), "Wage Formation in Historical Perspective: The French Experience", *Cambridge Journal of Economics*, 3, 99-118.

Cox-Edwards, A. ve Edwards, S. (1994), "Labor Market Distortions and Structural Adjustment in Developing Countries", S. Horton, R. Kanbur, ve D. Mazumdar (der.), *Labor Markets in an Era of Adjustment*, cilt 1, 105-146, World Bank, Washington, D.C.

DPT (1995), *7. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996-2000*, *Resmi Gazete*, 25 Temmuz, No. 22354, Ankara.

Edwards, S. (1988), "Terms of Trade, Tariffs and Labor Market Adjustment in Developing Countries", *World Bank Economic Review*, 2 (2), 165-85.

Eyrenci, Ö. (1995), "Çalışma Yaşamında Esneklik", *Çalışma Yaşamında Esneklik* içinde, 64-73, MESS, 222, İstanbul.

Gordon, D. M., Weisskopf, T. E. ve Bowles, S. (1982), "Long Swings and the Nonreproductive Cycle", *American Economic Review*, 73(2), 151-7.

Green, F. (1991), "The 'Reserve Army Hypothesis': A Survey of Empirical Applications", *Quantitative Marxism* içinde, 123-40, Dunne, P. (der.), Cambridge: Basil Blackwell.

Gürsel, S. ve Ulusoy, V. (1999), *Türkiye'de İşsizlik ve İstihdam*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kalecki, M. (1943), "Political Aspects of Full Employment", *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy* içinde, 138-45, Cambridge: Cambridge Press, 1971.

Köse, A. H. ve Yeldan, E. (1998), "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-97", *Toplum ve Bilim*, 77, 45-67.

Krueger, A. (1981), "The Framework of Country Studies", *Trade and Employment in Developing Countries: Individual Studies* içinde, 1-28, Krueger, A., Lary, H. B., Monson, T. ve Akrasanee, N. (der.), Chicago: The University of Chicago Press.

Kuban, A. (1997), "Yeni İstihdam Türleri Açısından İşçi Kavramı", *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Kanununda İşçi ve İşveren Kavramları* içinde, İstanbul: Galatasaray Üniversitesi ve İstanbul Barosu, s. 47-67.

Mandel, E. (1978), *Late Capitalism*, Londra: Verso.

Marglin, S. (1984), *Growth, Distribution and Prices*, Cambridge: Harvard University Press.

Marx, K. (1967), *Capital*, cilt 1, New York: International Publishers.

Metin Özcan, K., Voyvoda, E. ve Yeldan, E. (2001), "Dynamics of Macroeconomic Adjustment in a Globalized Developing Economy: Growth, Accumulation and Distribution in Turkey 1969-98", *Canadian Journal of Development Studies*, 21(1), 219-25.

MESS (1995), *Çalışma Hayatında Esneklik*, Metal Sanayicileri Sendikası Yayınları, 222, İstanbul.

OECD (1996), *OECD Economic Surveys: Turkey*, Paris: 1996.

Onaran, Ö. (2002), "Measuring Wage Flexibility: The Case of Turkey Before and After Structural Adjustment," *Applied Economics*, 34, 767-81.

Onaran, Ö. ve Yentürk, N. (2000), "The Trade-off Between Exchange Rate, Productivity and Wages in Developing Countries: The Case of Turkey", 19th Annual Meeting of the Middle East Economic Association, Boston, 7-9 January 2000.

—— (2001), "Do Low Wages Stimulate Investments? An Analysis of the Relationship Between Distribution and Investments in Turkish Private Manufacturing Industry," *International Review of Applied Economics*, 15(4), 359-74.

Öniş, Z. (1991), "Political economy of Turkey in the 1980s: Anatomy of Unorthodox Liberalism", *The State and Economic Interest Groups: the Post-1980 Turkish Experience içinde*, Heper, M. (der.), Berlin: Walter de Gruyter.

Özuğurlu, M. ve Erten, A. N. (1999), *Üye Kimlik Araştırması*, Birleşik Metal-İş Araştırma Serisi 1, İstanbul.

Özveri, M. (1995), "İş Kanunu ve Esneklik", *Petrol-İş 1995 ve 1996 Yıllığı*, İstanbul: Petrol-İş, s. 803-20.

Pollin, R. (1998), "The 'Reserve Army of Labor' and the 'Natural Rate of Unemployment': can Marx, Kalecki, Friedman and Wall Street All be Wrong?", *Review of Radical Political Economics*, 30 (3), 1-13.

Schor, J. (1985), "Changes in the Cyclical Pattern of Real Wages: Evidence

from Nine Countries, 1955-80", *The Economic Journal*, 95 (June), 452-68.

Şenses, F. (1996), "Structural Adjustment Policies and Employment in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 15, 65-93.

— (1997), *Esneklik Türkiye İçin Geçerli Bir Kavram mı?*, Middle East Technical University Economics Research Center Working Paper, 1997-4, Ankara.

TİSK (1994), *Çalışma Hayatında Esneklik*, TİSK İnceleme Yayınları, 10, Ankara.

— (1995), *Türkiye'nin Rekabet Gücü: Avrupa Ülkeleri, Japonya ve ABD ile Bir Karşılaştırma*, TİSK İnceleme Yayınları, 15, Ankara.

Voyvoda, E. ve Yeldan, E. (2001), "Patterns of Productivity Growth and the Wage Cycle in Turkish Manufacturing", *International Review of Apllied Economics*, 15(4), 375-96.

Weeks, J. (1991), "The Myth of Labor Market Clearing", *Towards Social Adjustment* içinde, 53-80, Standing, G. ve Tokman, V. (der.), Cenevre: International Labor Office.

World Bank (1995), "Workers in an Integrating World", *World Development Report*, Washington, DC.

Yavan, Z. (1997), *Türkiye'de İşsizlik: Yapısal ve Yapısal Olmayan Özellikleri*, TÜSİAD Tartışma Tebliğleri Dizisi 1, İstanbul.

Yeldan, E. (1995), "Surplus Creation and Extraction Mechanism Under Structural Adjustment in Turkey, 1980-92", *Review of Radical Political Economics*, 27(2), 38-72.

Yentürk, N. (1995), "Short Term Inflows and Their Impact on Macroeconomic Order: A Comparison Between Turkey and Mexico", *Boğaziçi Journal*, 9(2), 67-84.

— (1997), *Türkiye İmalat Sanayiinde Ücretler, İstihdam ve Birikim*, Friedrich Ebert Stiftung Araştırma Sonuçları, İstanbul.

"Sayımız Çok Az" Sendikalarda Kadınlar

Gülay Toksöz

KADINLARIN sendikalara üyeliği ve sendikal faaliyetlere katılımı ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyine, sosyal ve kültürel özelliklerine ve sendikal örgütlenmenin önündeki yasal kısıtlamaların varlığına bağlı olarak ülkeler arasında önemli değişiklikler göstermektedir. Bu etkenler itibariyle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında büyük farklar vardır. Öte yandan özellikle gelişmekte olan ülkelerde sendika üyeliklerine ilişkin istatistikler yetersiz olup, çoğu zaman cinsiyet bazında ayrıştırılmış değildir. Ancak ülkeler arasındaki farklara ve yetersiz verilere rağmen kadınların dünya çapında sendikal faaliyetlere katılımını karakterize eden bazı genel eğilimler saptamak mümkündür.

Dünya çapındaki eğilimlerin ilki kadınların sendikalarda üyeliğinin artmasıdır. Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na göre (ICFTU 1991) kadın üyelerin oranı özellikle kamu çalışanlarını ve beyaz yakalı işçileri örgütleyen federasyonlarda yüksektir. Bir işkolundaki işçilerin çoğunluğunu örgütlemeyi başaran sendikalarda da kadınların üyelik oranı yüksektir. Artan işsizliğe ve toplam istihdamda imalat sanayiinin payının azalmasına bağlı olarak 1980'lerden bu yana sendikaların üyelik oranları düşmektedir. Bu azalma kısmen kadınların hizmet sektöründeki artan sendikalaşmasıyla telafi edilmektedir. Ancak kişisel hizmetler alanında faaliyette bulunan küçük firmalarda ve işyerlerinde çalışan çok sayıda kadın hâlâ örgütsüzdür.

Diğer bir gözlenebilir eğilim ise kadınların üyelik oranlarının artmasına karşın sendikalara aktif katılımlarının, özellikle sendikaların karar organlarında yer alışlarının sınırlı olmasıdır. Sendikaların belli bir güce sahip olduğu Avrupa Birliği ülkelerinde, üye ülkeler

arasındaki farklar bir yana bırakılacak olursa, kadınlar toplam sendika üyelerinin yaklaşık %40'ını oluşturmaktadır. Buna karşılık Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun (ETUC) üyesi 31 sendika konfederasyonunun sadece dördünde kadın delegelerin oranı kadın üye oranlarına uyumludur. Kadınlar açısından şube düzeyinde yönetici olmak görece kolaydır, ama daha yüksek düzeydeki karar organlarında ve konfederasyon delegeleri arasında kesinlikle yetersiz temsil edilmektedirler (ICFTU 1991; Ress 1992; Braithwaite/Byrne 1994; Cockburn 1996). Kadınların katılımını artırmaya yönelik olumlu eylem programlarının çoğu zaman sınırlı bir etkisi olduğunu belirtmekte yarar vardır. ETUC'a üye hemen bütün konfederasyonlar genel kurullarında fırsat eşitliği programlarını kabul etmiş olmalarına karşın sadece birkaçı bu programların uygulanması için ciddi çaba göstermektedir (Braithwaite/Byrne 1994). Erkeklerin yönetici, kadınların bağımlı çalışan konumunda olduğu geleneksel istihdam biçimleri sendikalarda da egemendir.

Dünya çapında kadınların sendikal faaliyetlere düşük katılımına yol açan ekonomik, sosyal ve sendikal kökenli etkenler ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre türleri ve boyutları itibariyle farklılık gösterse bile esas olarak toplumda var olan cinsiyete dayalı işbölümünden kaynaklanmaktadır. Cinsiyete dayalı işbölümünün yarattığı sorunları ele almadan önce, gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücüne ve sendikalara katılımına engel yaratan ekonomik etkenlere ve istihdam yapılarına bakmakta yarar vardır. Bazı genel eğilimler şöyle sıralanabilir:

- Bu ülkelerin bir çoğunda kadınlar hâlâ ağırlıkla tarımda ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edilmektedir (Mehra/Gammage 1999: 538). Ücretli işgücüne katılımları sınırlıdır. Kırdan kente göç eden kadınların kentsel işgücüne katılıma olanakları erkek göçmenlerinkine göre daha azdır.
- Ekonomik küreselleşmeyle bağlantılı olarak artan esnekleşme gelişmekte olan ülkelerin üçte ikisinde kadınların işgücüne katılım oranlarının yükselmesine ve işgücünün kadınlaşmasına (Standing 1989: 1080) yol açmış olsa bile, kadınların işgücüne katılım oranları erkeklerinkinden düşüktür. Bunun yanı sıra kadın istihdamının dünya çapında büyümesini hızlandıran başlıca etken işgücü piyasasının enformelleşmesi, yani iş güvenliği, düzenli ücret, yararlar ve

sosyal korumanın olmadığı koşullarda çalışmak zorunda kalınmasıdır (Standing 1999: 585). Enformel sektörde sendikalaşma çok güç olduğundan, artan kadın işgücünün sendika üyesi olma şansı çok kısıtlıdır.

■ Gelişmiş ülkelerde kadınların sendikalaşmasında başı çeken hizmet sektörü, gelişmekte olan ülkelerde elverişsiz koşullar sergilemektedir, çünkü kadınlar daha çok, enformel sektörün de parçası olan küçük ve orta boy işletmelerde istihdam edilmektedir. Örgütlenme çabaları firma ölçeğinden ötürü formel sektörde bile genellikle başarılı değildir (ICFTU 1991). Ayrıca birçok gelişmekte olan ülkede kadınlar kamu hizmetlerinde çalışanların yüksek bir oranını oluşturmalarına karşın kamu çalışanlarının örgütlenme hakları çoğu kez kısıtlamalarla karşı karşıyadır.

Öte yandan katılımı etkileyen sosyal ve sendika temelli etkenler toplumdaki cinsiyete dayalı işbölümü tarafından belirlenmekte ve ülkelerin gelişmişlik düzeyinden bağımsız olarak her yerde gözlenebilmektedir. Bunlar şöylece özetlenebilir:

■ Ev içi sorumluluklar çoğu zaman kadınlara iş saatlerinden sonra sendikal faaliyetlere ayıracak zaman bırakmamaktadır. Sendikaya zaman ayırabilen kadınların genellikle çocuğu yoktur (ya da en azından küçük çocuğu yoktur) ve kendi başlarına yaşamaktadırlar (Rees 1992; Lawrence 1994).

■ Geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde kadının yerinin evi olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden hane üyeleri sendikal çalışmayı onaylamayabilirler. Aile üyelerinin sendikal çalışmaya karşı olumsuz tavrı kadınları etkileyebilir ve ilgilerini azaltabilir (Walton 1991). Doğrudan engellerin bulunmadığı durumlarda bile ev işlerini ve çocuk bakımını paylaşmayan bir koca karısının sendikal çalışmaya katılmasını güçleştirebilir.

■ Sendikalarda da egemen olan ataerkil zihniyet kadın işçilerin sendikaya yabancılaşmasına yol açmaktadır. Sendikal faaliyetlerin örgütlenmesinde kadınların aile sorumlulukları çoğu zaman gözardı edilmektedir. Kadınlara özgü sorunlar sendikaların pazarlık gündeminde öncelik kazanmamakta, kazandığı zaman bile işverenlerle yapılan pazarlıklarda kolaylıkla vazgeçilen konular olabilmektedir. Bunun sonucunda birçok kadın kendi gereksinimlerine yanıt vermeyen bir örgüte katılmayı gerekli görmemektedir (Walton 1991).

Kadınların sendikal faaliyetlere katılımları önündeki engeller her ne kadar esas itibariyle toplumsal cinsiyet rolleri ve aile sorumlulukları tarafından belirlense de, sadece bu etkenlere atıfta bulunarak açıklanamaz. Kadınların iş tecrübeleri ve mesleki rolleri de sendikal faaliyetlere yönelik tutum ve davranışlarını etkilemektedir. Genellikle kısmi zamanlı, düşük düzeyli işlerde yüksek iş değiştirme hızlarıyla çalışan kadınların işte ilerleme perspektifleri olmadığından, çalışma, yaşamlarında merkezi bir rol oynamamaktadır. Bu durumun onların sendikal faaliyetlere ilgileri üzerinde olumsuz etkisi vardır (Lawrence 1994).

Özellikle gelişmiş ülkelerde sendikaları kadınlar açısından daha cazip kılmak ve örgütsel yapıdaki engelleri ortadan kaldırmak için birçok girişimde bulunulmuştur. Kadınların üyeliğini artırmak için kampanyalar yürütülmesi, kadın sorunları için özel birimlerin kurulması, kadınların katılımını sağlayacak faaliyetlerin örgütlenmesi, kadınların çalışma yaşamıyla bağlantılı sorunlarının çözülmesi için çaba gösterilmesi, işyeri düzeyinde toplu iş sözleşmesi aracılığıyla kadınlar için olumlu eylem programlarının uygulanması, sendikaların karar organlarında kadınların temsilini artırmak için kota konulması ve sandalye ayrılmasından bu bağlamda söz edilebilir. Yine de ICFTU'ya üye sendikalar arasında yapılan bir araştırma anketini yanıtlayan sendikaların yarısının kadınlar için herhangi bir politikaları veya eylem programları olmadığı ortaya çıkmıştır. Kâğıt üzerinde bu tür programları olan bazı sendikalar ise bunu uygulamamakta, eşitliğe yönelik vaatler çoğu kez tumturaklı sözlerin ötesine geçmemektedir (ICFTU 1996).

Kitabın bu bölümü Türkiye'de sendikalarda kadınların üyeliğini ve faaliyet düzeyini etkileyen etmenleri analiz etmektedir. Buna göre kadınların işgücüne düşük katılım oranları, elverişsiz istihdam yapısı ve çalışma yaşamında ve sendikalarda egemen olan ataerkil zihniyet kadınların sendikal katılımını olumsuz etkilemektedir.

Türkiye'de Kadın İşgücü

a) *İstihdam Durumu*

Kadınların sendikalara katılımında öncelikle belirleyici olan işgücüne katılım oranlarıdır. Türkiye'de kadınların ekonomik faaliyetleri çok sınırlıdır. 2000 yılında kadınların yalnızca %25.7'si işgücüne katılmakta ve bunun da ancak yarısı çalışması karşılığı bir gelir elde etmektedir. Kadınların işgücüne katılım oranı kır ve kent arasında büyük farklılık göstermekte olup, kırda %39.7 ve kentte %16.9' dur. Buna karşılık erkeklerin işgücüne katılım oranı Türkiye genelinde %72.9 olup kent ve kır arasındaki fark küçüktür (DİE 2002).

Tarım sektöründe yüksek oranlı kadın istihdamı gelişmekte olan ülkelerin bir çoğunun ortak özelliğidir. Ancak dünyanın hemen her tarafında kadınların artan ekonomik faaliyet oranlarına dikkat çeken küresel eğilimlere karşın Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranları düşmektedir. Bu düşüş 90'lı yıllarda da devam etmiş, işgücüne katılım oranı 2000'de %25.7'ye kadar inmiştir. Bu azalmanın arkasındaki başlıca nedenlerden biri kırsal bölgelerden kentlere yaşanan yoğun ve sürekli göç dalgalarıdır. Daha önce tarımda ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edilen kadınlar göçten sonra kentsel işgücü piyasasına çok sınırlı katılmakta, istatistiklerin gösterdiği ekonomik açıdan faal nüfusun dışında kalmaktadır. Bu kadınların büyük çoğunluğu ev kadını olurken bir kısmı kayıtlara geçmeyen enformel sektör işlerinde çalışmakta veya işsiz kitlelere katılmaktadır. Kadınların düşük eğitim düzeyi ve ataerkil zihniyet de bu sürece katkıda bulunmaktadır.

Kadın işgücüne olan talep yavaş arttığı için toplam çalışan kadın sayısı ve işteki durumlarına ilişkin dağılım da çok yavaş değişmektedir. Ayrıca enformel sektörde kadın istihdamına ilişkin veriler çok yetersizdir. Bu bağlamda kadın işgücü arzını olumsuz etkileyen sosyo-kültürel etmenlere ve kadının çalışmasına karşı çıkan dinsel tutumlara da değinmek gerekir. Çalışma yönündeki karar çoğu zaman kadınların kendi bireysel tercihlerine değil, erkeklerin iznine ve denetimine bağlıdır (Demirel ve diğ. 1999). Özellikle kente yeni göç edenler arasında evli kadınların çalışması hoş karşılanmamakta ve

ailenin erkek üyeleri iş aramakla yükümlü olmaktadır. Erkeklerin kazancı yetersiz olduğunda evlenmemiş kızların iş aramasına izin verilmektedir. Kentte geçirilen süre uzadıkça göçmenler kentsel yaşam tarzına uyum göstermekte ve kadınların işgücüne katılımı karşısındaki olumsuz tutum giderek değişmektedir. Bunun sonucunda ikinci kuşak göçmen kadınların ücretli çalışmasına genelde razı gelinmektedir.

2000'de Türkiye'de kadın işgücü 6 milyona yaklaşmakta ve toplam işgücünün %26.2'sini oluşturmaktadır. Tablodan görülebileceği gibi istihdam edilen kadınların %58.9'u tarımsal faaliyetlerde ve %13.8'i sanayide ve %27.3'ü hizmetler sektöründedir (DİE 2002). Tarım sektörü, önemi giderek azalsa da kadın istihdamında en büyük paya sahiptir. Kadınlar tarımdan hizmet sektörüne kayarlarken, imalat sanayiinin toplam istihdam içindeki payı yıllar itibariyle neredeyse sabit kalmaktadır.

Türkiye işgücü profili içinde özellikle kadınlar açısından ücret dışı çalışmanın oranı çok yüksektir. Yine tabloda görüldüğü üzere kadınların %50.8'i ücretsiz aile işçisi, %36.6'sı ücretli ve yevmiyeli ve %12.5'i kendi hesabına çalışan ve işverendir. Ücretsiz aile işçileri esas itibariyle tarım sektöründedir. Kentsel alanda yaygın olan ücretli çalışmadır ve kentlerde istihdam edilen kadınların %80.8'i ücretli ve yevmiyelidir. Buna karşılık ücretli çalışma erkekler açısından en büyük kategori (%70.7) olmasına karşın her dört erkekten biri kendi hesabına veya işveren olarak çalışmaktadır. Gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında Türkiye'de kendi hesabına çalışma çok daha yaygındır.

Ekonomik faaliyet ve işteki duruma göre istihdam / 2000

Ekonomik Faaliyet	Kadın (%)	Erkek (%)
Tarım	58.9	25.8
Sanayi	13.8	28.3
Hizmetler	27.3	45.8
İşteki durum		
Ücretli ve yevmiyeli	36.6	54.2
Kendi hesabına ve işveren	12.5	36.0
Ücretsiz aile işçisi	50.8	9.9

Kaynak: DİE, 2002, die.gov.tr / Turkish / sonist / isgücü / 27050212.gif

Son on yıllık dönemde kentsel kadın işgücü %54.1 oranında artarak 1990'da 1 508 000'den 2000'de 2 324 000'e çıkarken, aynı dönemde erkek işgücü 7 220 000'den 9 747 000'e çıkarak %35.0 oranında artmıştır. Mutlak sayılar itibariyle erkek işgücünün artışı kadınlarınkinden çok daha yüksek olsa bile kadın işgücünün artış hızı daha yüksektir. Ancak bu göreli yüksek büyüme hızına rağmen kadın işgücünün artışı çok sınırlıdır. Bu duruma yol açan çeşitli etmenler vardır.

İmalatın ihracat yönelimli olduğu ve emek yoğun teknolojilerin kullanıldığı kimi gelişmekte olan ülkelerde kadın istihdamı ve toplam istihdamda kadınların payı artmıştır (BM 1999: 9). Türkiye'de ihracata dayalı büyüme modeli 1980'lerde benimsenirken, IMF ve Dünya Bankası'nın denetiminde uygulanan yapısal uyum programı mevcut ithal ikameci sanayileşme politikasında radikal değişikliklere yol açmıştır. Ancak, bu modelin istihdamda beklenen artışı yaratmamasının çeşitli nedenleri vardır. İlki, özelleştirme hedefleriyle bağlantılı olarak kamu yatırımlarında yapılan kısıntılar sonucu kamu kesiminin imalat sanayiindeki payının en aza indirilmesidir. İkincisi, özel sektör imalatındaki çıktı ve istihdam artışının yeni yatırımlardan ziyade esas olarak kullanılmayan kapasitelerin canlandırılmasıyla sağlanmasıdır (Şenses 1990). Bütün destekleyici önlemlere rağmen ihracat yönelimli yerli ve yabancı yatırımlar düşük düzeyde kalmıştır. Bunun da ötesinde 1985-94 döneminde inşaat sektöründeki yatırımlar hızla artarken, imalat sanayiindeki yatırımlar önemli ölçüde azalmıştır (Çanakçı ve Çelenkoğlu 1995).

İmalat sanayii istihdamındaki sınırlı büyüme hızı bu sektörde çalışan kadınların sayısının çok yavaş artması demektir. Son on yıllık dönemde bu artış oranı %20.2 olup sektörde istihdam edilen kadın sayısı Ekim 1990'da 595 000'den 2000'de 715 000'e çıkmıştır. Aynı dönemde imalat sanayiinde kadınların toplam çalışanlar içindeki oranı hemen hiç artmadan %19-20'yle aynı kalmıştır (DİE 1999, 2002). Çalışan kadın sayısındaki artış en fazla toplam istihdam ve ihracat içindeki payını yıllar itibariyle sürekli artıran tekstil ve konfeksiyon sanayiilerinde gerçekleşmiştir. Kadınlar inşaat sektöründeki büyümeden ise, bu sektörün erkek ağırlıklı yapısı ve kadınlar için istihdam olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle yararlanamamıştır.

Küreselleşmenin bir diğer yönü finans sermayesi yatırımlarında-

ki artış olup, bu gelişme Türkiye ekonomisini de etkilemiştir. Yabancı finans sermayesini çekmek için faiz oranları yüksek tutulmuş, yüksek faiz oranları ise yatırımların maliyetini artırarak imalat sanayii yatırımlarının azalmasında önemli rol oynamıştır. Kamu sektörünün artan açıklarına bağlı olarak kamuya borç vermeyi cazip kılmak için faiz oranları daha da yükselmiştir. Yerli yatırımcılar "tesis ve teçhizata uzun dönemli yatırımları ihmal ederek, hızlı getiriler uğruna hisse senedi, tahvil, kısa dönemli diğer araçlar veya depozito şeklindeki mali kurumlara kısa dönemli yatırımları tercih etmişlerdir" (Şenses 1994: 65). Ancak finans sektörü yatırımları önemli sayıda yeni işyeri yaratmamıştır.

Her ne kadar imalat sanayiindeki istihdam artışı görece düşük kalsa da, tekstil, konfeksiyon, demir ve çelik gibi başlıca ihracat dallarının on ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam sürekli büyümüştür. 1980-89 arasında imalatta toplam istihdam artışı %29.8 iken bu dallardaki istihdam artışı %59.5 oranındadır (Şenses 1994: 67). Enformel sektörün önemli bir bileşenini oluşturan küçük ölçekli işyerleri özellikle konfeksiyon sanayiinde geniş ölçüde kadın işçi çalıştırmaktadır. Bu işkolunda ev eksenli çalışma diğer bir enformel istihdam biçimi olup birçok kadın evde çalışarak hanelerine gelir getirmek için uğraşmaktadır.[1] Küçük işyerlerindeki ve evlerdeki çalışmanın kayıtsız olmasından ötürü kadın istihdamının boyutları genellikle gelişmekte olan ülkelerde olduğundan düşük hesaplanmaktadır (BM 1999: 27). 1988-93 döneminde Türkiye'de kentlerde çalışan kadınların %56.3'ü sosyal güvenlik kapsamı dışındadır (DİE 1996: 55). Bu veri kadınların çoğunluğunun enformel sektörde istihdam edildiğini göstermektedir. Kayıtdışı çalışma imalat sanayiinde istihdam edilen kadın sayısının neden Türkiye'de yetersiz düzeyde artmış göründüğünün nedenlerinden biri olabilir.

Öte yandan hizmet sektöründe kişisel hizmetlerin sunumu kent-

1. Ancak bu tarz çalışma çok düşük parça başı ücretler ve ürün piyasasındaki talep dalgalanmalarına bağlı olarak üretimin kesintiye uğramasından ötürü sürekllilik göstermemekte, bu nedenle çok elverişsiz koşullara sahip bulunmaktadır. Firmalar bu tarz istihdamla işgücü maliyetlerini çok düşük tutabilmektedir. Bu çalışma biçimi bakınakla yükümlü oldukları küçük çocuklardan dolayı veya kocalarından izin alamadıklarından ötürü ev dışında çalışamayan kadınlar tarafından tercih edilmektedir (Eraydın ve Erendil 1998; Çınar 1994; Lordoğlu 1990).

lerdeki eğitimsiz ve vasıfsız göçmen kadınlar için önemli bir istihdam alanı olsa da bu alandaki çalışma herhangi bir yasal düzenlemenin ve örgütlenme çabasının bulunmaması nedeniyle enformel istihdamın tipik örneğidir.

Kadınların imalat sanayiindeki düşük istihdam düzeyleri ve yaygın biçimde enformel istihdam ilişkileri içinde yer almaları örgütlü bir kadın işgücünün önündeki önemli engellerdir.

b) *İşçi Sendikalarında Örgütlenme*

Türkiye'de kadın işgücünün örgütlenmesi bu elverişsiz istihdam yapısı üzerinde gerçekleşmektedir. İşçi sendikaları üye sayılarını yüksek gösterdikleri için üye sayılarına ilişkin güvenilir veriler yoktur, ancak bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Toplu iş sözleşmelerinden yararlanabilen işçi sayıları gerçek üye sayılarının bir göstergesi olarak alınabilir. Bu sayı 1990'ların sonunda yaklaşık 970 bindir ve buna göre sosyal sigorta kapsamındaki ücretli çalışanların %16'sı sendika üyesidir (Petrol-İş 2000: 733) İşçi sendikalarındaki kadın üyelerin oranı yaklaşık %10 olarak hesaplanmaktadır (Toksöz ve Erdoğdu 1998: 69). Böylece kadın üyelerin sayısı en fazla yüz bini bulmaktadır. 1998'de sosyal sigorta kapsamındaki kadın işçi sayısı 724 000 olup, kayıtlı çalışan kadın işçilerin %14-15'lik bir kısmı sendika üyesidir. Bu oran genel üyelik oranıyla benzerdir.[2]

Türkiye'de ücretli çalışan kadınlar bir azınlıktır. Bunun içinde sendika üyesi kadın işçiler ise bir "mutlu" azınlığı oluşturmaktadır. Sendika üyesi kadınlar imalat sanayiinde tekstil, gıda ve elektronik işkollarında, hizmet sektöründe ticaret, otel, lokanta ve konaklama ile büro, eğitim ve mali kurumları kapsayan işkollarında yoğunlaşmaktadır.

Kadınların düşük sendikalaşma oranları sadece istihdam yapısının değil aynı zamanda sendikaların kendi sınırlılıklarının da bir sonucudur. İşçi sendikaları geleneksel örgütlenme biçimlerinin ötesine geçerek, genişleyen enformel sektördeki işçilere ulaşabilecek strate-

2. 2000'lerin başındaki ekonomik krizle birlikte çok sayıda işyerinin kapanması veya çalışan sayısını azaltmasından ötürü bu sayının günümüzde daha da düştüğünü söylemek mümkündür.

jiler geliştirememektedir. Özelleştirme sürecinde özellikle kamu kesiminde güçlü sendikalar işten çıkarmalar ve işçilere sendikadan çıkmaları için işverenlerce uygulanan baskı politikaları nedeniyle hızla üye kaybetmektedir. Hem kamu sektöründe hem özel sektörde üretim sürecinin parçalara ayrılması ve fason üretim ilişkilerinin kurulması, durumu sendikalar açısından ağırlaştırmaktadır, çünkü fason iş yapan küçük şirketlerde sendikalaşmak neredeyse imkânsızdır. Türkiye tarihinde 1960'lardan günümüze ilk kez sendikalar bu kadar güç kaybına uğramış ve üye sayıları bir milyonun altına kadar düşmüştür. Bu koşullarda sendikaların tutumu sahip oldukları mevzileri savunmaya indirgenmiştir.

Bu etmenlerin yanı sıra sendikalarda egemen olan antidemokratik yapılar sonucu üyelerin talepleri sendika politikalarına yansımamaktadır. Bu bağlamda kadın işçilerin durumu özellikle dramatiktir. Düşük üyelik oranlarının yanı sıra kadınlar sendikaların karar organlarında çok yetersiz düzeyde temsil edilmektedir. Türk-İş Kadın İşçiler Bürosu'na göre konfederasyona üye 27 sendikanın hiçbirinin merkez yönetim kurullarında kadın üye yoktur. Şube düzeyinde sadece iki sendikanın birer kadın şube başkanı vardır ve bunlardan biri profesyonel diğeri amatörce çalışmaktadır. Şube düzeyinde az sayıda kadın, yönetim kurulu üyesi veya işyeri temsilcisi olarak görev yapmaktadır. Bu durum diğer iki konfederasyon olan DİSK ve HAK-İŞ'te de farklı değildir. Kadınların yetersiz temsili bir sorun olarak görülmemekte ve gelişmiş ülkelerde uygulanan olumlu eylem programları Türkiye'de sendikaların gündeminde bulunmamaktadır.

Ancak belirtmek gerekir ki 1990'lı yıllarda çeşitli sendikalarda kadın komiteleri kurulmuş, kadın üyeler kongre ve eğitim seminerlerinde bir araya gelme fırsatı bulmuştur. Bu gelişmede hem Türkiye'de 1980 sonrası ivme kazanan kadın hareketinin hem de ICFTU ve ETUC gibi uluslararası sendikal örgütlere üyeliğin etkisi olmuştur. Sendikalar en azından görünüşte kendilerini uluslararası örgütlerin eşitlik programlarını takip etmek zorunda hissetmiştir. 1990'larda ortaya çıkan bu gelişmenin günümüzde kamu kesimi sendikacılığının giderek zayıflamasıyla bir duraklama sürecinde olduğunu belirtmekte yarar vardır. Genelde sendikaların kadın üyelere yönelik etkinlikleri 8 Mart kutlamalarının ötesine geçmemektedir. Sendikaların erkek yöneticilerinin çoğunluğu kadınlara yönelik eşitlik prog-

ramlarını sendikal demokrasinin bir gereği olarak görmedikleri için bu tarz faaliyetler bir süreklilik taşımamaktadır.

Henüz başlangıç aşamasında olan kadınlara yönelik faaliyetler kadınların seslerini duyurmaları için ilk girişimler olarak değerlendirilmelidir. İşyerlerinde karşılaşılan cinsiyete dayalı ayrımcılık uygulamaları böylesi toplantılarda dile gelmektedir. Ancak tartışmalar şikâyet düzeyinin ötesine geçememekte ve kadınların çıkarlarını yansıtan talepler olarak formüle edilmekten henüz uzak kalmaktadır.

İşçi Sendikalarında Aktif Kadınların Profili

1995 yılında Türk-İş Kadın İşçiler Bürosu İstanbul'da üye sendikaların aktif kadın üyeleri için bir kurultay düzenlemiş, bu toplantıda 21 üye sendikanın Türkiye'nin değişik yörelerinden gelen mensuplarına bir anket uygulanmıştır.[3] Bu araştırmanın sonuçları sendikalarda aktif kadınların özellikleri hakkında bilgi sunmakta, çalışma yaşamında ve sendikalarda karşılaşılan güçlükleri sergilemekte ve kadınların sendikacılığı nasıl gördüklerini açığa çıkarmaktadır.

Kadın sendikacıların sosyo-demografik özellikleri şöylece özetlenebilir: Çoğunluğu kent kökenli olup eğitim düzeyleri ve işteki konumları görece yüksektir. Kadınların %76.3'ü lise ve üniversite mezunudur. Mesleki dağılım itibariyle %27.7'si büro işçisi, %29'u teknik eleman, %7.1'i alt düzey yönetici olup, sadece %20.6'sı düz işçidir. Yüksek eğitim düzeyi kadınların daha nitelikli işçi konumuna gelmesini sağlamakta ve kadınların iş pozisyonlarının sendikala-

3. Bu araştırma bu bölümün yazarı ile Türk-İş Kadın İşçiler Bürosu'nun o zamanki başkanı olan Seyhan Erdoğdu tarafından yapıldı. Toplantı sırasında sendikacı kadınlar araştırmanın amacı hakkında bilgilendirilerek dağıtılan anket formlarını doldurmaları istendi. Dağıtılan 200 anket formundan 141 tanesi tamamlanarak geri döndü. Anketi yanıtlayan kadınların 36'sı sendika yöneticisi, 60'ı işçi temsilcisi veya kadın komitesi üyesi ve 45'i sadece işçiydi. Anketler değerlendirildikten sonra araştırmacılar 14 sendika yöneticisi kadınla derinlemesine mülakat yaparak onların deneyimlerini öğrenme ve konuları daha ayrıntılı yorumlama fırsatını buldular. Alanında ilk olan bu çalışma temsili bir örnekleme dayanmamakta, ancak örneklem sendikadaki aktif kadınların önemli bir kısmını kapsamaktadır. Bu nedenle sonuçların sendikacı kadınlar hakkında sağlam bilgiler sunduğu kabul edilebilir. Bu araştırma 1998 yılında yayımlanmıştır: Bkz. Toksöz, Gülay ve Erdoğdu, Seyhan (1998).

ra yönelik tutumlarıyla doğrudan bağlantılı olduğu hipotezi desteklenmiş olmaktadır (Lawrence 1994). Yüksek eğitim düzeyi kadınların özgüvenini artırmakta ve erkek işçilerin kabulüne yol açmaktadır.

Görüşülen kadınların %46.8'i bekâr, %43.3'ü evli, %9.9'u dul veya boşanmıştır. Evli, dul veya boşanmış kadınların çoğunluğunun (%83.5) çocuğu vardır. Yüksek oranda evli ve çocuk sahibi olma bakımından Türkiye'de sendikalarda faal kadınlar gelişmiş ülkelerdeki faal kadınlardan farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde genellikle tek başına yaşayan çocuksuz kadınlar sendikal faaliyetler için zaman ve enerji bulabilirken, Türkiye'de evli ve anne olan kadınların katılımı yüksektir. Bu olgunun bir nedeni Türkiye'de evlilik oranının yüksek olmasıdır. Diğeri boşanmış veya dul kadınlara yönelik tutum ve üzerlerindeki toplumsal denetimdir ve bu da kadınların erkek ağırlıklı sosyal örgütlere girmekte çekingen davranmasına yol açmaktadır. Haklarında çıkabilecek dedikoduları önlemek için bu tür örgütlerden uzak durmayı tercih etmektedirler. Buna karşılık genç bekâr kadınların özellikle üniversite mezunu oldukları durumlarda katılımları daha kolay kabul görmektedir. Sahip oldukları diploma onlara saygınlık kazandırmaktadır.

Araştırmaya katılan kadınlar için çalışmaya başlamalarının birinci nedeni ekonomik zorunluluk (%70.7), ikinci nedeni ekonomik açıdan bağımsız olma isteğidir (%63.6). Diğer nedenler toplumsal çevre ve saygınlık kazanma isteği (%41.1) ve çalışmaktan hoşlanmaktır (%37.1).[4] Ekonomik zorunluluk dışındaki nedenler bağımsız birey haline gelme ve ev kadını/anne kimliğinin ötesine geçen bir kimlik edinme isteğinin ifadesi olarak yorumlanabilir. Kadınların %79.4'ü çalıştıkları işten memnun olduklarını söylerken, evlerine yeterli gelir girse bile işi bırakmayacak olanların oranı %70.7'dir. Çalışmayı bırakmayı düşünecek kadınların oranı %10 olup, %19.3 oranındaki kadın "belki" demektedir. İşi bırakmayı düşünenlerin daha az sayıda elektrikli ev aletine sahip olduğu ve günlük ev işlerine daha fazla zaman ayırdığı görülmektedir. Kadınların üçte ikisi gün-

4. Bu ve diğer izleyen sorularda araştırmaya katılan kadınların çoklu seçenekler arasından birden fazlasını işaretlemesi mümkün olmuş, yanıtlar yüzde dağılımının büyüklüğüne göre sıralanmıştır.

lük ev işlerine iki veya daha fazla saat zaman harcamakta, hafta sonlarında beş veya daha fazla saat ev işi yapanların oranı %56.7'yi bulmaktadır. Araştırma kocaların ev işlerine çok sınırlı düzeyde katıldığını ortaya koymaktadır. Aynı durum çocuk bakımı için de geçerlidir. Sendikada aktif kadınların kocalarından aldığı destek son derece yetersizdir.

Kadınların çoğunluğu geleneksel ev sorumluluklarını omuzlarken sendikal faaliyet için de zaman bulmaya çalışmaktadır. Böylece ancak becerikli, yetenekli ve kararlı kadınlar sendikalarda aktif olabilmektedir. Bu durum sendikalarda aktif kadın sayısının azlığını da açıklamaktadır. Kadınlar güçlü kişiliklere sahip olmalı ve günlük ev işlerinin, çalışma yaşamının ve sendikal faaliyetlerin sorumluluklarını aynı anda omuzlayabilmelidir. Bir sendikacıdan beklenen militanlık kadınların sosyalizasyon sürecinde içselleştirdikleri annelik ve ev kadınlığı rolleriyle çatışmaktadır. Ancak bu toplumsallaşma sürecinden fazla etkilenmemiş kadınlar bu "erkek alanı"na girmeyi başarmaktadır.

Çalışma Yaşamının Temel Sorunları

Çalışma yaşamında karşılaşılan temel sorunlar kadınlar tarafından şöyle sıralanmıştır: iş güvencesinin olmaması (%79), sendikasızlaştırma (%43.5), yetersiz ücret (%35.5), işsizlik (%30.4), taşeronlaştırma (%23.9), özelleştirme (%18.8), işyerlerinde kayırma, rüşvet ve kötü yönetim (%17.4), antidemokratik yasalar (%15.9), işyerlerinde işçilerin yönetime katılamaması (%8.7). Halen bir işte çalışan kadınlar için öncelikli sorun işlerini kaybetme tehlikesine karşı her hangi bir güvencelerinin olmamasıdır. Sendikasızlaştırma ise hem özelleştirilen işyerlerinde hem de kamu ve özel sektörde işin taşeron firmalara devredilmesi sürecinde karşılaşılan en temel sorundur. Diğer sorunlar da esas olarak yapısal uyum programlarıyla bağlantılı olarak çıkan sorunlardır.

Kadınlar çalıştıkları işyerleri itibariyle karşılaştıkları cinsiyete dayalı ayrımcı uygulamaları da dile getirmişlerdir. Bu uygulamalar işe alırken, işte yükseltmede, işten çıkarmada, meslek içi eğitim olanaklarından yararlandırmada, emekliye ayırmada ve ücret ödemelerinde gözlenmektedir. Bir diğer temel sorun cinsel taciz olup kadın-

ların %20.6'sı işyerinde cinsel taciz olduğunu söylemiştir. Tacizin en yaygın biçimleri açık-saçık küfürlü konuşmalar, espriler ve duvarlara çıplak kadın posterlerinin asılmasıdır.

Kadınlar iş yaşamını kolaylaştıracak önlemlerin neler olduğu sorusuna ilk olarak (%45.3) yeterli sayıda kreş ve çocuk yuvasının açılması şeklinde cevap vermişlerdir. Bunu sırasıyla şunlar izlemektedir: kadın çalışanların niteliğini yükseltecek mesleki eğitim programlarının uygulanması (%35.8), kadınların sırtındaki ev işi yükünün erkek tarafından paylaşılarak azaltılması (%32.1), haftalık çalışma süresinin kısaltılması (%29.9), kadınlar ve erkekler için eşdeğer işe eşit ücret ödenmesi (%27.7), iş güvencesinin sağlanması (%23.4), kadınlar için daha çok sayıda ücretli istihdam olanağının yaratılması (%23.4). Öte yandan kadınlar %24.1 oranında erkeklerin eşlerinin çalışmasına gerek kalmayacak kadar çok para kazanması isteğini de dile getirmişlerdir. Bu istek geleneksel cinsiyetçi rollerin sendikada aktif kadınlar arasında da önemli bir oranda benimsendiğini göstermektedir. Büyük olasılıkla bu kadınlar daha önce kocaları yeterli para kazandığında işi bırakmayı düşünebileceğini söyleyen kadınlardır.

Sendikal Faaliyetlere Katılım

Kadın üyelerin işyeri temsilcisi olmanın ötesinde yönetim düzeyinde görev almaları bazen desteklenen, çoğu kez direnilen bir durumdur. Erkek yöneticiler görünüşü kurtarmak için kimi zaman bir kadının yönetimde yer almasını istemektedir. Ancak kadınların kendilerine biçilen rolün ötesine geçmeleri ölçüsünde özel hayatları aleyhine çıkartılan söylentilerle durumları zayıflatılmaya çalışılmaktadır. Bu söylentiler çoğu kez etkili olmakta ve toplumsal çevrenin tutucu normlarına rağmen erkek egemen bir alanda mücadele eden kadının mücadeleden geri çekilmesine yol açmaktadır. Sendikada aktif kadınlardan sendikal çalışmalarının iffetli bir özel yaşamla uyum içinde olduğunu kanıtlamaları beklenmektedir.

Bu güçlükleri aşmayı başaran ve sendikada aktif olan kadınlar kadın üyelerin düşük katılım düzeyinden şikâyetçidir. Ancak araştırmaya katılanların %68.1'i kadın işçilerin teşvik edildikleri takdirde sendikal görev üstleneceğini düşünmektedirler. Yani eğer erkek yö-

neticiler yönetimi kadınlarla paylaşmaya razı gelseler ve kadınların katılımını kolaylaştıracak önlemler alsalar yönetici kadınların sayısı artabilecektir. Yönetim kurullarının seçiminde kota uygulanması ankete katılan kadınların %63.3'ü tarafından uygun bulunmuş, sadece %13.3'ü karşı çıkmıştır. %23.4'ü ise kota konusunda fikri olmadığını beyan etmiştir. Yönetimde daha fazla kadın bulunmasının, kadınlarla ilgili sorunların çözümüne katkıda bulunacağını düşünenlerin oranı ise %92.5'tir.

Araştırmaya dahil olan kadınlar toplu sözleşmelerin kadınlara yönelik düzenlemeler bakımından önemli bir politika aracı olduğu konusunda yeterince bilgili değildir. Kadınların %24.6'sı son toplu sözleşmede kadınlarla ilgili madde olup olmadığını bilmediğini söylerken, %10.6'sı bu soruyu yanıtsız bırakmıştır. Toplu sözleşmelerde kadınlarla ilgili ne gibi hükümlerin yer almasını istediklerine ilişkin soruya ise kadınların %56.7'si cevap vermemiştir. Toplu sözleşmeler kadınların sorunlarını çözmeye yönelik bir araç olarak henüz kavranmış değildir. Cevap veren kadınların yer almasını istediği hükümler ise öncelik sırasına göre şöylece sıralanabilir: kreş, emzirme odası ve sorunları (%34.4), iş güvencesi (%23), kadınlar için eğitim, kültürel faaliyetler (%19.7), ayrımcılığa karşı hükümler (%13.1), doğum izinlerinin uzatılması (%9.8). İlk sırada yer alan kreş ve emzirme odalarının açılması isteği toplu pazarlık görüşmeleri sırasında gündeme gelebilen ancak erkek sendika yöneticilerinin en kolay vazgeçtiği taleplerdir.[5]

Kadınlar sendikaların en önemli eksikliğini sendikal eğitimin yetersizliği olarak görmekte ve bunun sonucunda sendikaların en önemli görevi eğitim ve bilinçlendirme olarak tanımlanmaktadır

5. Hatta kimi sendikaların bağıtladığı toplu iş sözleşmeleri kanun ve tüzükle kadın işçilere tanınmış olan hakları daha da geriye götüren düzenlemeleriyle batıl niteliktedir. Örneğin "Gebe veya Emzikli Kadınların Çalıştırma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Tüzük"ün emzirme izniyle ilgili maddesi bir yaşından küçük çocuklar için günde iki kez 45 dakika olarak verilmesini öngörmektedir. Türk-İş'e bağlı Teksif sendikasının Malatya'daki bir iplik ve dokuma fabrikasıyla 1996-98 dönemi için imzaladığı toplu sözleşmede emzirme süresi yarım saate indirilmekte, bir diğer sözleşmede bir saate indirilmekte ve sekiz ayla sınırlanmaktadır. Sistemli bir araştırmayla bu örnekler çoğaltılabilir. Kadın işçilerin en yoğun olduğu işkolunda örgütlü sendikanın yasal hakları geriye çeken bu uygulaması çok çarpıcıdır.

(%81.2). Bunu sırasıyla takip eden görevler şunlardır: sosyal hakları artırmak (%72.2), demokrasinin gelişmesine katkıda bulunmak (%53.4), ücret artışı sağlamak (%53.4), mesleki çıkarları korumak (%20.3). Kadınlar öncelikle sendikaların işçilerin bilinçlenmesine, eğitilmesine katkıda bulunan dayanışma örgütleri olmasını istemekte, sosyal haklar ve ücret artışı talebi bundan sonra gelmektedir. Demokrasinin geliştirilmesine yapılan vurgu da dikkat çekicidir.

Kadınlar iyi bir sendika yöneticisinin en önemli üç özelliğini dürüst olmak ve şahsi çıkar gözetmemek, çalışkan ve mücadeleci olmak, tabanla demokratça iyi ilişkiler kurmak olarak tanımlamışlardır. Bu özellikler mevcut yöneticilik anlayışı ve uygulamasıyla zıt olup, kadınların mevcut anlayışı benimsemediğini ortaya koymaktadır.

Kadınlara neden sendikalarda çalıştıkları sorulduğunda, genellikle verilen cevap başka insanlara yardım etme, yararlı olma isteğidir. Başkalarının hakları için mücadele ettiklerinde ve çözüm bulduklarında manevi tatmin sağladıklarını söylemişlerdir. Kadınlar sendikacılığa erkek yöneticiler gibi maddi çıkar sağlanan profesyonel bir iş olmaktan ziyade gönüllülük temelinde yürütülmesi gereken bir mücadele alanı olarak bakmaktadır. İşçi sendikaları var olan yapılarıyla üye kadınların özlediği sendikacılıktan ve kadınların sorunlarına çözüm getirmekten çok uzaktır.

Memur Sendikalarında Kadınlar

Gelişmiş ülkelerde kadınların hizmet sektöründe artan sendikal üyeliği, Türkiye'deki karşılığını kamu çalışanlarını örgütleyen sendikalarda bulmaktadır. Kamu kesiminde çalışan memur kadınlar ağırlıkla eğitim, sağlık ve idari hizmetlerde yoğunlaşmış.olup, toplam sayıları 2001 yılı itibariyle 753 247 ve toplam çalışanlar içindeki oranları %33.3'tür (Emekli Sandığı 2002). Kamu görevlisi kadınlar kentsel kadın işgücü içinde yüksek eğitim ve vasıflılık düzeyine sahip bir kesimi oluşturmaktadır. Bu durum memur sendikalarına üye kadınlara ait istatistiklere de yansımaktadır.

Türkiye'de memur sendikacılığı esas itibariyle 1990'lı yıllarda başlamış, yasallaşma ve örgütlenme yönünde yoğun bir mücadele verilmiştir. Bu sürece üye kadınların aktif katılımı sendikaların amaç

ve faaliyetlerinin toplumsal cinsiyete duyarlı şekilde belirlenmesini sağlamıştır. Memur sendikalarını bünyesinde barındıran konfederasyonlar içinde kadınların aktif katılımı ve kadınlara yönelik çalışmaları itibariyle öne çıkan KESK'dir. KESK tüzüğünde kadın çalışanların sorunlarına çözüm bulmayı görevleri arasında saymıştır. Tüzüğün amaçlara ilişkin maddesinde sendika "Kadınların ezilen cins olmalarından hareketle, yaşadıkları sorunlara çözüm üretmeyi, yaşama ve çalışma koşullarının geliştirilmesini amaçlar" denmektedir. KESK'e bağlı sendikaların kadın üyelerinin eğitim düzeylerinin dağılımına bakıldığında kadınların %76'sı yükseköğrenim görmüşken, erkeklerin %57'si yükseköğrenim mezunudur. Sendika üyesi kamu görevlisi kadınlar erkeklerden daha yüksek eğitim dolayısıyla vasıflılık düzeyine sahiptir. Buna karşılık yönetim organlarındaki dağılım erkeklerin çoğunlukta olduğu bir yapıya dikkat çekmektedir.

KESK Genel Merkezi'nin verdiği bilgilere göre 2002 yılında 131 236 kadın üyeleri vardır ve kadınların toplam üyeler içindeki oranı %37'dir. Bu oran kadınların toplam çalışanlar içindeki oranından yüksektir. KESK'e bağlı sendikalar içinde SES (Sağlık Emekçileri Sendikası) %53.9'luk kadın üye oranıyla başı çekmekte, onu %42.5'le BES (Büro Emekçileri Sendikası) ve %40.2'yle Eğitim-Sen izlemektedir. Sayı olarak en fazla kadın üye Eğitim-Sen'dedir. Sendika yönetim kurullarında kadınların sayılarına bakıldığında KESK genel merkez yönetim kurulunda ve yine en çok kadın üyeyi barındıran Eğitim-Sen'de yedi üyeden birinin kadın olduğu görülmektedir. Bu sayıların üyelik oranlarının gerisinde kaldığı ve kadınların yeteriz temsil edildiği açıktır. Buna karşılık yine fazla kadın üyesi olan SES ve BES'de yedi üyenin dördü kadındır, kadınlar yeterli düzeyde temsil edilmektedir. Tüm-Bel-Sen genel başkanı kadın olan tek sendikadır. Şube yöneticileri açısından sayılar değerlendirildiğinde, SES şube yöneticilerinin %28.6'sının, Eğitim-Sen şube yöneticilerinin %19.9'unun ve BES şube yöneticilerinin %17.6'sının kadın olduğu görülmektedir. Bu oranlar da düşüktür. Uzun bir yolun başlangıcında olan memur sendikalarının profesyonelleşmesiyle birlikte kadın yönetici oranlarının nasıl bir gelişme göstereceğini söylemek, yöneticiliğin işçi sendikalarında olduğu gibi erkekler arası bir iktidar ve çıkar alanının arenası haline mi geleceğini, yoksa sendikal demokrasi ilkeleri çerçevesinde kadınların yeterli düzeyde temsil

edileceği bir yapıya mı kavuşacağını şimdiden öngörmek zordur.

En fazla kadın üyeye sahip Eğitim-Sen bünyesinde yapılan ve sendika üyesi olan ve olmayan kadın öğretmenleri karşılaştırarak üye kadınların sendikal çalışmaya katılım düzeyini, bunu zorlaştıran etkenleri ve sendikal çalışmaya katılmanın öğretmenleri ne ölçüde cinsiyete dayalı ayrımcılığa duyarlı hale getirdiğini açığa çıkarmayı amaçlayan bir araştırma, ev işi ve çocuk bakım sorumluluklarının kadınların katılımı önündeki en önemli engel olduğunu ortaya koymaktadır (Türkoğlu 1999). Araştırmaya dahil olan sendika üyesi öğretmenlerin %56.5'i sendikal katılımını yetersiz bulmakta, yetersizliğin nedenleri (grubun iç dağılımına göre) sırasıyla ev işi ve çocuk bakım sorumluluklarının fazla olması (%24.1), sendika içi gruplaşmaları ve grup dayatmalarını onaylamama (%14.1), sendikanın sorunlarına çözüm üreteceğine inanmama (%7.6), sendikanın işleyişi hakkında bilgi sahibi olmama (%4.7), eşinin izin vermemesi (%4.7) olarak açıklanmaktadır (s. 96). Bu noktada sendikal yapının olumsuz özelliklerinin de katılımı azalttığı görülmektedir. Ayrıca üyelerin %62'si sendika yöneticilerinin kadın sorununa yeterli ilgi göstermediğini düşünmekte ve yönetimde görev almak istediğini belirtenlerin oranı %47'yi bulmaktadır (s. 106-7). Ancak görev almak isteyen kadınlar sendikal politikanın erkeklere özgü tarzda yapıldığını, yönetim kadrolarının gruplararası pazarlıklar sonucu belirlendiğini, bu yüzden kadınların şansı olmadığını söylemektedir.

Araştırmanın bir diğer ilginç bulgusu, sendika üyesi olmayan kadın öğretmenlerin %68.1'inin sendikaya üye olmak istemediğini belirtmesi ve bunun nedenleri arasında öncelikle sendika içindeki gruplaşmaları onaylamadığını (%36.1) dile getirmesidir. Diğer nedenler sırasıyla sendikanın sorunları çözebileceğine inanmamak (%25.7), ev işi çocuk bakımı sorumluluklarından zaman bulamamak (%12.8), sendikalar hakkında bilgi sahibi olmamaktır (%9.1) (s. 145-7). Memur sendikalarında emekçilerin haklarını savunmak temelinde geniş kapsamlı ve uzlaşmaya dayalı bir politik mücadelenin ötesinde farklı siyasi grupların kendi saptama ve önerilerini sendikal politika olarak dayatma anlayışına duyulan tepkinin sendikaların genişleme hedefleri önünde ciddi engel oluşturduğu görülmektedir.

Sendika üyesi kadın öğretmenlerin sendikanın çözmesini istedikleri sorunlar öncelikle şunlardır: özlük haklarının korunması;

sendika ve eğitimde cinsiyet ayrımcılığına karşı bilinçli politikalar üretilmesi ve bunların yaşama geçirilmesi; ücretli doğum izni, süt izni vb. konularda kadınların talepleri doğrultusunda çaba harcanması; kreş ve çocuk bakımevlerinin açılması (s.102). Nitekim KESK'in üye sendikalardaki 5000 kadın çalışana 2002'de uyguladığı annelik hakları anketi sonuçları kadınların hamilelik sırasında ve sonrasında çeşitli sorunlarla karşılaştığını ve mevcut doğum izinlerinin süresinin çok yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır. Gerek işçi sendikalarına gerekse memur sendikalarına üye kadınların dile getirdiği sorunlar, annelik durumlarından ileri gelen sorunların öncelikli çözüm bekleyen bir alan olduğunu ortaya koymaktadır.

KESK ve üyesi sendikalar kadın üye oranlarının göreli yüksekliği ve kadınların sahip oldukları potansiyel ve mücadele azmi nedeniyle önümüzdeki dönemde kadın çalışanlar lehine kazanımların sağlanmasında önemli rol oynamaya aday gözükmektedir.

KAYNAKLAR

BM (1999), *World Survey on the Role of Women in Development*, New York.

Braithwaite, M. ve Byrne, C. (1994), *Women in Decision-Making in Trade Unions*, Brüksel: ETUC.

Cockburn, C. (1996), *Strategies for Gender Democracy, Women and the European Social Dialogue*, V/A/3 Equal Opportunities Unit-V/D/2, Industrial Relations and Labor Law, Lüksemburg: European Commission.

Çanakçı, İ. ve Çelenkoğlu, A. (1995), "Sectoral Investments and Employment Trends in the Turkish Economy", *Investment and Labor Market in Turkey* içinde, Bulutay, T. (der.), Ankara: DİE.

Çetik, M. ve Akkaya Y. (1999), *Türkiye'de Endüstri İlişkileri*, İstanbul: FES-Tarih Vakfi.

Çınar E. M. (1994), "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Home-working Women in Istanbul, Turkey", *World Development*, cilt 22, No.3.

Demirel, A. ve diğ. (1999), *Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi*, Ankara: KSSGM.

Devlet İstatistik Enstitüsü-DİE (1996), *1990'lı Yıllarda Türkiye'de Kadın*, Ankara: DİE.

— (1999), *Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları*, Nisan 1999, Ankara: DİE.

— (2002), *die.gov.tr/Turkish/sonist/isgücü/ 27050211-212-213-2t1-2t2.gif*

Emekli Sandığı (2002), *emekli.gov.tr/ISTATISTIK/istirakci.html#i1*

Eraydın, A. ve Erendil, A. (1998), "Ekonomik Başarının Yükünü Üstlenenler: Dış Pazarlarda Rekabet Gücü Kazanan Konfeksiyon Sanayiinde Kadın Emeği", *Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişmeler* içinde, Özbay, F. (der.), İstanbul: KSSGM-İKGV.

ETUC (1995), *Action Plan for European Women Trade Unionists*, Brüksel.

ETUI (1987), *Women and Trade Unions in Western Europe*, Brüksel: European Trade Union Institute.

— (1993), *Trade Union Membership in Western Europe*, Info 38, Brüksel: European Trade Union Institute.

ICFTU (1991), *Equality : The Continuing Challenge, Strategies for Success*, Brüksel.

— (1996), *Fly Women*, No: 1,2, Brüksel.

Lawrence, E. (1994), *Gender and Trade Unions*, Londra: Taylor & Francis.

Lordoğlu, K. (1990), *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması*, İstanbul: FES.

Mehra, R. ve Gammage, S. (1999), "Trends, Countertrends, and Gaps in Women's Employment", *World Development*, cilt 27, No: 3.

Petrol-İş Sendikası (2000), *Petrol-İş Yıllığı '97-'99*, İstanbul.

Redclift, N. ve Sinclair T. (1991), *Working Women, International Prospectives on Labor and Gender and Ideology*, Londra: Routledge.

Rees, T. (1992), *Women and the Labor Market*, Londra: Routledge.

Standing, G. (1989), "Global Feminization through Flexible Labor", *World Development*, cilt 17, No: 17.

— (1999), "Global Feminization Through Flexible Labor: A Theme Revisited", *World Development*, cilt 27, No: 3.

Şenses, F. (1990), *Alternative Trade and Industrialization and Employment in the Turkish Manufacturing Sector*, İstanbul: FES.

— (1994), "The Stabilization and Structural Adjustment Program and the Process of Turkish Industrialization: Main Policies and Their Impact", *Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context* içinde, Şenses F. (der.), Londra: Greenwood Press.

Toksöz, G. ve Erdoğdu S. (1998), *Sendikacı Kadın Kimliği*, Ankara: İmge.

Türkoğlu H. (1999), "Kadın Öğretmenler ve Sendikal Katılım 'Eğitim-Sen Örneği'", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Walton, J. (1991), "Women Shop Stewards in a County Branch of NALGO", *Working Women* içinde, Redclift, N. ve Sinclair, T. (der.), Londra: Routledge.

"Sindrella'nın Pazara Yolculuğu"[1]

Toplumsal Cinsiyet Rolleri, Aile ve Kadının İşgücüne Katılımı Üzerine Bir Deneme

Saniye Dedeoğlu

FEMİNİST ARAŞTIRMALARIN temel hedeflerinden biri, kadınların üretim süreçlerine katılımlarının aile içindeki konumlarında yarattığı değişiklikleri incelemek olagelmiştir. Kadınların liberalizasyonu ya da özgürleşmesi olarak adlandırılan bu değişimlerin, yani kadınların önce kamusal ondan sonra da özel alanda ikincil cins olarak kurumsallaşan 'kadınlık' konumlarındaki değişimlerin ancak üretim alanındaki görünürlüklerinin artması ile sağlanabileceği feminist literatürün gizil varsayımı olmuştur. İşte bu varsayım nedeniyle, kamusal alanda kadın varlığının sayıca tespiti ve bu artan sayının ev içi rolleri nasıl kadın lehine dönüştürdüğü ya da dönüştürebileceği, feminist araştırmaların temel taşlarındandır. Örneğin, gelişmekte olan ülkelerde kadınların sınai üretime katılımını inceleyen geniş bir feminist literatürün asıl sorunsalı, çalışma yaşamının kadının ev-içi karar alma mekanizmalarına katılımını nasıl etkilediğini incelemektir.

Bu temel çıkarsamadan hareketle, bu yazıda yapmak istediğim ise yukarıdaki yaklaşımı baş aşağı ederek, Türkiye'de toplumsal cinsiyet rollerinin ve kadının ev içindeki rollerinin kadınların emek piyasalarına katılımını nasıl etkilediğini irdelemektir. İlk bakışta statik bir analiz gibi görünse de, kadının işgücüne katılımını bu bakış açısından incelemek, Türkiye'deki emek piyasalarının işleyişi ile ilgili önemli ipuçları verecektir. Yazıda temel olarak kullanacağım bu

1. Bu başlık B. Einhorn'un *Cindrella Goes to Market* adlı çalışmasının başlığından uyarlanmıştır.

perspektif aynı zamanda; Türkiye özelinde yaşanan toplumsal modernleşme sürecinin yarattığı sosyal dönüşümleri üretim ve yeniden üretim alanları arasında bir köprü kurarak, bu sürecin sonuçlarını kadın bakış açısından yeniden inceleme ve analiz etme fırsatı verecektir. Aslında yazının temel sonuçlarından biri, ailenin yapısı, ihtiyaçları ve belli ölçülerde bu ihtiyaçlar etrafında şekillenen aile içi ilişkilerin, kadınların emek piyasasına katılımı ve bu katılımın biçimleri üzerinde çok önemli bir etkisi olduğudur. Bu bağlamda, emek piyasaları toplumsal cinsiyet ilişkilerinin izlerini taşıyan ve içinde bulunduğu toplumsal örüntüden soyutlanamayan sosyal bir kurum olarak ele alınacaktır.

Türkiye'de Aile Yapısı[2] ve Modernleşme

Türkiye'de toplumsal değişimi analiz etmeye çalışan hemen her araştırmacının vurguladığı ve toplumda köklü değişimlerin göstergesi olarak kullandığı en belirgin dönüşüm, Türkiye'nin çok kısa bir dönem içinde inanılmaz boyutlarda yaşadığı kırdan kente göç olgusudur. Kente göç, toplumda birçok dönüşümün ortaya çıkacağının sinyalini vermektedir. Üretimin tarımdan sanayi ve hizmet sektörlerine kaydığı, nüfusun artık daha çok kentsel alanlarda yaşayacağı, üretim formatının değişmesiyle birlikte sınıflar arası ve sınıf içi ilişkilerin dönüşeceği, toplumsal değişimin devlet ve politik yapı üzerine etkileri ve yine aile içi ve aileler arasındaki ilişkilerin dönüşeceği ve belki de bu yazı için en önemlisi kadın-erkek arasındaki ve kadının sosyal çevresiyle ve toplumla kurduğu ilişkilerin farklılaşacağı gibi noktalar toplumsal dönüşümün bazı alanlarına işaret etmektedir.

Türkiye'de yaşanan göçle birlikte aile yapısında ortaya çıkan değişimlerin boyutu ve toplumsal yapıdaki yerinin neler olduğu tartış-

2. Birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Türkiye'de de kapitalizmin gelişimi ve modernleşme süreci hem var olan aile yapısı üzerinde hem de kadın istihdamındaki genel trendler üzerinde belirleyici olmaktadır. Burada yapmak istediğim ise bu makro ya da yapısal değişmeleri tek tek açıklamak değil, daha çok ailenin ve kadın istihdamının bu yapısal dönüşümler içinde ne tür biçimler alarak birbirlerini etkilediklerini.

maları, 1960'lı yılların başından beri Türkiye'deki sosyolojik tartışmaların önemli alanlarından biri olmuştur.[3] Aile yapısında yaşanan değişmeleri incelemenin önemli araçlarından biri, ekonomik kalkınma ile birlikte değişen toprak ya da mülk sahipliğidir. Timur'un 1968 yılındaki ulusal araştırma sonuçlarını kullanarak yaptığı çalışma, aile genişliği ve toprak sahipliği arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu çalışmanın sonuçlarına göre topraksız tarım işçileri arasında çekirdek ailenin oranı %79'a ulaşmaktayken; toprak sahibi çiftçilerde bu oran %44'tür. Kentsel mekânlarda ise, çekirdek ailenin oranı profesyonel olarak çalışanlar ve devlet memurları arasında %77'lik bir orana ulaşmaktadır. Aile yapısındaki değişimin altında yatan en önemli itici faktör, genel olarak değişen üretim ve mülkiyet ilişkileridir.

Modernleşme teorisinin yukarıda bahsedilen varsayımları hem teorik olarak hem de ampirik bulgulara dayanarak eleştirilmektedir. Türkiye verilerine dayanarak yapılan çalışmalar da bu eleştirel saflarda yer almıştır. Örneğin, Duben ve Behar'ın İstanbul hanelerine ilişkin yaptıkları çalışmada, 19. yüzyılın sonunda İstanbul'da çekirdek ailelerin çoğunlukta olduğunu, geniş ailenin ise daha çok gelir düzeyi yüksek kesimlerde yoğunlaştığını vurgulamaktadırlar (Duben ve Behar 1996). Ayrıca yine aynı zamanlarda, boşanmış ya da hiç evlenmemiş yalnız yaşayan kadınlardan oluşan ihmal edilemeyecek oranda ailelerin varlığına işaret etmektedirler. Buna karşılık günümüzde yalnız kadınların oranı tam tersine önemli ölçüde düşük çıkmaktadır. Türkiye'deki aile yapısı ele alındığında, modernleşme yaklaşımına yöneltilebilecek ikinci eleştiri ise geniş ailenin ilişkisel varoluşunun aslında çekirdek aile yapısında da devam ettiğidir.

3. Türkiye'de aile yapısında ortaya çıkan değişmelere ilişkin teorik tartışmaların seyri; genelde modernleşme sürecini gelişmekte olan ülkeler için analiz eden teorilere benzerlik göstermektedir. Genel bir başlık altında, modernleşme ya da evrimleşme teorisi olarak adlandıracağımız bu teoriler; modernleşme ile birlikte geniş aileden çekirdek aileye doğru bir değişim olduğunu göstermektedir. Aile yapısında yaşanacak dönüşüm varsayımı iki nedenle bu teorinin merkezinde durmaktadır: Birincisi, aile yapısında meydana gelecek dönüşüm modernleşmenin mihenk taşı olarak görülmektedir. İkincisi, bu dönüşüm kadınların kurtuluşu ya da diğer bir deyişle daha eşitlikçi bir toplumda yaşamalarını sağlayacak faktörlerden biri olarak görülmektedir. Aile ve kadın emeği arasındaki ilişkileri inceleyen teorilerin kısa bir özeti için bkz. Dedeoğlu (2000).

Kentsel alanlarda ortaya çıkan genel eğilimde ise, ailelerin genel yapısı çekirdek olsa dahi, güçlü akrabalık ve hemşehrilik bağları ve geniş ailenin ilişkisel yapısı devam etmektedir (Kıray, 1985).

Aile yapısında zaman içinde meydana gelen dönüşümleri, modernleşme teorisinin öngördüğü gibi ya çekirdek ya da geniş aile tanımlaması içinde incelemek yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, toplumda egemen aile yapısını incelemek için, ailede var olan hâkim ilişki tarzının belirli tarihsel ve kültürel ortamda ve toplumsal yeniden üretimini sağlayan ilişkiler bütünü içinde ele alınması gerekmektedir. Bu bakış açısı bize hane halkı içinde yaşanan dönüşümü ve ilişkileri daha iyi anlama, aileyi dönüşen ve esnek sosyal bir kurum olarak algılama fırsatı vermektedir. Kıray (1985) aileyi bir tampon kurum olarak görmektedir; ona göre bu kurum kendi işlevini dönüştürerek, toplumsal dönüşüm sürecinde yaratılan yeni talepleri karşılamakta ve aynı zamanda çeşitli yollarla bireylerinin güvenliklerini sağlamayı sürdürmektedir.

Bu vurgudan hareketle, Türkiye'deki hane halkı büyülüklerine bakarak egemen ilişki tarzını anlamanın pek mümkün görünmediği söylenebilir. İstatistiksel veriler Türkiye'deki bütün ailelerin %70' ten fazlasının çekirdek aile olduğunu göstermektedir. Hane halkı büyüklüğü ise, 1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, 4.9 kişidir (Güvenen 1999). Fakat aileler ayrı mekânlarda yaşasalar bile, geniş aile hâlâ güçlü bir kültürel yapı olarak durmaktadır (Kandiyoti 1988: 278). Abadan-Unat bu tip aileleri 'fonksiyonel olarak geniş aile' olarak adlandırmaktadır (Abadan-Unat 1986: 186). Türkiye gerçeğinde ortaya çıkan bu yapı, aile tipinin geniş aileden çekirdek aileye doğru bir dönüşüm göstermiş olmasına rağmen, çekirdek ailelerin işleyişini ve varoluşunu yönlendiren ilişkilerin daha çok geniş ailelerde yaşananlara benzediğini göstermektedir.

Türkiye'de kırdan kente yoğun bir şekilde yaşanan göçün ailenin formasyonu ve aileyi çevreleyen sosyal ilişkileri nasıl etkilediğini çeşitli yazarlar farklı açılardan incelemişlerdir. Kongar'ın çalışması, kentsel alana yeni gelen göçmen ailelerin yaşadığı sosyal ve kültürel değişim hakkında bize modernist teori perspektifinden ipuçları vermektedir. Kongar'a göre bu ailelerin yaşadıkları en önemli değişim şudur: "... göçmen aileler kendilerini kentsel atmosfere çabucak uydurmakta ve akrabalık ilişkilerine bağlanmaktan vazgeçmektedir-

ler" (Kongar 1976: 215). Bu aileler kırsal alanda var olan akrabalık ilişkilerinin yerine, yeni bir sosyoekonomik ortamda yaşabilmek ve varolabilmek için, daha çok formel kurumları, işyerlerinde edinilen arkadaşları ve komşuluk ilişkilerini geçirirler. Kongar'ın tartışmasında da açıkça görüldüğü gibi modernist literatür kente göç eden ailelerin belli bir süreden sonra şehir yaşamına adapte olacağını varsaymaktadır. Vergin ise daha farklı bir görüşü savunmakta ve şunu iddia etmektedir: kentleşme akrabalık ilişkilerinin ya da başka bir deyişle anonim ilişkilerin çözülmesine yol açmamıştır. "Ailede doğrusal bir değişimi öngören evrimci teorilerin aksine, farklı değişim yönlerini öngören bir model aile yapısında muhtelif değişimlerin olabileceğini hesaplayabilmektedir" (Vergin 1985: 574).

Türkiye kentlerinde yaşananlar Vergin'in görüşünü desteklemektedir. Her ne kadar köylerdeki ilişkiler birebir yaşanmıyor da olsa, Dubetsky'nin de gösterdiği gibi, şehre göçle birlikte göçmen aileler tarafından geliştirilen kişisel ve sosyal ilişki ağları güncelliğini korumaktadır. Dubetsky, akrabalık ve yerel fabrika organizasyonu üzerine yaptığı çalışmasında gösterdiği üzere; kırdan kente göçle birlikte, şehre gelen aileler hem geniş aile formatına dayalı ilişkileri korumakta hem de "hemşerilik" olarak adlandırılan yeni bir tür akrabalık bağı geliştirmektedirler (Dubetsky 1976). Merkezinde güven ve karşılıklı yardımlaşmanın yattığı hemşerilik ilişkileri, ilk kuşak göçmenler için kentsel hayatın her aşamasında yaşamsal bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda, formel kurumların hızlı kentleşme ile hayata geçmediği bir ortamda bu sosyal bağlar göçmen ailelerin yaşam yerlerini seçmelerinden kentteki iş olanaklarına ulaşmalarına kadar birçok alanda çok etkili olmaktadır. Erder (1996), Ümraniye üzerine yaptığı araştırmasında, çeşitli mahallerin İstanbul'a aynı yörelerden gelen akraba ve hemşerilerden oluştuğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra, yine belli mesleklerin belli yöreden gelenler tarafından egemenlik altına alındığı görülmektedir.

Kente göçle birlikte oluşturulan bu yeni ve özgün sosyal ilişki tarzlarının kadınlar ve kadınların istihdamına olan etkileri ise ilginç sonuçlar doğurmaktadır. Daha ileride detaylı olarak inceleneceği gibi kentte yaşamak kadınlar açısından hem yeni fırsatlar hem de yeni kuşatılmışlıklar anlamına gelmektedir. Örneğin, kadınların endüstriyel istihdama katılımları, başka ülke verileriyle karşılaştırıldı-

ğında daha sınırlı olmakla beraber, kırsal alana oranla iş olanakları çeşitlenmektedir. Fakat burada belirtilmesi gereken temel nokta, yeni iş koşullarının daha çok enformel sektörde artış göstermesidir. Çalışma koşullarının kötü olduğu ve genellikle daha az ücret ödendiği enformel sektörde, kadın işgücünün önemli bir yer tuttuğunu ve kadınlık konumunun belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda en çarpıcı bulgular, İstanbul'da evde parçabaşı üretim yapan gecekondulu kadınları inceleyen White'dan gelmektedir. White, Dubetsky'in bulgularından hareketle bu hemşehrilik ve akrabalık ilişkilerinin kadınların çalışma yaşamını nasıl etkilediğini incelemektedir. White'in bulguları yazının ilerleyen aşamalarında daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Toplumsal Cinsiyet İlişkileri ve Hane Halkı Organizasyonu

Türkiye'de kadın istihdamı ve hane halkı arasındaki ilişkinin boyutlarını daha yakından irdelemeye geçmeden önce, aile içindeki ilişkiler yoluyla yeniden üretilen ve devam ettirilen toplumsal cinsiyet ilişkilerine bir göz atmamız anlamlı olacaktır. Türkiye'deki aile yapısı, aile yaşamını düzenleyen günlük yapısal format anlamında oluşumu ve biçimi farklılıklar gösterse bile, Kandiyoti'nin klasik ataerkil aile olarak tanımladığı aile yapısıyla genel anlamda benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlik kendini daha çok, ataerkil aile yapısında var olan egemenlik ve kontrol biçimlerinde bulmaktadır. Ataerkil geniş ailede yaşlı erkek, genç erkekleri de içerecek biçimde ailenin bütün üyeleri üzerinde bir otoriteye sahiptir. Genç gelin, başka bir erkeğin reis olduğu bir aileye ve kocasının yakın kadın akrabalarının (kocasının annesi, kız kardeşi, vb.) kendisi üzerinde önemli derecede bir güç uyguladığı bir aileye getirilir.

Bu sosyal yapı içinde hem erkekler hem de kadınlar evliliğin gerekli olduğuna inanarak sosyalleşirler ve evlilik hem erkeğin hem de kadının toplumun bir üyesi olarak kimlik kazanmalarında önemli bir rol oynar. Evli bir kadın saygı duyulacak bir kadındır ve aynı zamanda fikirleri benzer durumdaki kişiler içinde belli bir önem taşımaktadır. Kontrollü ve kısıtlanmış bir şekilde de olsa evlilik kadına belli bir statü kazandırmaktadır. Delaney bu durumu şöyle vurgulamaktadır: "Evli olmayan kadın sosyal olarak tamamen görünmez-

dir" (Delaney 1987: 42). Karı ve koca arasındaki ilişki daha çok görevler ve sorumluluklar temelinde kurulmakta, erkek evin ekmeğini kazanmakla ve ailesinin geçimini sağlamakla yükümlüyken, kadın annelik, bakım ve beslenme gibi temel ev içi faaliyetlerden sorumlu olmaktadır.

Kandiyoti ataerkil ailedeki egemen ilişkilerin kadının emeğine hem el koyduğunu, hem de kadının emeğini ve ailenin devamlılığı için yaptığı katkıları görünmez kıldığını ileri sürmektedir (Kandiyoti 1988: 279). Kandiyoti tartışmayı bir adım öteye taşıyarak, böyle otoriter bir yapı içinde kadının konumunu ve gücünü değerlendirirken çok önemli bir vurgu yapmakta ve kadınların ataerkil ilişkiler ağı içinde sadece pasif ve boyun eğen kişilikler olmadığını; kadınların "ataerkil pazarlık" yapan bireyler olduğunu ve var olan toplumsal cinsiyet ideolojisi içinde belli anlamlarda güçlü olduklarını ve manevra alanları olduğunu vurgulamaktadır. Bu pazarlık aşaması, genelde kadının var olan sistemi içselleştirmesiyle sonuçlansa bile, Kandiyoti'nin sunduğu perspektifin kadınların toplumsal çerçeve içinde aktif birer aktör olarak tanımlanması açısından önemli olduğunu düşünüyorum. Yaşanan süreçte eve gelen gelin erkek çocuk doğurmakla ev içinde hem statü kazanmakta hem de ekonomik olarak kendisini güvenceye almaktadırlar. Gençken yaşanan zorluklar zaman içinde kayınvalidelerin gelinleri üzerinde kurdukları otorite ve kontrol ile bir şekilde hafifletilmektedir. Kadınların yaşam döngüsü içinde zamanla değişen güçlerinin doğasının incelenmesi bir kadının başka bir kadın üzerinde kurduğu egemenlik ilişkisini açığa çıkarmaktadır.

Kandiyoti, aile içinde kadının gücünün ve otoritesinin doğası ve kadınların erkeklere olan ekonomik bağımlılıkları düşünüldüğünde, klasik ataerkil yapı içinde kadınların güvenliklerini sağlamak için kocalarının ya da oğullarının sevgilerini manipüle ettiklerini öne sürmektedir. Bu durum kadınları tutucu bir eğilim içine sokmakta ve var olan eşitsizlik üzerine kurulu ilişkinin devamlılığına ve içselleştirilmesine yol açmaktadır (Kandiyoti 1988: 280). Öte yandan White bu durumu kadınla erkek arasında olan bir pazarlık sürecinden öteye taşıyarak şöyle söylemektedir (White 1994: 61):

> ...bu pazarlık daha çok grupla kişi arasında olan bir pazarlık olarak görülebilir ve evlilik bağıyla oluşan aile bu toplumun bir parçasıdır. Anne,

komşu ve eş olarak topluluğun moral ve emeğe ilişkin sorumluluklarını yerine getirmekle, kadın grup güvenliğinin ve devamlılığının dayandığı karşılıklı sorumluluklar ağı içinde olmak isteğini göstermektedir.

Toplumsal cinsiyet ilişkileri kadın ve erkeğin sadece dişil ve eril olmadığı fakat aynı zamana anne ve baba, kız çocuk ve erkek çocuk, karı ve koca olduğu bir sosyal ilişkiler toplamını ifade etmektedir. White, kadınların bir dizi kompleks sömürü ilişkisinin içinde bulunduğunu belirtmektedir, ama bu ilişkiler aynı zamanda akrabalık ve komşuluk etrafında gelişen karşılıklı güven ve dayanışma ilişkileridir. Topluluk içinde geliştirilen bu ilişkilerin, kadınlar için erkeklerin ve oğulların sevgisinin manipüle edilmesi kadar önem taşıdığı ve bireyin yaşamının devamı için önemli olduğu söylenmektedir. White'ın analizinde toplumsal cinsiyet rollerinin belirlenmesinde sadece kadın-erkek arasındaki ilişki değil, akrabalık-hemşerilik ilişkileri de önemli bir rol oynamaktadır. Kadının işgücüne katılımının daha çok enformel işlerde olduğu düşünülürse, akrabalık-hemşerilik ilişkileri işçi-işveren ilişkilerini düzenlemede kilit öneme sahip olduğundan, kadınların iş hayatını yakından etkilemektedir (White 1994). Kadınların çalışma yaşamlarının bu ilişkiler bütünü içinde gerçekleşmesi, kadının emek gücüne katılımının niteliğini ve bunun aile ile etkileşimini anlamak için önemli ipuçları vermektedir. Fakat bu ipuçlarını daha yakından incelemeden önce, Türkiye'de kadın istihdamının makro boyutlarına bakmakta fayda olduğunu düşünüyorum.

Aile, Toplumsal Cinsiyet ve İstihdam İlişkileri

Yukarıda aile organizasyonu ve toplumsal cinsiyet rollerinin değişen toplumsal yapı içindeki yerini ve durumunu belirtmeye çalıştım. Kadınların bir toplumdaki ev içi konumları ve toplumsal cinsiyet rolleri birbiriyle yakın ilişkide olan bir dizi sosyal ve bireysel faktör tarafından belirlenir. Hal böyleyken, kadınların emek piyasasına girmesinde hem kadının aile içi konumu hem de var olan toplumsal cinsiyet rolleri önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü bu iki faktör, o toplumda kadınların ne yapıp ne yapmaması gerektiği ve kadınlardan beklenen davranışların neler olduğu konusunda belirleyici olmaktadır. Özellikle aile, Anker ve Hein'e göre, kadınların çalışma-

sında sadece kültürel ve sosyal değerler yoluyla etkili olmamakta, aynı zamanda kadınların hayatları üzerinde önemli bir karar alma aracı olarak da etkin olmaktadır (Anker ve Hein 1986). Çünkü ailenin organizasyonu, aile içi kaynak aktarma ve karar alma mekanizmaları ile ev içinde ve dışında kimin ne alacağı ya da ne yapacağı gibi sorunların çözüldüğü yerdir. Bu süreçlerin kadınların hayatları üzerine etkisi, onların beslenmelerinden eğitimlerine, ortalama yaşam sürelerine kadar birçok şeyi kapsamaktadır. İşte bu etkilerin, çalışan kadınları nasıl etkilediğini anlamak için öncelikle Türkiye'deki kadın istihdamının genel özelliklerine kısaca bir bakmak gerekmektedir.

Kadın İstihdamının Genel Özellikleri

Bu bölümde kentte yaşayan kadınların istihdamı ve hane halkı arasındaki etkileşimin boyutlarını, endüstriyel işgücüne formel ya da enformel yollardan katılan kadınlar üzerine yapılan çalışmalar çerçevesinde incelemeye çalışacağım. Resmi istatistiklere göre, yalnızca 10 yetişkin kadından 3'ü ev dışında ücretli bir işte çalışırken, bu rakam erkeklerde 7'ye çıkmaktadır. Bu durum bir başka şekilde şöyle ifade bulmaktadır: 10 kadından 7'si ücretsiz aile işçisi yani ev kadını olarak hesaplanmaktadır (DİE 1996). Ücretli işlerde çalışan kadınların ortalama maaşlarının erkeklerin maaşlarından daha düşük olması ve kadınların sosyal güvenlik dışında çalışma oranının daha yüksek olması, kadın işgücünün genel özellikleri olarak sıralanabilir (Kasnakoğlu ve Dayıoğlu 1997). İşgücü verilerinin tarihsel incelemesi kadınların işgücüne katılım oranlarının 1955 yılında %70 iken 1990'larda %30'a düştüğünü göstermektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 2002 yılı II. dönem hane halkı işgücü verilerinde ise, Türkiye'de 15 yaş ve üzeri çalışabilir durumdaki 23.3 milyon kadın nüfusun sadece 5.9 milyonu (%25.5) çalışıyor. Çalışabilir durumdaki 19.1 milyon kadının %61.2'si ise ev kadını ya da çalışmıyor olarak görünmektedir (DİE 2002).

Kadınların işgücüne katılımlarının düşük artışlar göstermesinin arkasında birbirine bağlı iki sebep olduğu görülebilir. Birinci sebep, tarımsal alanlardaki üretimin mekanizasyonun, tarımla uğraşanların sayısını oransal olarak azaltmış, dolayısıyla köyden kente göç olgu-

sunu başlatmış olmasıdır. İkinci sebep ise, sanayi sektörünün tarımdan kopan fazla emek arzını emecek kadar istihdam fırsatı ve kapasitesi yaratamamasıdır. İstatistik kayıtlarında genellikle tarımsal üretimde çalışan ücretsiz aile işçisi olarak geçen kadınlar, şehre göçle birlikte emek piyasasına girmeyip ev kadını olarak kaldılar. Bu verileri incelerken, göz ardı edilmeyecek çok önemli bir olgu ortaya çıkmaktadır. İdeolojik ve sosyal faktörler kadınların tarımsal üretimdeki payının, ev işlerinin bir uzantısı gibi görülmesine ve ücretine el konulmasına yol açarken, kentte yaşayan kadınların endüstri ya da servis sektöründe çalışmasını da imkânsız kılmaktadır. Bu olgu, sosyal ve ideolojik faktörlerin ekonomik faktörler kadar kadın istihdamını yakından etkilediğini göstermektedir. Ekonomi büyüdükçe kadının işgücüne katılımını azaltan bir diğer faktör ise istatistikler tarımsal alanlarda yaşayan bütün kadınları aktif olarak işgücüne katılıyor olarak hesaplarken, kentsel alanlarda yaşayan kadınların, belli anlamlarda ücretli işlerle uğraşsalar bile ev kadını olarak kayıtlara geçmesidir.

Bu alanda ilgiye değer bir diğer olgu ise kadınların görünmez emeği konusudur. Kadınların *'iş'* olarak kavramlaştırdıkları uğraşların ancak fabrikalarda yapılan işe tekabül ettiğini araştırmacılar vurgulamışlardır (Özbay 1990; White 1994). Evde yapılan elişleri ya da parça-başı işler para karşılığı yapılıp satılsa bile, kadınlar tarafından iş olarak nitelendirilmemekte, boş zaman faaliyetleri olarak görülmektedir. Özbay, Ereğli'de yaptığı çalışmada, kendini ev kadını olarak tanımlayan kadınlarla derinlemesine görüşme yaptığında, son zamanlarda kazanç getiren bir iş yapıp yapmadığı sorulan kadınların bir çoğunun çiftçilik, sebze satıcılığı, dikiş, gündelikçi işçilik gibi işlerde çalıştıklarını ortaya çıkarmıştır (Özbay 1990). Burada altı çizilmesi gereken olgu, kadınların ücretli iş ile para karşılığı yapılan ve biraz da onların ev içi faaliyetlerinin uzantısı gibi algılanan işler arasında yaptığı ayrımdır. Bu sadece toplumsal değer yargılarının kadınların yaptığı işlere yüklediği değerin düşüklüğüne değil, aynı zamanda kadınların kendi üretimlerini nasıl algıladıklarına ilişkin ilginç bir durumdur.

İşgücü içindeki kadınların yaş dağılımına bakıldığı zaman, 12-19 yaşlarında bekâr kadınlardan oluşan grupta katılımın arttığı, 20-24 yaşlarında ise katılımın en yüksek noktasına ulaştığı görülmektedir.

Kadınlar 30'lu yaşlara gelip evlendiklerinde ve çocuk doğurduklarında bu katılım düşmeye başlamakta, 35-44 yaş grubunun işgücüne katılımı ise daha yüksek bir oran göstermektedir, çünkü çocukları büyüyen kadınlar yine işgücüne katılmaktadır (Özar 1994; Özbay 1994). 50'li yaşlarda katılım oranı yine düşüktür. Türkiye'de, kadınların ücretli işte çalışma süreleri ortalama olarak 8 yıl ile sınırlı kalmaktadır. Fakat kadınların yarısından fazlası evlilik ve hamilelik öncesi yaklaşık 5 yıl kadar çalışmaktadırlar (Özar 1994).

Kadınların çalışma yaşamına sektörel olarak katılımları incelendiğinde, iki temel sektörün öne çıktığını görmekteyiz. Bunlardan ilki kadınların tarımsal üretime katılma biçimidir. Kadınların tarımsal üretime katılımları daha çok ücretsiz aile işçisi olarak ortaya çıkmakta ve kadınların payları zamanla erkeklere göre oransal olarak yükselmektedir. Tarımsal alanlarda toprak mülkiyeti daha çok küçük toprak sahipliği şeklinde olduğundan, burada ücretsiz aile işçiliği belirleyicidir. Tarımın milli gelir içindeki payı 1955'te %77 iken, sanayi üretiminin payının ve şehirleşmenin artmasıyla birlikte 1990'da %53'e gerilemiş, kadınların tarımsal işgücü içindeki payı artış eğilimi göstererek 1990'da %55'e yükselmiştir (Özar 1994). Tarımda mekanizasyonla birlikte, bazı araştırmalar kadınların tarımsal mekânlardaki faaliyetlerinin, tarım dışı faaliyetlere kaymaya başladığına dikkat çekmektedirler. Sermaye yoğun tahıl üretiminin yapıldığı alanlarda halı dokumacılığı kadınların temel faaliyetlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır (Berik 1987).

Sosyal dönüşümünle birlikte tarımsal alanlarda kadınların statülerinde ve iş yüklerinde önemli dönüşümler gözlenmiştir. Kapitalist sistemin yayılması, kadınların ev içi yeniden üretim ve tarımsal üretime koydukları emek zamanı üzerinde çeşitli etkiler yapmaktadır. Bu etkilerden biri, kadınların ev işlerine ayırdıkları zamanı, bu alanda yapılan işleri teknolojik aletlere bırakarak veya ev içinde üretilen malların metalaşmasıyla, pazardan alınmasını mümkün kılarak azaltmaktadır. Bir diğer etki ise tarımsal üretime ayrılan emekte ortaya çıkmakta ve ağırlıkla küçük toprak sahipliğinde tarımsal işgücü feminize olmaktadır. Tarımda artan teknolojiyle birlikte erkekler, kadınları arkada bırakarak alternatif gelir kaynakları için kente giderken, kadınlar tarımsal üretimin tek sorumlusu olarak kalmaktadırlar. Bu durum kadınlar için daha çok otonomi anlamına gelme-

mekle birlikte, kırsal kesimde yaşayan kadın tarımsal üretimin bütün yükünü omuzlamaktadır. Bütün bu açıklamalar, tarımsal üretimin devamının ancak kadınların daha şiddetli bir şekilde sömürülmesi ve boyunduruk altına alınmasıyla sağlandığına işaret etmektedir (Kandiyoti 1989).

Burada incelemek istediğim ikinci grup ise, kentte yaşayan düşük gelirli ailelere mensup çalışan kadınlardır. Bu gruptaki kadın işgücünü etkileyen en önemli gelişmelerden biri, 1970 ve 80'lerde birçok gelişmekte olan ülkede, düşük ücretli emeğin kullanıldığı emek yoğun sektörlerin ekonomideki ağırlığını artıran ihracata yönelik sanayileşme stratejisinin uygulanmaya başlanmasıdır. Bu gelişme, kadınların işgücüne olan katılımlarım hızla artırmış ve işgücünün feminize olması diye adlandırılmıştır. Fakat Türkiye'de ihracata yönelik üretimin ve küresel piyasalarla entegrasyonun artmasına rağmen, kadınların sanayi işgücü içindeki oranında paralel bir dönüşüm yaşanmamış ve kadınların katılım oranı düşük düzeyini korumuştur. 1985'ten bu yana kadınların imalat sanayiinde çalışan işgücü içindeki payı %17 civarında kalmıştır. Çağatay ve Berik (1991), kamu kesimi imalat sanayii işgücünde kadın çalışanların oranında bir azalma varken, özel sektörde, özellikle ihracata yönelik sektörlerde genellikle kadın emeğinin yoğun olarak kullanılmasından dolayı ufak artışlar gözlendiğini vurgulamaktadırlar.

Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranlarının düşük olması emek piyasasındaki talep faktörlerinden sosyal değerlere, toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin ideolojiden aile faktörlerine kadar farklı değişkenlerle açıklanabilir. Kandiyoti bu olguyu, mavi yakalı aile reisinin düzenli gelire sahip olması, kadınların erken yaşta evlenmesi, çok sayıda okul-öncesi çocuk sahibi olunması, kreşlerin sınırlı olması ve kadın akrabalardan yeterli destek gelmemesi gibi faktörlerle açıklamaktadır (Kandiyoti 1982: 190). Kandiyoti'nin bu vurgusuna ters düşen gelişme ise, 1980 sonrasında işçi sınıfının gelirlerine vurulan büyük darbedir. Bu gelişme, kentli ailenin parasal gelire olan ihtiyacını artırmakta, bu gelir ya kadınların enformel çalışmasıyla karşılanmakta ya da evdeki diğer aile bireylerinin (genç erkek ve kız çocuklar) erken yaşta emek piyasasına katılmak zorunda kalmasıyla sonuçlanmaktadır. Sabit gelirli ailelerin düşen gelirlere karşı geliştirdikleri stratejilerden bir diğeri ise, kırsal alanla sürmekte

olan sıkı bağlar nedeniyle, oradan hem ayni olarak hem de nakdi olarak aktarılan kaynaklardan faydalanmaktır (Kıray 1999).

Şenyapılı'nın araştırması kentin gecekondu alanlarında ve bu alanlarda yaşayan kadınlarda yoğunlaşmaktadır. "Ailedeki kişi sayısı zamanla azalmakta olduğundan ve kızlar genç yaşlarda evlenme eğiliminde olduklarından gecekonduda yaşayan kadınlar tam zamanlı çalışma eğilimi göstermemektedir. Ne zaman ekonomik zorluklar baş gösterse, o zaman kadınlar genellikle emek piyasasına dalmaktadırlar" (Şenyapılı 1981: 209). Bu alıntının da vurguladığı gibi gecekondu alanlarında yaşayan kadınlar geçici ve uydu işgücü olarak algılanmaktadır. Şenyapılı, kadınların işgücüne bu temellerde katılmalarının hiçbir zaman kadınla erkek arasında sosyal bir eşitlik ve iş tatmini sağlamayacağını; tam tersine işgücünün organize olmamış, marjinal doğasından dolayı, kadınların daha da çok sömürüye maruz kaldıklarını belirtmektedir. Şenyapılı'nın vurgusu emek piyasasına katılımın temel itici gücünün ekonomik sıkıntılar olduğu ve kadının yaptığı işin marjinal olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Kentli işçi kadınlar üzerine yapılan araştırmalar, bu kadınların daha çok birinci ya da ikinci kuşak göçmenler olduğunu göstermektedir. Bu grubun ücretli iş piyasasında fırsatları, ancak sanayideki emek yoğun üretime dayanan düşük ücret ödeyen, monoton veya evde yapılan parça başı işler olmakta, ya da hizmet sektöründe kötü çalışma koşullarında yapılan işlerle sınırlı kalmaktadır. Daha önce de vurgulandığı gibi bu gruptaki kadınların emek piyasasına katılımı çok düşük kalmakta, fakat bu durum biraz daha yakından incelendiğinde, bu ilişkilere içkin olan bir dizi "gizli" olguyu içinde taşıdığı görülmektedir. Alt gelir gruplarından gelen ve şehirlerde yaşayan kadınlar ev dışında çalışmak için çeşitli güçlükleri aşmak zorunda kalırlar ki birçok kadın bu güçlükleri aşacak ortamı yaratamamaktadır. Bu güçlükler kadınların ev içindeki ağır sorumluklarından, geleneksel baskılardan, kadınların yapabilecekleri işlerdeki çalışma koşullarının zorluklarından ve düşük ücretlerden oluşmaktadır. Böylece, kadınlar yoğunlukla hem para kazanabilecekleri hem de evdeki sorumluluklarını yerine getirmelerine olanak veren, evlerinde yapabilecekleri enformel işlerde çalışmaktadırlar.

Türkiye'de 1980'lerde uygulamaya konan yapısal uyum programlarıyla birlikte, enformel sektörde belli alanlarda kadınların yo-

günluğu artmaya başlamıştır (Çınar 1994). Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de emek piyasaları katmanlıdır ve bu katmanlaşma kadın işçiler için bir dezavantaj yaratmaktadır. Örneğin, kadınlar düşük gelir getiren ve emek yoğun işlerde erkek işçilere oranla daha düşük ücretlerle çalışmaktadırlar. Yaşanan endüstrileşme sürecinin kentte yaşayan düşük gelirli kadınlar üzerinde yarattığı en önemli etkilerden biri, üretim sektöründe evden yapılan işlerde artışa neden olmasıyla ilişkilidir. Kente yeni gelmiş ve düşük eğitim düzeyine sahip kadınların ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldıklarında, evlerinin bütçesine maddi katkı yapmalarının en kolay yolu küçük konfeksiyon atölyelerinde ya da evde parça başı yapılan ücretli işlerden geçmektedir (Çınar 1994).

Çınar'ın tahminlerine göre 1989 yılında İstanbul'da 88 bin kadın evde parça başı iş yapmaktadır. Bu şekilde yapılan işlerin çoğu hazır-giyim ve yüksek ihracat potansiyeli olan endüstriler tarafından yaratılmaktadır. Kadınların yaptıkları bir başka çeşit enformel iş ise aile işletmelerinde yoğunlaşmaktadır. Bu alanda yapılan işin fark edilmemesinin sebebi sadece bu tür aile işletmelerindeki işbölümü ve üretimin organizasyonu değil, kadınların kendilerinin de ev işi ve ücretli iş arasında yaptıkları ayrımdır. Çınar ve diğerleri şöyle söylemektedirler: "Yapılan üretimin doğasından dolayı kadın emeğini kullanamayan işletmeler, pazar şartları kötüleştiğinde iyi performans gösterememişlerdir" (1988: 299). Kısaca, kadınların enformel sektör faaliyetleri ailenin kadın istihdamına olan etkilerini anlamak için çok önemlidir, çünkü kadınların evden iş yapmaları dışarıda ücretli bir işte çalışmalarından daha kolaydır ve bu iş kadınların ev işlerinin bir uzantısı olarak algılanmaktadır.

Çınar vasıfsız kadınların neden formel işlerde çalışmadıklarına ilişkin sosyolojik nedenler sıralamaktadır: (1) küçük çocuklu anneler için esnek çalışma saatlerinin önemi, (2) koca iznine ilişkin karşılaşılan sorunlar, (3) komşuların ve yakınların gözünde itibar yitirme, (4) erkek işçilerle karşılaştırıldığında işte yükselme ve maaş artışlarında karşılaşılan güçlükler, (5) potansiyel olarak işyerinde karşılaşılabilecek taciz olayları. Bu nedenlerin de işaret ettiği gibi, kadınların yaptıkların işin niteliğini ve emek gücüne katılmasını belirleyen faktörler kadınların yeniden üretim faaliyetleriyle ve aileyle yakından ilgilidir.

White'ın evlerinde parça başı üretim yapan kadınlar üzerine yaptığı çalışma, kadınların organize olmamış ve düşük ücret veren işlerle ilişkisinin genellikle zorunlu olarak sömürücü ve marjinal olmadığını vurgulayarak, kentte yaşayan yoksul kadınların enformel sektör faaliyetlerine alternatif bir boyut getirmektedir. White, var olan ataerkil toplumsal cinsiyet ideolojisi ve kültürel faktörlerin etkisinin, yoksul kadınların marjinal ve düşük ücretli işler yapmalarına yol açtığını vurgulamaktadır. Evden yapılan parça başı üretimde çalışmak, bu kadınların sosyal kimliklerinin oluşmasında önemli bir rol oynar. White'ın ifadesiyle "ailede ya da toplulukta olsun, emek, grup üyeliğinin vurgulandığı, tanımlandığı ve dayanışmanın üzerinde yaratıldığı sosyal değişimin aracı olan temel para birimi gibidir" (1994: 15). Bu durumda, karşılıklı güven ve dayanışma yerel toplulukta kadınların hayatını organize eden belirgin prensiplerdendir. White'ın çalışması önemlidir, çünkü genellikle sadece sömürü ilişkisi üzerine kurulduğu öne sürülen, kadınların enformel sektördeki işlerde çalışmalarına ve katılımlarına pozitif bir önem atfetmektedir.

Ailenin Kadın İstihdamı Üzerine Etkileri

Yazının daha önceki bölümlerinde de belirttiğim gibi, hem emek piyasasına farklı bireyler sağladığı, hem de bu bireylerin değişen faaliyetlerine göre kendini değiştirdiği için aile, birey ile toplum arasında önemli bir role sahiptir. Kadın istihdamı üzerindeki tek belirleyici etkiyi aile yaşantısı ve ilişkileri olarak tanımlamak bir eksikliğe işaret etmekle birlikte, kadının çalışması üzerinde ailenin değişik ve çok boyutlu etkileri olduğu bir gerçektir. Bu yazı boyunca bu etkileşimi kapalı da olsa farklı boyutlardan incelemiş bulunuyorum. Bu bölümde yapmak istediğim, kentsel alanda çalışan kadınlarla ilgili araştırmalardan yola çıkarak bu etkinin boyutlarını çizmeye çalışmaktır.

Kentsel alanda çalışan kadınlar üzerine yapılan etnografik çalışmalar genel olarak çok yetersizdir. Örneğin Ecevit'in çalışması, kadın fabrika işçisi imajının ideolojik olarak oluşturulması ve kadın işçilerin ev içindeki sorumluluklarına dikkat çekmektedir. Kadınların ne tür iş yaptıkları toplumda var olan cinsiyet ideolojilerinin bir yansıması haline dönmektedir. Çalışmaya başlayan kadınların yaptıkla-

rı işler daha çok kadınlara uygun olarak görülen işlerden oluşmakta ve böylece annelik ve kadınlık ideolojisinin bir uzantısı emek piyasalarındaki işbölümünü de yakından etkilemektedir. Bu konu hem toplumsal cinsiyet rollerinin, hem de bu rollerle emek piyasası arasında kurulan görünmez bağın anlaşılması açısından önemlidir. Çünkü bu roller sadece emek piyasasındaki kadınlaşmayı ve işbölümünü bir anlamda evde kadın ve erkek arasında var olan işbölümüne benzetmekle kalmaz, aynı zamanda bu işbölümünde ortaya çıkan değişimleri var olan toplumsal cinsiyet ideolojileri içinde yeniden tanımlar. Ecevit'in araştırması, kadınların çalışma yaşamına katılmasının ev içindeki konumlarını iyileştirmesiyle birlikte, ev içindeki cinsiyete dayalı işbölümünün neredeyse aynı kaldığını göstermektedir. Bulgular şunu göstermektedir ki, çalışan kadınlar hem ev dışında hem de ev içinde çalışmanın çifte yükünü omuzlarında taşımaktadırlar.

Türkiye'de çalışan kadınlar üzerine yapılan çalışmaların ortak bulgularından biri, ailenin erkek üyelerinin kadınların çalışmalarına "izin" vermemeleridir. Bu durum, kadınların emek piyasasına katılmalarının önünde önemli bir engel olarak durmaktadır. Koca izni olarak adlandırılabilecek bu olgu bence kadınların çalışması ve aile arasındaki etkileşimi çok iyi gösteren örneklerden biridir. Y. Ecevit'in Bursa'da fabrikada çalışan kadınlar arasında yaptığı araştırmanın bulgularına göre, görüşülen ve çalışmak için izin almakta zorluk çeken kadınların %40'ı kocalarının itirazıyla karşılaşmışlar, %40'ı babalarının ve %20'si ailenin diğer üyelerinin onayını almakta zorlanmışlardır (1991: 59). Evde çalışan kadınlar arasında yapılan araştırmada ise koca ya da babanın izin vermemesi evde çalışmaya iten en önemli etkenlerden biri olarak dile getirilmiştir (Çınar 1994). Bu durum, kadınları ücretli bir iş aramaktan alıkoymaktadır. İdeolojik olarak kocalar eğer eşleri fabrikalarda çalışırlarsa kendilerinin toplumsal saygınlıklarını yitireceklerini düşündüklerinden, eşinin veya kızının çalışmasına izin vermek bir anlamda erkeğin ailesine iyi bakamadığını herkese ilan etmesi olarak algılanmaktadır.[4]

Eraydın ve Erendil'in konfeksiyon sanayiinde çalışan kadınlar

4. Bu konu ile ilgili olarak bkz. Çınar (1994), Kümbetoğlu (1996), Lordoğlu (1990).

üzerine yaptıkları araştırmanın bulguları da, koca izni konusunun kadının çalışmasını etkileyen önemli faktörlerden biri olduğunu vurgulamaktadır. Çalışan kadınların %57.7'sinin kocası eşlerinin çalışmasından memnun değildir. Fakat çalışan kızlardan %83.7'si çalışmak konusunda hiçbir bir itirazla karşılaşmadıklarını belirtmişlerdir. Konfeksiyon sanayiinde çalışan işgücü içinde kadınların sayılarının diğer sektörlere göre yüksek olması, bu sanayideki işletmelerin küçük ölçekli ve genelde mahalle içlerinde olması ile açıklanabilir. Böylece kadınlar kendi mahallelerinde kurulan atölyelerde çalışmak için izin almakta zorlanmamaktadır. Eraydın ve Erendil'in çalışması da, görüşülenlerin %78.8'inin çalıştıkları yerde ya aileden ya da komşularından birinin bulunduğunu vurgulamış olduğunu göstermektedir (Eraydın ve Erendil 1996: 282). Kadınların çalışma yaşamına katılabilmeleri aileden ya da akrabalardan biri aynı işyerinde olduğu sürece daha kolaylaşmakta, böylelikle kadınların işyerlerindeki tavırları daha yakından takip edilebilmektedir. Aile üyelerinin ve akrabaların aynı işyerlerinde çalışmaları bir anlamda endüstrinin son zamanlarda uyguladığı işgücü bulma stratejilerinin de altını çizmektedir. Bu firmaların veya atölyelerin küçük ölçekli olması ve yüksek rekabet koşullarının varlığı ucuz emek gücüne olan bağımlılığı artırmakta, bu şekilde ucuz işgücü de ancak aile ya da akraba üyelerinin oluşturduğu "güvenilir" ucuz işgücü havuzundan sağlanmaktadır.

Kadınların ev içindeki yeniden üretim rolleri çocuk büyütmekten ev işlerine kadar geniş bir alanı kapsamakta ve onların çalışma yaşamları üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Kadınların ev dışında çalışmaya başlamasıyla birlikte, iş yüklerinin erkeklerin ev işlerine sınırlı katılımı ya da hiç katılmaması nedeniyle ikiye katlandığı birçok kez vurgulanmıştır. Türkiye'de yapılan araştırmaların verileri de benzer sonuçlar vermektedir. Kıray, evdeki yeniden üretim faaliyetlerinin tamamen kadınların sorumluluğunda olduğuna ve ücretli işte çalışsalar dahi bu alandaki anne ve eş rollerinde pek bir değişikliğe rastlanmadığına dikkat çekmektedir (Kıray 1985). Eraydın ve Erendil'in bulgularına göre, kadınların %51'i kocalarından hiçbir "yardım" olmadan bütün ev işlerini yaptıklarını, %24.1'i ise ya kız kardeşlerinden ya kaynanalarından ya da kendi annelerinden yardım gördüklerini belirtmektedirler (261). Çocuk bakımı için hem devlet

kurumlarında hem de firmalarda kreş yetersizliği olduğundan, kadınların bir çoğu çocuk bakımı için kendi kadın akrabalarından ya da komşularından yardım almaktadırlar. Burada kadınların yine karşılıklı dayanışma ve yardımlaşmaya dayalı bir sosyal ağ içinde bulunmaları onların çalışma yaşamına girmekle karşılaştıkları çelişkileri hafifletmeye yardımcı olmakta ve yaşam mücadelesini kolaylaştırmaktadır (Eraydın ve Erendil 1996)

Türkiye'nin dört büyük şehrinde yapılan bir araştırmaya göre, şu anda çalışmayan fakat hayatlarının belli bir döneminde çalışmış kadınların çalışma yaşamlarında aileyle ilgili sorumluluklarının çok önemli bir yeri olduğu vurgulanmıştır. Bu kadınlardan %52'si evlilik, hamilelik ve doğum gibi ailevi sebeplerden dolayı işlerini bırakmışlardır (Eyüboğlu ve diğ. 1998). İlkkaracan'ın (2000) bulgularında ise, şu anda çalışan ama daha önce yaptığı işi bırakan kadınlar arasında ailevi nedenle son işlerini bırakan kadınların oranı %53'e yükselmektedir. Yine İlkkaracan'ın aynı araştırmasının örneklemesinde, hayatları boyunca hiç çalışmamış kadınların %35'i ailenin erkek bireyleri tarafından çalışmaktan alıkonmuştur.

Sonuç Yerine

Bu yazının amacı aile ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kadın istihdamı üzerindeki olası etkilerini incelemekti. Teorik tartışmaların ve araştırmaların sonuçlarının gösterdiği gibi, gerek emek piyasalarının verili yapısı gerekse kadınların emek piyasasına işçi ya da çalışan olarak kendilerini hazırlamaları bir dizi sosyal değer yargısının ve toplumsal cinsiyet ideolojilerinin etkisinde gerçekleşmektedir. Bu çıkarsamadan varılacak nokta şudur: Kadın istihdamının boyutlarını incelerken sadece ekonomik teoriler yeterli olmamakta, toplumsal ve uluslararası yapısal dönüşümlerin etkisini analize dahil etmek gerekmektedir. Örneğin, küreselleşen endüstriyel üretim birçok gelişmekte olan ülkede birçok kadına iş olanağı yaratırken, bu gelişme hangi toplumda ortaya çıktıysa oradaki değerlerden ve yerel yaşantının örgütlenmesinden etkilenir hale gelmiştir. Bazı toplumlarda kadınlar yığınlar halinde kentlere göç edip bu işlerde çalışırken, bazı toplumlarda kadının endüstriyel istihdamı ancak enformel sektörde ortaya çıkabilmiştir.

İşte bu farklılıkları ve değişkenleri açıklayabilmenin bir yolu da, kadın istihdamı ve aile gibi aslında ilk bakışta birbirinden ayrılmaz görünen iki olgu arasındaki ilişkinin, çok yönlü olarak açıklanmasından geçmektedir. Türkiye örneğinde göstermeye çalıştığım gibi, aile ve kadınlık-erkeklik konumlarının sosyal varoluş biçimleri, kadınların eğitim seçiminden ev içinde karar almaya kadar birçok konuyu yakından etkilemektedir. Kadınların ne tür işlerde ve kimlerle çalıştığı, emek piyasasına katılıp katılmamaya ilişkin seçenekler, ailenin kişi sayısı ve organizasyonunun birbiriyle yakından ilgili ve etkileşim halinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de enformel sektörde çalışan kadınların sayısının, formel endüstride çalışan kadınların sayısından daha hızlı arttığı görülmektedir; bu durumda, küresel endüstriyel üretime katılmanın kadınların istihdamı açısından sonuçları, kadınların ev içindeki ağır sorumlulukları ve sosyal değer yargılarının da etkisiyle ancak enformel olarak ortaya çıkabilmektedir.

Türkiye özelinde, aile ilişkilerinin kadın istihdamına olan etkilerinin daha net ve ilişkisel bir çerçevede incelenmesi daha fazla araştırmayı gerekli kılmaktadır. Bu araştırmalar için gerekli olan perspektif, toplumsal cinsiyet ideolojisinin merkeze konduğu bir bakış açısıyla, konumlandırılmış feminist ve ilişkisel bilgi üretimini gerektirmektedir. Böylece, aile ve üretim arasındaki, kadınların hayatlarında yaşamsal değeri olan köprülerin kurulabileceğini düşünüyorum.

KAYNAKLAR

Abadan-Unat, N. (1986), *Women in the Developing World: Evidence from Turkey*, Denver: University of Denver Press.

Anker, R. ve Hein, C. (1986) (der.), *Sex Inequalities in Urban Employment in the Third World*, Houndmills, Basingstoke: Macmillan.

Berik, G. (1987), *Women Carpet Weavers in Rural Turkey: Patterns of Employment, Earnings and Status*, Cenevre: ILO.

Çağatay, N. ve Berik, G. (1991), "Transition to Export-led Growth in Turkey: Is There a Feminization of Employment?" *Capital and Class*, cilt 43, Bahar, s. 153-77.

Çınar, E. M. (1994), "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Home-Working Women in Istanbul, Turkey", *World Development*, cilt 22, no. 3, 369-80.

Çınar, E. M. ve diğ. (1988), "The Present-Day Status of Small-Scale Industries in Bursa: Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 3, no. 20, s. 287-301.

Dedeoğlu, S. (2000), "Toplumsal Cinsiyet Rolleri Açısından Türkiye'de Aile ve Kadın Emeği", *Toplum ve Bilim*, Güz 86, s. 139-70

Delenay, C. (1987), "Seeds of Honor, Fields of Shame", D. *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean* içinde, D. Gilmore (der.), American Anthropology Association, Special Publication no: 22.

Devlet İstatistik Enstitüsü (1996-2002), *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri*, Ankara.

Dubetsky, A. (1976), "Kinship, Primordial Ties, and Factory Organization in Turkey: An Anthropological View", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 2, s. 433-51.

Duben, A. ve Behar, C. (1996), *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık*, İstanbul: İletişim.

Ecevit, Y. (1991), "Shop Floor Control: The Ideological Construction of Turkish Women Factory Workers", *Beyond Employment: Household, Gender and Subsistence* içinde, N. Redclift ve E. Mignione (der.), Oxford: Blackwell.

Einhorn, B. (1993), *Cindrella Goes to Market: Citizenship, Gender, and Women's Movements in East Central Europe*, Londra, New York: Verso.

Eraydın, A. ve Erendil, A. (1996), *New Production Processes in Export-Oriented Garment Industry and Different Ways of Participation of Female Labour to This Process*, İstanbul: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği.

Erder, S. (1996), *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İstanbul: İletişim.

Eyüboğlu, A., Özar, Ş. ve Tufan-Tanrıöver, H. (1998), "Kentli Kadınların Çalışma Koşulları ve Çalışma Yaşamını Terk Nedenleri", *İktisat*, Kadınlar ve Çalışma Yaşamı Özel Sayısı, no. 377, Mart 1998.

Güneş-Ayata, A. (1991), "Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri", *Toplum Bilim*, V: 51/52.

Güvenen, O. (1999), *Türkiye'nin Orta ve Uzun Dönem Stratejik Hedefleri: Genel Yorumlar*, DPT.

İlkkaracan, İ. (2000), "Why Are There So Few Women in the Urban Labor Markets in Turkey? Findings from an Action-Research Study", IAFFE Konferansı'na sunulan tebliğ, İstanbul, 15-17 Ağustos 2000.

Kandiyoti, D. (1982), "Urban Change and Women's Roles in Turkey: An Overview and Evaluation", *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde, Ç. Kâğıtçıbaşı (der.), Indiana: Indiana University Turkish Studies.

— (1988), "Bargaining with Patriachy", *Gender and Society*, cilt 2, no. 3, 274-90.

— (1989), "Women and Turkish State: Political Actors or Symbolic Pawns?", *Women-Nation-State* içinde, N. Yuval-Davis ve F. Anthias (der.), New York: St. Martin's Press.

Karpat, K. H. (1976), *Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Londra: Cambridge University Press.

Kasnakoğlu, Z. ve Dayıoğlu, M. (1997), "Female Labour Force Participation and Earnings Differentials Between Genders in Turkey", *Economic Dimensions of Gender Inequality: A Global Perspective* içinde, J. M. Rivs ve M. Yousefi (der.), Londra, Connecticut: Praeger.

Kıray, M. (1985), "Metropolitan City and the Changing Family", *Family in Turkish Society* içinde, T. Erder (der.), Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği.

— (1999), *Toplumsal Yapı: Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam.

Kongar, E. (1976), "A Survey of Familial Change in Two Turkish Gecekondu Areas", *Mediterranean Family Structure* içinde, J. G. Peristiany (der.), Cambridge: Cambridge University Press.

Köse, A. H. ve Öncü, A. (2000), "İşgücü Piyasaları ve Uluslararası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekânsal Boyutları: 1980 sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii", *Toplum ve Bilim*, no. 86, Güz.

Kümbetoğlu, B. (1996), "Gizli İşçiler: Kadınlar ve Bir Alan Araştırması", *Kadın Araştırmalarında Yöntem* içinde, S. Çakır ve N. Akgökçe (der.), İstanbul: Sel.

Lordoğlu, K. (1990), *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Özar, Ş. (1994), "Some Observations on the Position of Women in the Labour Market in the Development Process of Turkey", *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies*, cilt 8, no. 1, s. 21-43.

Özbay, F. (1990), "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın* içinde, Ş. Tekeli (der.), İstanbul: İletişim.

— (1994), "Women's Labour in Rural and Urban Settings", *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies*, cilt 8 no.1, s. 5-19.

— (1998), "Türkiye'de Aile ve Hane Yapısı: Dün, Bugün, Yarın", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, A. B. Hacımirazoğlu (der.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Şenyapılı, T. (1981), "A New Component in Metropolitan Areas: The Gecekondu Women", *Women in Turkish Society* içinde, N. Abadan-Unat (der.), Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği.

Timur, S. (1972), *Türkiye'de Aile Yapısı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Vergin, N. (1985), "Social Change and the Family in Turkey", *Current Anthropology*, cilt 26, no. 5 s. 571-4.

White, J. B. (1994), *Money Makes us Relatives: Women's Labour in Urban Turkey*, Austin: University of Texas Press.

Wilkinson-Weber, C. (1997), "Skill, Dependency, and Differentiation: Artisans and Agents in the Lucknow Embroidery Industry", *Ethnology*, cilt 36, no. 1, s. 49-65.

2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE 2

Neoliberalizmin Tahribatı

TÜRKİYE'DE EKONOMİ, TOPLUM VE CİNSİYET

Türkiye'nin 2000'li yılların başına ait, eleştirel perspektifli bir resmini çizmek istediğimizi belirtmiştik kitabın ilk cildinde ve siyaset eksenli makaleleri bir araya getirmiştik Sürekli Kriz Politikaları'nda. Neoliberalizmin Tahribatı ise onun kaldığı yerden devam ediyor, ancak bu kez resmin iktisadi veçheleri ele alınıyor: Sermaye birikimi ve küresel kapitalizm, tarım, sosyal güvenlik, eğitim, silahlanma, gelir dağılımı, işçi sınıfı ve sendikacılık, emek piyasaları ve toplumsal cinsiyet rolleri.

Türkiye'nin yakın tarihi, "neoliberalizm" diye adlandırdığımız iktisat politikalarının siyasal alanda hiçbir şekilde "liberalleşme" anlamına gelmediğini yeterince açık biçimde kanıtladı. Bu politikaların kutuplaşmayı ve eşitsizliği daha da artırarak Türkiye toplumu üzerinde yaptığı ağır iktisadi tahribatı ise bu ciltte okuyacaksınız.

Metis | Siyasal İktisat
ISBN 975-342-446-9

www.metiskitap.com
METİS YAYINLARI, İPEK SOKAK NO. 9, 34433 BEYOĞLU, İSTANBUL